

ประวัติความสำคัญของ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา

กองพุทธศาสนศึกษา
สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
พ.ศ.๒๕๕๓

ประวัติความสำคัญของ
การเผยแผ่พระพุทธศาสนา
(จากชมพูทวีป - สู่สุวรรณภูมิ)

รวบรวมเรียบเรียง โดย
แก้ว ชิตตะขบ ป.ธ. ๙, พ.ม., ศษ.บ.
นักวิชาการศาสนาชำนาญการ

จัดพิมพ์เผยแพร่ โดย
ฝ่ายเผยแผ่พระพุทธศาสนา กองพุทธศาสนศึกษา
สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
พุทธศักราช ๒๕๕๓

ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ISBN 978 - 974 - 310 - 267 - 7

จัดพิมพ์เผยแพร่ตามโครงการวัสดุหนังสือ วารสาร ตำรา

(หนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา)

กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๓ พิมพ์ครั้งที่ ๑ จำนวน ๗,๐๐๐ เล่ม

ที่ปรึกษา :

นางจุฬารัตน์ บุญยากร	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
นางบุญศรี พานะจิตต์	รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
นายนพรัตน์ เบญจวัฒนานันท์	รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
นายอำนาจ บัวศิริ	ผู้อำนวยการสำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม
นายพนม ศรีศิลป์	ผู้อำนวยการกองพุทธศาสนศึกษา

ข้อมูล/รวบรวมเรียบเรียง/จัดทำต้นฉบับ :

นายแก้ว ชิตตะขบ หัวหน้าฝ่ายเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ตรวจต้นฉบับ :

คณะกรรมการตรวจต้นฉบับหนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา
สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

๓๑๔ – ๓๑๖ ปากซอยบ้านบาตร ถนนบำรุงเมือง

เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๐๐

โทร. ๐-๒๒๒๓-๓๓๕๑, ๐-๒๒๒๓-๕๕๔๘ โทรสาร ๐-๒๒๒๑-๒๙๑๐

E-mail : sasana@asianet.co.th

นายพีรพล กนกวลัย ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

คำนำ

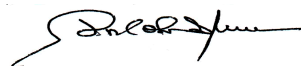
ศาสนาเป็นที่พึ่งทางจิตใจ เป็นประทีปส่องวิถีชีวิตของมวลมนุษย์ ด้วยมนุษย์ทุกชาติทุกภาษาส่วนใหญ่เป็นคนมีศาสนา การที่คนในชาติมีความสามัคคี สามารถรวมกลุ่มกันตั้งเป็นชาติ เป็นประเทศ มีความเจริญมั่นคงอยู่ในโลก ก็ด้วยคนในชาตินั้น ๆ มีสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจร่วมกัน นั่นคือมีศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ คนในชาติจะเป็นคนดีมีศีลธรรม คุณธรรมจริยธรรม รักความสงบ มีระเบียบวินัยดี รู้จักเคารพกติกาของสังคม ก็ด้วยอาศัยคำสอนในทางศาสนาเป็นเครื่องอบรมจิตใจ ขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีอันดีงามของชาติส่วนใหญ่ล้วนมีรากฐานมาจากศาสนาทั้งสิ้น ดังนั้น ศาสนาจึงมีบทบาทสำคัญในชีวิตของมวลมนุษยชาติ โดยเป็นเครื่องเสริมสร้างและเป็นหลักค้ำประกันความมั่นคงของชาติ กล่าวโดยเฉพาะ **พระพุทธศาสนา** เป็นศาสนาประจำชีวิตของประชาชนคนไทยส่วนใหญ่ที่ได้ให้ความเคารพนับถือและยกย่องเทิดทูนบูชาเป็นสรณะแห่งชีวิตสืบทอดต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน ขนบธรรมเนียม ประเพณี และศิลปวัฒนธรรมอันดีงามของชาติไทยส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากคตินิยมในพระพุทธศาสนา องค์พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะ ทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนาตลอดมา ตั้งแต่อดีตอันยาวนานจวบจนกาลปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นเป็นประจักษ์ว่าพระพุทธศาสนาได้สถิต สถาพรเป็นสรณะที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของชนชาติไทยตลอดมาทุกยุคทุกสมัย

โดยที่สถาบันทั้งสามคือ สถาบันชาติ สถาบันพระพุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ นับได้ว่าเป็นสถาบันหลักอันสำคัญยิ่งของชาติไทย เป็นฐานหรือเสาหลักค้ำประกันความมั่นคงของประเทศชาติ ไม่สามารถแบ่งแยกออกจากกันได้ เพราะมีความเกี่ยวเนื่องผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สิ่งที่ชาวไทยถือเป็นสัญลักษณ์แห่งสถาบันทั้งสามนั้น ได้แก่ ธงไตรรงค์ คือธงชาติไทย ซึ่งประกอบด้วยสีสามสี คือ สีแดง หมายถึงสถาบันชาติ สีขาว หมายถึงสถาบันพระพุทธศาสนา และสีน้ำเงิน หมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้น เมื่อธงชาติไทยประกอบด้วยสีสามสี และประชาชนคนไทยยังเคารพเทิดทูนสถาบันทั้งสามนี้อยู่ตราบดี ความมั่นคงของประเทศชาติก็ยังคงมีอยู่ตราบนั่น ใครก็ตามที่พยายามแยกสถาบันทั้งสามนี้ออกจากกัน พึงทราบว่าเขาผู้นั้นคือผู้พยายามบ่อนทำลายความมั่นคงของชาติ ชาวไทยทุกคนต้องผนึกกำลังกันต่อสู้เพื่อปกป้องคุ้มครองชาติไทยไว้ให้มั่นคงและเจริญก้าวหน้าสืบไป

(๔)

การให้การศึกษาด้านพระพุทธศาสนาแก่ประชาชน โดยการผลิตตำรับตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเผยแพร่ นับเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งส่วนหนึ่งซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงและเจริญแพร่หลาย เพราะว่าประชาชนที่ได้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามหลักธรรมที่นำเสนอแล้ว ย่อมเกิดศรัทธาเชื่อมั่นและปัญญารอบในการปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งจะส่งผลให้ได้รับผลเป็นความสุขความเจริญร่มเย็นในชีวิตทั้งที่มีความเคารพอุทิศตนเสียสละเพื่อบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญยั่งยืนยิ่งขึ้นไป

โดยที่การจัดส่งพระภิกษุพุทธสาวกเป็นคณะสมณทูตเดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแถบถิ่นดินแดนต่าง ๆ นอกชมพูทวีป ในความอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งอินเดีย เมื่อครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ นั้นได้มีอิทธิพลก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในเชิงพัฒนาคุณภาพชีวิตจิตวิญญาณของมวลมนุษยชาติในแถบถิ่นที่ได้รับพระพุทธศาสนาในครั้งนั้นเป็นอย่างยิ่ง กล่าวเฉพาะ ประเทศชาติไทย พระพุทธศาสนาได้มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อวิถีชีวิตของชาวไทยดังกล่าแล้ว จนเรียกได้ว่าวิถีพุทธคือวิถีไทย โดยมีส่วนเสริมสร้างอุปนิสัยของคนในชาติให้รู้จักรักความสงบ มีจิตใจเมตตาปรารถนาดี มีน้ำใจเสียสละ มีความกตัญญูรู้คุณ รู้จักให้อภัยและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันต่อกัน รู้จักสิ่งที่ดีควรและไม่ควร เป็นต้น ดังนั้น เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ทราบถึงคุณค่าความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและประวัติการนับถือพระพุทธศาสนาของชนชาติไทยตั้งแต่สมัยตั้งอาณาจักรโบราณจวบจนถึงสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรีโดยลำดับ และเพื่อเป็นการทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาและเผยแผ่ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จึงจัดพิมพ์หนังสือ “ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา” สำหรับเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปตามโครงการจัดพิมพ์หนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๓ โดยมอบให้ นายแก้ว ขิดตะขบ ป.ธ. ๙, พ.ม., ศษ.บ. หัวหน้าฝ่ายเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นผู้รวบรวมข้อมูลเรียบเรียงจัดทำต้นฉบับ และมอบให้คณะกรรมการตรวจต้นฉบับหนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติแต่งตั้งเป็นผู้ตรวจต้นฉบับ ทั้งนี้โดยอยู่ในการควบคุมอำนวยการผลิตของกองพุทธศาสนศึกษา หวังว่าหนังสือนี้จะอำนวยประโยชน์ด้านการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาบ้างตามสมควร จึงขอขอบคุณผู้รวบรวมเรียบเรียงไว้ ณ ที่นี้

(นางจุฬารัตน์ บุญยากร)

ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

๒๕ สิงหาคม ๒๕๕๓

คำสั่งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

ที่ ๑๐๓ /๒๕๕๓

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการตรวจต้นฉบับหนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

ด้วยสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ โดยกองพุทธศาสนศึกษา จะดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือเผยแพร่แก่ประชาชนตามโครงการวัสดุหนังสือ วารสาร และตำรา (จัดพิมพ์หนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา) ประจำปี ๒๕๕๓ ในการนี้ เพื่อให้ต้นฉบับหนังสือที่จะจัดพิมพ์นั้นมีความสมบูรณ์ถูกต้องด้านเนื้อหาสาระโดยสามารถเป็นแหล่งความรู้ที่เป็นระบบและอ้างอิงในการศึกษาค้นคว้าหลักวิชาการทางพระพุทธศาสนาของประชาชนพุทธศาสนิกชนทั่วไป จึงแต่งตั้งคณะกรรมการตรวจต้นฉบับหนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย

๑. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	ที่ปรึกษา
๒. รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
(ที่กำกับดูแลกองพุทธศาสนศึกษา)	ที่ปรึกษา
๓. ผู้อำนวยการสำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม	ที่ปรึกษา
๔. ผู้อำนวยการกองพุทธศาสนศึกษา	ที่ปรึกษา
๕. นายวิชัย ธรรมเจริญ ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการพิเศษ	ประธานกรรมการ
๖. นายพิศาล แซ่มโสภะ ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการพิเศษ	กรรมการ
๗. นายบุญเลิศ โสภะ ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	กรรมการ
๘. นายบุญเชิด กิตติธรางกูร ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	กรรมการ
๙. นายบุญสืบ อินสาร ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	กรรมการ
๑๐. นายเดชา มหาเดชากุล ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	กรรมการ
๑๑. นายแก้ว ชิตตะขบ ป.ธ. ๙ นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	กรรมการและเลขานุการ
๑๒. นายพัฒนา สุอำมาตย์มนตรี ป.ธ. ๗ นักวิชาการศาสนาปฏิบัติการ	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

โดยให้คณะกรรมการ ฯ มีหน้าที่ดำเนินการประชุมพิจารณาตรวจสอบรับรองความถูกต้องเหมาะสมแห่งเนื้อหาสาระของต้นฉบับหนังสือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ก่อนขออนุมัติจัดพิมพ์เผยแพร่

ทั้งนี้ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๓

(นางจุฬารัตน์ บุญยากร)

ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

สารบัญ

คำนำ	(๓)
คณะกรรมการตรวจรื้อฉบับฯ	(๕)
สารบัญ	(๗)

ประวัติความสำคัญของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

อารัมภบท

ความรู้เกี่ยวกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

จุดปฐมอุบัติของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา	๑
อุดมคติในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา	๔
อุดมการณ์ หลักการ และวิธีการเผยแพร่ของพระพุทธศาสนา	๕
พุทธวิธีในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา	๗
รูปแบบและประเภทของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา	๑๘
คุณค่าของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา	๒๑
วิเคราะห์ความหมายคำว่า “เผยแพร่” และคำว่า “เผยแพร่”	๒๕

ปฐมบท

การเผยแพร่พระพุทธศาสนาสู่นานาชาติ

พระเจ้าอโศกมหาราช : พุทธศาสนูปถัมภกที่โลกจารึก	๓๑
พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช	๓๘
พระชาติภูมิ : ทรงเป็นกษัตริย์แห่งราชวงศ์โมริยะ	๔๐
ดำรงตำแหน่งอุปราช ครองเมืองอุชเชนี	๔๓
อภิเษกสมรส	๔๓
ทำสงครามแย่งชิงราชสมบัติ	๔๔
ทรงสละพระทัยในการพิชิตสงคราม	๔๖

(๘)

ทรงเลิกล้มพิธีลัทธิพราหมณ์	๔๘
ทรงพบนิโครธสามเณรผู้นำไปสู่การนับถือพระพุทธศาสนา	๔๙
ทรงอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนา	๕๒
ทรงชำระมลทินพระพุทธศาสนา และทรงอุปถัมภ์ดัดนิสัยสังคายน	๕๙
การจัดส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ	๗๐
องค์ความรู้จากศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช	๗๒
องค์ความรู้จาก “อโศกธรรม”	๗๔
พระสถูปเจดีย์ : พระพุทธศิลปะยุคพระเจ้าอโศก	๗๖
บั้นปลายพระชนม์ชีพ	๗๗

ทูตียบท

ประวัติการนับถือพระพุทธศาสนาของชนชาติไทย

ประมวลข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับอาณาบริเวณ “สุวรรณภูมิ”	๗๙
การแบ่งยุคสมัยที่พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าสู่ประเทศไทย	๘๘

ชนชาติไทยกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรโบราณ

รกรากบรรพบุรุษของชนชาติไทย	๙๐
เริ่มนับถือพระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรอัยลาว	๙๐
พระพุทธศาสนาสมัยพูนัน	๙๒
พระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี	๙๔
พระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรศรีวิชัย	๙๘
พระพุทธศาสนาสมัยลพบุรี	๙๙
พระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรน่านเจ้า	๑๐๒
พระพุทธศาสนา : มรดกอารยธรรมในดินแดนสุวรรณภูมิ	๑๐๓
พระพุทธศาสนาในกลุ่มแม่น้ำปิง	๑๐๔
พระพุทธศาสนาในสมัยราชวงศ์เม็งราย	๑๐๕

ตติยบท

พระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

ภูมิประวัติโดยย่อ	๑๑๕
ภูมิประวัติและสภาพการนับถือพระพุทธศาสนาโดยพิสดาร	๑๑๗
พระมหากษัตริย์ราชาลีไท่กับการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา	๑๒๕

จตุตถบท

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา – ธนบุรี

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา	๑๒๙
บทสรุปนำ	๑๒๙
พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคแรก	๑๓๑
พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคที่ ๒	๑๓๒
พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคที่ ๓	๑๓๗
พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคปลาย	๑๔๕
พระพุทธศาสนาสมัยธนบุรี	๑๔๘
บรรณานุกรม	๑๔๙

ประวัติความสำคัญของ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา

อรรถกถา

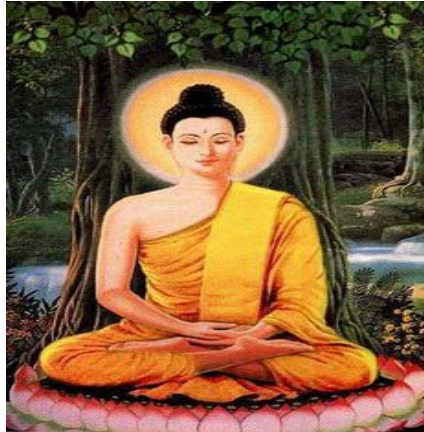
ความรู้เกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

จุดประสงค์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ณ ชมพูทวีป ดินแดนที่เรียกขานในปัจจุบันนี้ว่า ประเทศอินเดีย แดนพุทธภูมิ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศพายัพหรือตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทยเรา มีชนชาติอริยกะได้มาตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ ดินแดนแห่งนี้ ชนจำพวกนี้ได้ทำการขับไล่เจ้าของถิ่นเดิมให้ถอยเลื่อนลงมาทางใต้ทุกทีแล้วเข้าตั้งถิ่นฐาน ณ ชมพูทวีปนั้น

เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ตรงกับวันวิสาขปุณณมี หรือวันเพ็ญเดือน ๖ ณ ภายใต้ร่มไม้สาละ สวนลุมพินีวัน พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้เป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ได้เสด็จอุบัติกำเนิดในพวกอริยกชาติ ณ แคว้นสักระ ชมพูทวีป ในราชสกุลศากยะ โคตมโคตร เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ กับพระนางเจ้าสิริมหามายา ทรงได้รับการเฉลิมพระนามว่า สิทธัตถราชกุมาร หรือเรียกสามัญว่า เจ้าชายสิทธัตถะ

เมื่อมีพระชนมายุ ๑๖ พรรษา สิทธัตถราชกุมารได้อภิเษกสมรสกับพระนางยโสธรา หรือพระนางพิมพา ผู้เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ กษัตริย์โกถิยวงศ์ ผู้ครองกรุงเทวทหะ กับพระนางอมิตา ทรงเสวยสุขสมบัติมาจนมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา และทรงมีพระราชโอรสที่ประสูติจากพระนางยโสธราหนึ่งพระองค์ ทรงพระนามว่า ราหุลราชกุมาร

มหาบุรุษสิทธัตถะราชกุมารเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา ก็เสด็จออกบรรพชา ประพฤติพระองค์เป็นบรรพชิตแสวงหาโมกขธรรมอันเป็นเครื่องทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง กล่าวคือ แสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ทรงแสวงหาโมกขธรรม บำเพ็ญทุกกรกิริยา ลองผิดลองถูก และในที่สุดได้บำเพ็ญเพียรทางจิตคือบำเพ็ญสมาธิ-วิปัสสนา นับเป็นเวลา ๖ ปี จึงได้ตรัสรู้ธรรมโดยชอบด้วยพระองค์เอง สำเร็จพระเนมิตกนามว่า **พระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า** ในราตรีแห่งดิถีเพ็ญพระจันทร์เต็มดวงวิสาขนักขัตฤกษ์ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖) ภายใตร่มไม้อัสสัถตพุกษ คือต้นโพธิ์ เพราะเป็นต้นไม้ที่พระองค์ประทับนั่งตรัสรู้จึงเรียกว่า **ต้นโพธิ์** หรือ**ต้นพระศรีมหาโพธิ์** ก่อนพุทธศักราช ๔๕ ปี

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้ประทับเสวยวิมุตติสุข ณ ปริมณฑลต้นพระศรีมหาโพธิ์ นั้นเป็นเวลา ๗ สัปดาห์ หรือ ๔๙ วัน ทรงพิจารณาหาบุคคลที่สมควรแสดงธรรมโปรด ก็พบว่า **ปัญจวัคคีย์** คือกลุ่มนักบวช ๕ รูป ที่มี**ท้าวโกณฑัญญะ**เป็นหัวหน้า ผู้เคยติดตามปรนนิบัติ พระองค์เพื่อหวังความสำเร็จตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าของพระองค์แล้วจะได้ตรัสพระธรรมสั่งสอน พวกตนบ้าง เป็นผู้สมควรที่จะได้รับฟังพระธรรมเทศนาอันแรก เพราะมีอุปนิสัยวาสนาบารมี พร้อมที่จะตรัสรู้ธรรมได้ โดยขณะนั้นปัญจวัคคีย์ได้พากันพำนักอยู่ ณ **ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน** เขตเมืองพาราณสี แคว้นกาสิ

และแล้วเมื่อถึงวันอาสาฬหปุรณมี ตรงกับวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ พระพุทธองค์จึงเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ด้วยพระธรรมเทศนาอันแรกที่เรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** อันเป็นบทพระธรรมเทศนาที่แสดงถึงการหมุนกงล้อธรรมจักรที่ไม่เคยมีผู้ใดในไตรโลกเคยหมุนได้มาก่อนโดยเป็นเชิงสัญลักษณ์ว่าพระพุทธองค์ทรงประกาศพระธรรมที่ตรัสรู้เป็นจุดเบื้องต้นแห่งการเผยแผ่ก่อตั้งประดิษฐานพระพุทธศาสนาแล้ว ซึ่งปฐมเทศนาอันนี้มีใจความโดยสรุปว่า

“บรรพชิตคือนักบวชที่พึงประสงค์ในพระศาสนานี้ไม่ควรประพฤติข้องแวะกับข้อวัตรปฏิบัติอันเป็นทางสุดโต่ง ๒ ทาง คือ *กามสุขัลลิกานุโยค* การประพฤติปฏิบัติตนให้สุขสบายหมกมุ่นอยู่กับเรื่องกามเกินไปหรือการประพฤติย่อหย่อนสุขสบายแบบชาวบ้านผู้ครองเรือน และ *อัสตคิลมถานุโยค* การประพฤติตนทรมาณตนให้ลำบากเดือดร้อนมีประการต่างๆ โดยคิดว่าเป็นการอย่างกิเลสและเป็นทางพ้นทุกข์ แต่ควรประพฤติปฏิบัติตนให้ดำเนินอยู่ในทางสายกลางที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** อันเป็นแนวทางปฏิบัติที่ทำให้ผู้ดำเนินสำเร็จเป็นอริยบุคคลได้ประกอบด้วยอริยมรรค ๘ ประการ คือ *สัมมาทิฏฐิ* ความคิดเห็นชอบประกอบด้วยกุศลที่ส่งผลให้ประพฤติปฏิบัติชอบ *สัมมาสังกัปปะ* ความดำริคิดปลีกตนให้ห่างจากกามสุข ไม่คิดพยาบาทเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน *สัมมาวาจา* การพูดที่มีวจีสุจริต ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนด้วยการใช้คำพูดเท็จ ส่อเสียด หยาบคาย และเพ้อเจ้อ *สัมมากัมมัฏตะ* การประพฤติตนให้อยู่ในกรอบแห่งหลักมนุษยธรรม ไม่นิยมความรุนแรงผลาญพร้าฆ่าชีวิตและล่วงละเมิดกรรมสิทธิ์สิ่งรักหวงแหนของผู้อื่น *สัมมาอาชีวะ* การหาเลี้ยงชีวิตที่สุจริต พอเพียงเหมาะสม เป็นอยู่ง่าย ไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน แต่เอื้ออำนวยต่อสภาพแวดล้อม *สัมมาวายามะ* ความเพียรพยายามลดละความชั่ว ป้องกันไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นในจิตสันดาน พร้อมกับการสร้างสรรค์กุศลธรรมคุณงามความดีให้เกิดขึ้นในกมลสันดานและเพียรหมั่นรักษาไว้ให้มั่นคง *สัมมาสติ* การฝึกสติให้พร้อมในการกำกับควบคุมจิตเพื่อรู้เท่าทันสภาพความเป็นจริงของสรรพสิ่ง และ *สัมมาสมาธิ* การฝึกอบรมจิตให้เป็นสมาธิแน่วแน่มั่นคงมุ่งตรงต่อการเป็นบาทฐานให้เกิดพัฒนาการทางปัญญาที่นำไปสู่ความหลุดพ้นทุกข์ได้ในที่สุด ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงสังขารคือความจริงแห่งธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผลกัน ๔ ประการ ที่พระองค์ได้ตรัสรู้ ซึ่งเรียกว่า **อริยสัจ ๔** อันได้แก่ *ทุกข์* สภาพความบีบคั้นทุกข์ยากลำบากกายใจอันเนื่องมาจากการที่ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้ประสบพบเจอกับสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบ จำต้องพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบ และไม่สมหวังในสิ่งที่ปรารถนา ที่มนุษย์หรือสัตว์โลกต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น *สมุทัย* สาเหตุแห่งทุกข์ อันเนื่องมาจากสภาพจิตที่มีตัณหาซึ่งทำให้เกิดความทะยานอยากดิ้นรนอยากได้ อยากมี อยากเป็นต่างๆ *นิโรธ* สภาพความดับทุกข์ มีภาวะจิตที่เข้าถึงบรมสุข ซึ่งเป็นผลที่เนื่องมาจากการตัดสาเหตุแห่งทุกข์นั้นได้โดยเบ็ดเสร็จเด็ดขาด และ *มรรค* คือวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสภาพความดับทุกข์ โดยดำเนินตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาที่ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการดังกล่าว และพระองค์ได้ตรัสยืนยันว่า ทรงมีญาณทัสนะ (พระปรีชาญาณรู้เห็น) ในอริยสัจทั้ง ๔ ประการนี้อย่างถ่องแท้แจ่มแจ้งด้วยพระญาณทั้ง ๓ คือ *สัจจญาณ* ความรู้เห็นอริยสัจ ๔ ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่มรรค *กิจจญาณ* ความรู้เห็นกิจอันควรทำในอริยสัจ ๔ ว่า ทุกข์เป็นสภาพควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ควรละ นิโรธเป็นภาวะที่ควรบรรลุมรรคเป็นวิธีที่ควรฝึกปฏิบัติพัฒนาให้เจริญในตน และ *กตญาณ* ความรู้เห็นกิจอันทำในอริยสัจ ๔

แล้วว่า ทุกข์ได้รับการกำหนดรู้แล้ว สมุทัยได้ถูกละตัดขาดแล้ว นิโรธได้รับการบรรลุถึงแล้ว และมรรคได้รับการฝึกปฏิบัติพัฒนาบริบูรณ์แล้ว เพราะทรงมีญาณที่สนะในอริยสัจด้วยพระญาณทั้งสามดังกล่าวนี้ จึงทรงปฏิญาณพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนัตตสัจจสัมมาสัมโพธิญาณสำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยสมบูรณ์ในโลก ตลอดทั้งเทวโลกและพรหมโลก”

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาจบลง ท่านโกณฑัญญะ ผู้เป็นหัวหน้าปัญจวัคคีย์ ได้เกิดธรรมจักขุมืดดวงตาเห็นธรรมสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน พระพุทธองค์ทรงทราบว่าท่านโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม อันเป็นสัญญาณว่าพระองค์ทรงเผยแผ่พุทธธรรมได้สำเร็จมีอนุพุทธสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว จึงทรงเปล่งพระวาจาแสดงความสำเร็จว่า “**อัญญาสิ วต โภ โกณฑัญโญ = โภณทัญญะได้รู้แล้วหนอ**” และนับแต่นั้น ท่านโกณฑัญญะจึงมีคำนำหน้าชื่อว่า **อัญญาโกณฑัญญะ** และท่านได้ทูลขอบวชประพาศพรหมจรรย์เป็นพระภิกษุในพระธรรมวินัย พระพุทธองค์จึงทรงประทานอนุญาตการบรรพชาอุปสมบทให้ด้วยพระวาจาว่า “**ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพาศพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด**” ด้วยพระวาจาประทานอนุญาตเอหิภิกขุอุปสัมปทานี้ ก็เป็นอันสำเร็จการบรรพชาอุปสมบทของท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ ซึ่งนับว่าเป็นพระภิกษุพุทธสาวกรูปแรกในพระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้มีพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ครบบริบูรณ์ในโลก

ดังนั้น จึงถือว่า การที่พระพุทธองค์ได้เสด็จไปแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี เมื่อวันเพ็ญอาสาฬหมาส (ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘) จนหัวหน้าปัญจวัคคีย์คือท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นต้น เป็นปฐมเหตุจุดเริ่มต้นแห่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

อุดมคติในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเป็นพระบรมศาสดาประกาศเผยแผ่ศาสนาธรรมที่ตรัสรู้ เริ่มตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนาโปรดพระปัญจวัคคีย์ ทรงโปรดยสกุบุตรพร้อมสหาย จนมีพระอรหันตพุทธสาวกเกิดขึ้นในโลกจำนวน ๖๐ องค์ (คือ พระปัญจวัคคีย์ ๕ พระยสพร้อมพระที่เป็นสหายอีก ๕๕) จึงทรงมีพระพุทธประสงค์ที่จะส่งพระอรหันตสาวกเหล่านั้นไปประกาศพระศาสนายิ่งหมู่บ้าน ตำบล หรือนิคมชนบทต่างๆ ของชมพูทวีป โดยก่อนจะทรงส่งไปนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงรับสั่งให้ประชุมพระอรหันตสาวกจำนวน ๖๐ องค์แล้ว ทรงประทานพระโอวาทซึ่งถือเป็นอุดมคติในการประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนา ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พวกเธออย่าได้ไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายพวกที่มีกิเลสอยู่ในจักขุน้อยก็มีอยู่ เพราะไม่ได้ฟังธรรม สัตว์เหล่านั้นย่อมเสื่อม ผู้รู้ทั่วถึงธรรมได้จักมีอยู่...”*

จากพระพุทธรูปนี้เป็นเครื่องชี้ชัดถึง **อุดมคติในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา** อันเป็นบทบาทสำคัญของการทำหน้าที่ประกาศศาสนธรรมส่งเสริมสัมมาปฏิบัติของพระภิกษุพุทธสาวกทั้งหมดนับจากอดีตสู่ปัจจุบัน ซึ่งมุ่งให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและประโยชน์สุขแก่ประชาชนชาวโลกอย่างแท้จริง หาได้มุ่งเพื่อประโยชน์ให้คนมานับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากหรือมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เผยแผ่เองแต่อย่างใดไม่ นอกจากนี้ การส่งพระอรหันตสาวกรุ่นแรกไปประกาศพระศาสนาทั่วชมพูทวีปนี้ยังถือว่าเป็นจุดกำเนิดการดำเนินงานพระธรรมทูตอีกด้วย

อุดมการณ์ หลักการ และวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธศาสนา

ในคราวประชุมพระอรหันตสาวกครั้งใหญ่ (มหาสังนิบาตแห่งพระสาวก) ซึ่งเรียกการประชุมในคราวนั้นว่า **จาตุรคสนนิบาต** หรือการประชุมที่ประกอบด้วยเหตุอัศจรรย์ ๔ ประการ คือ

- (๑) วันนั้นเป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนมาฆะ (วันเพ็ญเดือน ๓)
- (๒) พระสาวกจำนวน ๑,๒๕๐ องค์ มาประชุมพร้อมกันโดยมิได้นัดหมาย
- (๓) พระสาวกเหล่านั้นล้วนแต่เป็นพระอรหันตชีนาสพผู้ได้อภิญญา ๖ และ
- (๔) พระสาวกเหล่านั้นล้วนแต่เป็นเอหิภิกขุที่พระพุทธองค์ทรงประทานการอุปสมบทให้

เหตุอัศจรรย์ทั้ง ๔ ประการนี้เกิดขึ้นครั้งแรกและครั้งเดียวในพระพุทธศาสนา ณ เวลาบ่ายของวันเพ็ญเดือน ๓ (วันมาฆบูชา) ขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ภายหลังจากที่ตรัสรู้แล้วได้ ๔ เดือน โดยเมื่อพระพุทธองค์เสด็จกลับจากถ้ำสุกขาตา (ภายหลังจากที่ทรงทราบว่าเป็นพระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์เพราะฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่ทรงแสดงแก่ที่ชนขปริพาชก) เสด็จถึงพระวิหารเวฬุวันแล้ว ได้ทอดพระเนตเห็นพระอรหันตพุทธสาวกจำนวนมากต่างมาประชุมพร้อมกันรอเฝ้ารับเสด็จโดย

* พระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ ข้อ ๓๒ หน้า ๔๙-๕๐ (ฉบับฉลองสิริราชสมบัติ พุทธศักราช ๒๕๔๙)

การไม่ว่าร้ายใคร ๑ การไม่ทำร้ายใคร ๑ การสำรวมใน
พระปาติโมกข์ ๑ การรู้จักประมาณในอาหาร ๑ การนอนการนั่ง
ในที่สงัด ๑ การประกอบความเพียรในอธิจิต (สมาธิขั้นสูง) ๑
(วิธีการทั้งหก)นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย*

พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การเผยแผ่ศาสนาพรหมจรรย์ (หลักการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ หรือหลักพระธรรมวินัย) ของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าในระยยะแรกตรัสรู้นั้น มีลักษณะเป็นการประกาศทำหาย เหล่ามหาบัณฑิตปัญญชนในสมัยนั้นให้มาช่วยกันพิสูจน์อริยสัจธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบด้วย พระองค์เอง ซึ่งเป็นความจริงอันเที่ยงแท้แน่นอน เป็นความจริงที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปตาม กาลเวลา สอดคล้องกับหลักพระธรรมคุณที่ว่า “พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ดี แล้ว อันผู้บรรลู่จะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาลเวลา ควรแก่การเชยชวนชักชวนให้มา พิสูจน์ทดสอบ ควรน้อมเข้าสู่ตน เป็นผลปฏิบัติที่วิญญชนจะพึงรู้ได้เฉพาะตน”

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า องค์พระบรมศาสดาของพระพุทธศาสนา ทรงประสบผลสำเร็จอย่างสูงยิ่งในการประกาศเผยแผ่ศาสนาธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ ซึ่งทรงใช้ เวลาเพียง ๔ เดือน ก็สามารถประกาศศาสนาธรรมก่อตั้งและประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้ได้ อย่างมั่นคงดำรงประโยชน์สุขแก่ประชาชนในดินแดนชมพูทวีป คือ ครอบงำประกอบ ๕ ประการของการก่อตั้งศาสนา ซึ่งได้แก่

- (๑) มีองค์พระศาสดาผู้ก่อตั้งคือพระองค์เอง
- (๒) มีศาสนาธรรม คือหลักพุทธธรรมคำสอนที่พระองค์ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
- (๓) มีศาสนบุคคล คือพระพุทธสาวกเป็นประจักษ์พยานในการปฏิบัติตามศาสนาธรรม และเป็นกำลังสำคัญช่วยประกาศเผยแผ่ โดยมีพระภิกษุปัญจวัคคีย์ กลุ่มพระยสะ พร้อมทั้งมี อุบาสก อุบาสิกา คือบิดาของพระยสะและอดีตภรรยาของพระยสะ เป็นต้น
- (๔) มีศาสนสถาน คือพุทธศาสนสถานหรือวัด ในสมัยนั้นได้แก่ พระวิหารเวฬุวัน หรือวัดเวฬุวัน ที่พระเจ้าพิมพิสาร จอมเสนามาครราช บรมกษัตริย์แห่งแคว้นมคธ ทรงศรัทธา สร้างถวาย ณ พระราชอุทยานเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ และ
- (๕) มีศาสนพิธี คือธรรมเนียมประเพณีอันดีงามที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดเป็นแบบแผน ให้ประพฤติปฏิบัติ โดยขณะนั้น มีพิธีการบวชประเพณีพรหมจรรย์เกิดขึ้น ๒ แบบ คือ แบบ

* ดูพระไตรปิฎกภาษาไทย ที่มณีกาย มหาวรรค เล่ม ๑๐ ข้อ ๙๐ หน้า ๖๔-๖๕

เอหิภิกขุอุปสัมปทา ที่พระพุทธองค์ทรงประทานบวชให้เอง และแบบติสรณคณูปสัมปทา ที่ทรงอนุญาตพระสาวกบวชให้กุลบุตรได้ด้วยการรับไตรสรณคมน์ นอกจากนี้ ยังมีพิธีการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับวายเป็นนิมิต โดยพระเจ้าพิมพิสารทรงจับพระเต้าทองเต็มด้วยน้ำหลังลงดิน เนื่องด้วยการถวายพระราชอุทยานเวศวัน

พระพุทธองค์ได้ทรงบริหารกิจการคณะสงฆ์มีลักษณะเป็นธรรมเสนา คือ กองทัพธรรม โดยพระองค์เป็นองค์พระประมุขผู้เป็นพระธรรมราชา และมี **พระสารีบุตรเถระ** พระอัครสาวกเบื้องขวา ผู้เลิศด้านปัญญา เป็นพระธรรมเสนาบดี พร้อมทั้งมี **พระมหาโมคคัลลานเถระ** พระอัครสาวกเบื้องซ้าย ผู้เลิศด้านอิทธิฤทธิ์ เป็นแม่ทัพธรรม และมีพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เป็นดุจทหารในกองทัพธรรม

ในการขับเคลื่อนกองทัพธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ประสบความสำเร็จมีผู้นับถือจำนวนมากนั้น ลำดับแรก พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนให้พระภิกษุพุทธสาวกต้องพยายามฝึกฝนพัฒนาตนให้ก้าวถึงจุดสูงสุดคือสำเร็จเป็นพระอรหันต์ผู้มีความบริสุทธิ์เป็นยอดภิกษุในพระพุทธศาสนา เพื่อจะได้เป็นผู้สมควรต่อการรับทักษิณาทานของทำบุญ เหมาะสมต่อการเคารพนับไหว้สักการบูชาของชาวบ้าน และเป็นเนื่อนาบุญที่ยอดเยี่ยมของชาวโลก โดยพระภิกษุที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้นนับว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติเพียบพร้อมที่จะทำหน้าที่เผยแผ่พุทธธรรมได้อย่างมีคุณภาพและประสิทธิภาพ เพราะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงส่งมีคุณสมบัติที่ดีเยี่ยมเฉกเช่นคุณสมบัติของทหารหรือนักรบอาชีพที่คู่ควรเป็นองครักษ์พิทักษ์พระเจ้าแผ่นดิน ๔ ประการ คือ **ฉลาดในฐานะ (มีหลักมั่นคง) ยิ่งได้ไกล ยิ่งได้เร็ว และทำลายข้าศึกหมู่มากได้** ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสอุปมาเปรียบเทียบไว้ในโยธาชีวิตสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑ ความว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นักรบอาชีพผู้ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ เป็นผู้ควรแก่พระราชทาน เหมาะที่จะรับใช้พระราชทาน นับว่าเป็นพระวรกายของพระราชทานได้ทีเดียว องค์ ๔ ประการ คือ นักรบอาชีพในโลกนี้ เป็นผู้ฉลาดในฐานะ (อยู่ในชัยภูมิที่ดี) ๑ เป็นผู้ยิ่งได้ไกล ๑ เป็นผู้ยิ่งได้เร็ว ๑ เป็นผู้ทำลายข้าศึกหมู่มากได้ ๑ ฉะนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ก็เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา เป็นผู้ควรทำอัญชลี เป็นเนื่อนาบุญของชาวโลกที่ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า ธรรม ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๑ เป็นผู้ยิ่งได้ไกล ๑ เป็นผู้ยิ่งได้เร็ว ๑ เป็นผู้ทำลายข้าศึกหมู่มากได้ ๑”*

พร้อมทั้งตรัสอธิบายขยายความ โดยสรุปดังนี้

* พระไตรปิฎกภาษาไทย อังคตธนิกาย จตุกกนิบาต เล่ม ๒๑ ข้อ ๑๘๑ หน้า ๒๘๑-๒๘๓

๑. เป็นผู้ฉลาดในฐานะ (ฐานกุสโล) คือมีหลักมั่นคง หมายถึงเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีล สมาทานเคร่งครัดอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เปรียบเหมือนทหารผู้อยู่ในชัยภูมิที่ดี

๒. เป็นผู้ยิ่งใหญ่ได้ไกล (ทุเรปาทิ) หมายถึงเป็นผู้สามารถพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ว่าตัวตนที่แท้จริงในเบญจขันธ์ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือร่างกายและจิตใจของคนเรา) และสามารถมองเห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ด้วยภาวนาปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฝึกปฏิบัติ)

๓. เป็นผู้ยิ่งใหญ่ได้เร็ว (อักขณเวธิ) หมายถึงเป็นผู้บรรลุรู้แจ้งอริยสัจ ๔ คือ เป็นผู้รู้ ประจักษ์ตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับทุกข์

๔. เป็นผู้ทำลายข้าศึกหมูใหญ่ได้ (มหากายปทาเลตา) หมายถึงเป็นผู้ทำลายกอง อวิชชา (ความรู้สภาพจริง) กองใหญ่ได้ คือ ละกิเลสต่างๆ อันมีอวิชชาเป็นมูลได้หมดสิ้น

เพราะพระพุทธองค์ทรงได้พระภิกษุที่ล้วนแต่สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ เป็นกำลังสำคัญช่วยพระองค์ประกาศเผยแผ่พุทธธรรมในระยะแรกแห่งการก่อตั้งประดิษฐาน พระพุทธศาสนา จึงทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามพุทธวิธีดังกล่าวประสบผลสำเร็จมีผู้หัน มานับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก

ความสำเร็จสูงสุดอย่างรวดเร็วในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น ส่วนหนึ่งมาจากความโดดเด่นเป็นเอกอัครบุคคลของพระองค์ที่อุบัติมาเพื่อทำหน้าที่เป็นพระศาสดา โดยเฉพาะ ดังที่ทรงแสดงไว้ในเอกปุคคฉวรรค อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐ ว่า “บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลผู้เอกนั้นคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”*

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงอาศัยพระญาณอันเป็นกำลังของพระพุทธเจ้าที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างองอาจมั่นคง ดุจราชสีห์คำราม ซึ่งพระญาณดังกล่าวนี้ เรียกว่า **ทสพลญาณ ๑๐ ประการ** คือ

๑. **ฐานฐานญาณ** ปรีชากำหนดรู้ฐานะและฐานะ โดยคำว่า ฐานะ ในที่นี้หมายถึง ความเป็นไปได้ของสรรพสิ่ง เช่น สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นมีความดับเป็นธรรมดา หรือกุศลกรรมย่อมให้ผลดี อกุศลกรรมย่อมให้ผลชั่ว (ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว) เป็นต้น ส่วนคำ

* พระไตรปิฎกภาษาไทย อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต เล่ม ๒๐ ข้อ ๑๗๐ หน้า ๓๔

ว่า อฏฺฐานะ หมายถึงความเป็นไปไม่ได้ของสรรพสิ่ง เช่น สิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นจักไม่ดับเลย หรืออุกศลกรรมให้ผลชั่ว อุกศลกรรมให้ผลดี (ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี) เป็นต้น ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยพระญาณนี้ จึงทำให้พระองค์ทรงสามารถรู้จักกฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขต และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้แค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคล ซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่างๆ กัน พระพุทธองค์ทรงใช้พระญาณนี้ประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างองอาจมั่นคง ทำให้พระสงฆ์สาวกมีความเข้าใจในเนื้อหาและขอบเขตของกฎเกณฑ์ และหลักการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและที่จะนำมาใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างชัดเจนตลอดจนรู้ขีดขั้นความสามารถของบุคคลที่มีพัฒนาการอยู่ในระดับต่างๆ

๒. วิปាកญาณ (หรือ กัมมวิปាកญาณ) *ปริชากำหนดรู้ผลแห่งกรรม* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้ผลกรรมของสัตว์ทั้งหลายผู้ทำกรรม ทั้งที่เป็นกุศลหรือเป็นบุญ ทั้งที่เป็นอกุศลหรือเป็นบาป ซึ่งต่างให้ผลสลับกันไปตามฐานะคือเหตุที่เป็นไปได้ ไม่หลงสันนิษฐานไปในฐานะ ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาแบบจำแนกแยกแยะ แสดงความเชื่อมโยงกัน ระหว่างเหตุและผลว่าสิ่งนั้นๆ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งตามปกติแล้วเหตุมักจะเป็นอดีต ยามที่ผลปรากฏในปัจจุบัน และผลจะเป็นอนาคตในกรณีที่เหตุเป็นปัจจุบัน ซึ่งจะมีความสลับซับซ้อนจนยากจะหยั่งรู้ แต่พระองค์ทรงมีพระปริชาญาณหยั่งรู้กระบวนการของพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายได้อย่างถูกต้องแม่นยำและชัดเจนที่สุด

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ *ปริชาหยั่งรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้กรรมหรือข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ ทรงรู้ทั้งกรรมที่จะนำไปเกิดในสุคติ ภพภูมิที่ดี อันได้แก่ โลกมนุษย์ โลกสวรรค์หรือเทวโลกและพรหมโลก ทั้งกรรมที่จะนำไปเกิดในทุคติ ภพภูมิที่ชั่ว อันได้แก่อบายภูมิ ๔ คือ ขุมนรก แดนเปรต พวกอสุรกาย และกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน รวมทั้งข้อปฏิบัติที่จะนำไปพ้นจากสุคติและทุคติ (อมตธาตุนิพพาน) ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาแสดงข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในภายภาคหน้า และประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน โดยทรงชี้ชัดว่า ใครทำอะไรอย่างไรแล้วต่อไปจะเป็นอย่างไร จะบังเกิดที่ไหนหลังจากตายไปแล้ว ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุอะไร พร้อมทั้งรู้เหตุที่ทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติไปบังเกิดในกำเนิดนั้นๆ ทรงรู้วิธีการและกลวิธีปฏิบัติต่างๆ ที่จะนำเข้าสู่เป้าหมายที่ต้องการได้อย่างแจ่มแจ้ง

๔. **นानาธาตุญาณ** *ปรัชากำหนดรู้ธาตุต่างๆ* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมเป็นอนกอนันต์ ดังนั้นในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาแสดงให้รู้จักแยกสมมติออกเป็นขั้นๆ อายตนะ และธาตุต่างๆ ของชีวิต เน้นให้รู้จักส่วนประกอบของสิ่งนั้นจากจุดใหญ่ไปหาจุดย่อยสุด จากจุดย่อยสุดไปหาจุดใหญ่ได้ตามความเป็นจริง เช่น การปฏิบัติหน้าที่ของขั้นๆ อายตนะ และธาตุต่างๆ ในกระบวนการรับรู้เป็นต้น และเหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น รวมถึงอะไรคือสภาวะของส่วนประกอบเหล่านั้น พร้อมทั้งลักษณะและหน้าที่ของมันแต่ละอย่าง เป็นเหตุให้บุคคลผู้รับฟังได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟังจากใครๆ มาก่อน

๕. **นानาอิมุตติญาณ** *ปรัชากำหนดรู้อิมุตติคืออัยยาศัยของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นต่างๆ กัน* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้อิมุตติ คือ อัยยาศัย ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความคิด แนวความสนใจ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายที่มีความเป็นไปต่างๆ กัน ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาได้สอดคล้องต้องกันกับอัยยาศัย ความเชื่อถือ แนวความคิดความสนใจ ความโน้มเอียง ความถนัด ความสนใจของคนและสัตว์ทั้งหลายที่มีความแตกต่างกัน เป็นเหตุให้บุคคลผู้รับฟังพระธรรมเทศนาเกิดความประทับใจพลันเลื่อมใสและสามารถบรรลุธรรมได้เร็ว

๖. **อินทริยโปรปริยัตตญาณ** *ปรัชากำหนดรู้ความยิ่งหรือหย่อนแห่งอินทริยธรรมของสรรพสัตว์* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริยธรรมของสัตว์บุคคลทั้งหลาย โดยทรงรู้ว่าบุคคลนั้นๆ มีอินทริยธรรม คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาแค่ไหน เพียงใด มีกิเลสมากหรือน้อย มีอินทริยธรรมอ่อนหรือแก่กล้า สอนง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมหลุดพ้นจากทุกข์หรือไม่ เป็นต้น ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาที่ยากหรือง่ายแก่บุคคลต่างๆ ตามที่ทรงพิจารณาเห็นว่าบุคคลผู้รับฟังพระธรรมเทศนามีอินทริยธรรมแก่กล้าหรืออ่อนแคไหนเพียงใด สอนง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะเข้าสู่กระบวนการศึกษาปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขาหรือพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ เป็นเหตุให้มีศรัทธาประชาชนได้รู้จัก เข้าใจ และเข้าถึงหลักพระพุทธศาสนาจำนวนมาก

๗. **ณานาภิสังกิเลสาทิญาณ** *ปรัชากำหนดรู้เหตุที่จะทำให้มาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติเสื่อมหรือเจริญ* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว การออกจากมาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติทั้งหลายว่าเกิดมีขึ้นได้เพราะเหตุอันใด ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรม

เทศนาด้วยทรงรู้ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของคุณธรรมทั้งหลาย มีมาน สมภา วิโมกข์เป็นต้นของผู้ฟังในแต่ละกรณีแตกต่างกันไป ทำให้บุคคลผู้รับฟังพระธรรมเทศนามีความ มั่นใจใคร่จะปฏิบัติตามเป็นอย่างมาก

๘. **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** *ปริชากำหนดระลึกชาติหนหลังได้* หมายถึงพระองค์ทรง มีพระญาณที่หยั่งรู้อันทำให้ระลึกภาพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ โดยระลึกชาติถอยหลังเข้าไปได้ตั้งแต่ หนึ่งชาติ ไปจนถึงร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติ ตลอดสังวัฏฏวิวัฏฏกับเป็นอันมากกว่า “ในภพ ชาติโน้น ได้มีชื่อ มีโคตร มีผิวพรรณ มีอาหารอย่างนั้นๆ ได้เสวยสุขทุกข์อย่างนั้นๆ มีกำหนด อายุเพียงเท่านั้น จุตติจากภพนั้นแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น ได้เป็นอย่างนั้นๆ ครั้นจุตติจากภพโน้น แล้วจึงได้มาเกิดในภพนี้” ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระธรรมเทศนาสาธยายเรื่องราวในอดีตชาติมาแล้วให้ผู้ฟังได้ทราบถึง ภูมิประวัติความเป็นมาต่างๆ ทั้งส่วนของพระองค์หรือของผู้อื่นได้อย่างแจ่มแจ้งจูงใจ เช่น ตรัส เล่าเรื่องราวชาดกที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญพุทธบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าซึ่ง ปรากฏหลักฐานอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗-๒๘ (ขุททกนิกาย ชาดก) เป็นต้น

๙. **จุตูปปาตญาณ** *ปริชากำหนดรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นต่างๆ กันโดย กรรม* หมายถึงพระองค์ทรงมีพระญาณที่หยั่งรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม โดยทรงสามารถทอดพระเนตรเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ทรงสามารถรู้ชัดหมู่ สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมได้ว่า “หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบทุจริต ว่าร้ายพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ หลังจากตายไปจึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก” หรือว่า “หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบสุจริต ไม่ ว่าร้ายพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ หลังจากตายไปจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์” พระญาณนี้เรียก อีกอย่างว่า **ทิพพจักขุญาณ** คือความสามารถรู้แจ้งด้วยทิพยจักขุ หรือความมีตาทิพย์ ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์จึงทรงใช้พระญาณนี้ตรัสพระ ธรรมเทศนาจำแนกแยกแยะให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนถึงการให้ผลของกรรมว่าทำกรรมใดแล้วย่อม ได้รับผลของกรรมนั้น หากใครทำกรรมดีคือประพฤดีปฏิบัติดี ก็ย่อมได้รับผลดี หากใครทำกรรม ชั่ว ประพฤดีปฏิบัติตนไปตามอำนาจกิเลสหรือความคิดเห็นที่ผิดๆ ก็ย่อมได้รับผลชั่วตอบสนอง อย่างแน่นอน เป็นเหตุให้ผู้ฟังในสมัยนั้นเกรงกลัวต่อผลของกรรมชั่วเพราะประพฤดีตามคำสอน ของเจ้าลัทธิที่เป็นมิจฉาทิฎฐิที่เห็นว่าผลแห่งบาปกรรมไม่มีเป็นต้น หันมานับถือพระพุทธศาสนา ปฏิบัติตามหลักพระธรรมคำสอนของพระองค์เป็นจำนวนมาก

๑๐. **อาสวักขยญาณ** *ปริชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย* หมายถึงพระองค์ ทรงมีพระญาณที่ทรงรู้วิธีที่ทำให้พระทัยของพระองค์หลุดพ้นจากอาสวกิเลสอย่างสิ้นเชิง อันเป็น พระญาณหลักสำคัญที่ทำให้พระองค์สมบูรณ์พร้อมด้วยปัญญา ความบริสุทธิ์ และความกรุณา

ต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้น ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ จึงทรงอาศัยพระญาณนี้เป็นหลักประกันความมั่นใจของพุทธสาวกหรือผู้ฟังพระธรรมเทศนาว่า พระองค์นั้นได้ตรัสรู้ริยสัจ ๔ ประการโดยรู้ประจักษ์ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เหล่านี้อัสสวะ นี่เหตุเกิดแห่งอัสสวะ นี่ความดับอัสสวะ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอัสสวะ” เพราะรู้เห็นโดยประจักษ์อย่างนี้ จิตหรือพระทัยของพระองค์ก็หลุดพ้นจากอัสสวะทั้งหลาย มีพระญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว คือ สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยสมบูรณ์แล้ว ซึ่งหากใครก็ตามปฏิบัติตามหลักพระธรรมที่พระองค์ตรัสเทศนาสั่งสอนด้วยความเพียรพยายามก็จะสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้เช่นกัน

นอกจากนี้ ในการบำเพ็ญพุทธกิจด้านการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยการเสด็จโปรดเวไนยสัตว์นั้น พระองค์ทรงกำหนดหลักการและวิธีการในการทำหน้าที่ดังกล่าว เพื่อให้มีวิธีการในการประเมิณผลที่ลงตัวไว้แต่ต้น พร้อมด้วยการสรุปผลไว้ก่อนที่จะเสด็จไปสอนธรรมทุกครั้ง ดังที่นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดเป็นพุทธกิจที่สำคัญที่ทรงกระทำเป็นประจำวันในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งเรียกว่า **ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ ประการ*** คือ

๑. เวลาเช้า เสด็จบิณฑบาต (ปุพฺพณฺเห ปิณฑปาตณฺจ) จัดเป็น **ปุเรกัตตกิจ** คือ พุทธกิจภาคเช้าหรือภาคก่อนฉันภัตตาหาร โดยเมื่อเสด็จลุกขึ้นจากการสำเร็จสัปปะสนีในช่วงเช้าตรู่ หลังจากทรงพิจารณาดูสัตว์โลกที่ควรจะไปโปรดแล้ว พระพุทธองค์จะเสด็จออกบิณฑบาตเป็นการโปรดสัตว์ให้คนเหล่านั้นได้บำเพ็ญบุญกุศล และเมื่อเสวยพระกระยาหารแล้ว จะทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้นๆ ก่อนเสด็จกลับพระวิหารที่ประทับ โดยทรงขอให้พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว

๒. เวลาเย็น ทรงแสดงธรรม (สายณฺเห ธมฺมเทศนํ) จัดเป็น **ปัจฉิมกัตตกิจ** คือ พุทธกิจภาคบ่ายหรือหลังอาหารไปจนถึงเวลาเย็น มี ๓ ช่วงระยะ คือ ช่วงระยะที่ ๑ จะเสด็จออกจากพระคันธกุฎีที่ประทับ ทรงประทานพระโอวาทตรัสสอนภิกษุสงฆ์พุทธบริษัท เมื่อพระภิกษุสงฆ์แยกย้ายกันไปปฏิบัติธรรมในที่ต่างๆ แล้ว พระองค์จะเสด็จเข้าพระคันธกุฎีที่ประทับ อาจทรงบรรทมพักพระวรกายเล็กน้อยพอสมควร ช่วงระยะที่ ๒ พระองค์จะทรงตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก และช่วงระยะที่ ๓ เมื่อประชาชนในถิ่นต่างๆ มาประชุมพร้อมกัน ณ ธรรมสภา (สถานที่ฟังธรรม) พระองค์จะเสด็จไปทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด

* พุทธกิจ ๕ ประการนี้ พระโบราณจารย์ได้รวบรวมไว้ในหนังสือ “สวตมณตบัตถหลวง บอแก้วร หน้า ๓๑” ในรูปคาถาบาลี ปฐยาวัตถนันทน์ ดังที่วงเล็บคำบาลีไว้ และในบาทสุดท้าย ปรากฏข้อความว่า “เอเต ปญจวิธ กิจเจ วิโสธเต มุนิปุญฺคโว” แปลว่า พระจอมมุนีพุทธเจ้าทรงชำระพระพุทฺธกิจ ๕ ประการเหล่านี้ให้หมดจดอยู่เสมอ.

๓. เวลาค่ำ ประธานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ (ปโทเส ภิกษุโอวาท) จัดเป็น ปุริมยามกิจ คือ พุทธกิจในยามแรกแห่งราตรี โดยภายหลังจากทรงบำเพ็ญพุทธกิจภาคกลางวันแล้วอาจทรงสนาน (สร่งน้ำ) และปลีกพระองค์อยู่ลำพังด้วยวิหารธรรมพักหนึ่ง จากนั้น เมื่อมีพระภิกษุสงฆ์พากันมาเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาบ้าง ทูลขอหลักกัมมัญฐานบ้าง ทูลขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง พระองค์จะทรงใช้เวลาตลอดยามแรกนี้สนองความประสงค์ของพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น

๔. เที่ยงคืน ทรงตอบปัญหาเทวดา (อทตมตเต เทวปญฺหนิ) จัดเป็น มัชฌิมยามกิจ คือ พุทธกิจในมัชฌิมยาม โดยตอนกลางดึกแต่ละคืน ในขณะที่คนทั้งหลายหลับอยู่นั้น พระองค์จะทรงใช้เวลาช่วงนี้ตอบปัญหาของเทวดาทั้งหลายที่มาเฝ้าเพื่อกราบทูลถามปัญหา ดังที่ปรากฏหลักฐานในเทวดาสังยุต สังยุตตนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕ เป็นต้น

๕. จวนสว่าง ทรงตรวจพิจารณาสัตว์บุคคลที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมซึ่งควรจะไปโปรดหรือไม่ (ปัจจุสฺสเว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนฺติ) จัดเป็น ปัจฉิมยามกิจ คือ พุทธกิจในปัจฉิมยาม โดยตอนใกล้รุ่งของแต่ละคืน พระองค์จะทรงตรวจดูสัตว์โลกที่ควรเสด็จไปโปรดในแต่ละวัน ซึ่งหากว่ามีใครๆ บางคนมีบารมีธรรมที่พร้อมจะได้รับผลด้วยการฟังธรรมจากพระองค์ คนเหล่านั้นจะมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระองค์ จากจุดนี้เองที่ทำให้พระองค์ทรงใช้ทศพลญาณดังกล่าวเสด็จไปแสดงพระธรรมเทศนาโปรดคนเหล่านั้นในรูปของการสืบสาวไปที่วาสนา บารมี อินทรีย์ของคนเหล่านั้นว่ามีความยิ่งหย่อนอย่างไร พื้นฐานจิตในขณะปัจจุบันของคนเหล่านั้นเป็นอย่างไร สามารถรู้ธรรมด้วยการฟังเรื่องอะไร โดยการแสดงธรรมเหล่านั้นด้วยวิธีใด ด้วยเหตุนี้ เมื่อทรงแสดงแก่ใครก็ตาม ผลสัมฤทธิ์จะออกมาตามที่ทรงรู้ล่วงหน้าไว้ก่อนแล้ว

มิใช่แต่เพียงเท่านั้น การแสดงพระธรรมเทศนาประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง แม้ที่เป็นเพียงธรรมกถาหรือการสนทนาทั่วไป ซึ่งมีใช้คราวที่มีความมุ่งหมายเฉพาะพิเศษ ก็จะดำเนินไปอย่างสำเร็จผลดี โดยมีองค์ประกอบที่เป็นคุณลักษณะการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยาหรือตามหลัก เทศนาวิธี ๔ ประการ ซึ่งเรียกว่า พุทธลีลาในการสอน ๔ ส ดังนี้

๑. สันถัสสนา การชี้แจงให้เห็นชัด คือ เมื่อพระองค์จะทรงสอนอะไร ก็ทรงชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง รู้เรื่องราวที่พระองค์ทรงแสดงเหมือนจูงมือไปดูให้เห็นประจักษ์กับตา ทำให้ผู้รับการเผยแผ่เกิดความประทับใจ เพราะตามปกติแล้วจะเป็นใครก็ตาม เมื่อสามารถพูดให้คนอื่นรู้เรื่องในบางกรณีได้ ก็จะสร้างความมั่นใจให้กับผู้ฟังว่า ผู้พูดผู้สอนมีความรู้ในเรื่องที่พูดที่สอนจริง เป็นเหตุให้เกิดความเคารพ ความเชื่อถือได้โดยง่าย

๒. **สมาทปนา** การชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ เมื่อทรงชี้แจงให้เห็นชัดแล้ว ก็จะตรัสพระวาจาจงใจให้เห็นจริง เป็นความจริง ดิจจริง ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและพร้อมที่จะนำไปปฏิบัติ โดยสิ่งใดควรปฏิบัติหรือห้าทำ ก็ทรงแนะนำหรือบรรยายให้เขาซาบซึ่งเห็นคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญจนใจยอมรับ อยากลงมือทำหรือนำไปปฏิบัติโดยเร็วพลัน

๓. **สมุตเตสนา** การเข้าใจให้อาจหาญแก่กล้า คือ พร้อมกับที่ตรัสพระวาจาจงใจให้เห็นจริงนั้น พระองค์ก็จะตรัสเสริมเข้าใจให้แก่กล้า ปลุกเร้าใจผู้ฟังให้กระตือรือร้น เกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจเข้มแข็ง มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จได้ สู้งาน ไม่หวั่นระย่อ ไม่กลัวต่อความเหนื่อยยากลำบากใดๆ

๔. **สัมปหังสนา** การปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ พร้อมกับที่ตรัสอธิบายให้เห็นชัดแจ้ง ตรัสจงใจให้อยากปฏิบัติ ตรัสปลุกเร้าใจให้กล้าหาญที่จะปฏิบัติ พระองค์ก็ยกตรัสพระธรรมเทศนาในลักษณะทำบรรยายากาศให้สนุก สดชื่น แจ่มใส เบิกบานใจ เป็นการบำรุงจิตใจของผู้ฟังให้แจ่มชื่น ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จอันเป็นคุณประโยชน์ที่จะได้จากการปฏิบัติอีกด้วย

จากพระพุทธานุญาตสอนทั้ง ๔ ประการที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎกหลายพระสูตรดังกล่าวนี้ เป็นอันชี้ชัดว่า พระพุทธองค์ทรงพิถีพิถันในการเทศน์ในการสอนประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก โดยพระอรธกถาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า พระพุทธานุญาตสอนข้อ ๑ นั้นมีลักษณะปลดเปลื้องความเคลาหรือความมืดมัว ข้อ ๒ มีลักษณะปลดเปลื้องความไม่ประมาท ข้อ ๓ มีลักษณะปลดเปลื้องความอึดคร้าน และข้อ ๔ มีลักษณะให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในเชิงปฏิบัติ จึงทำให้บุคคลผู้รับการเผยแผ่หรือผู้ที่พระองค์ทรงมุ่งหมายแสดงธรรมโปรดสามารถบรรลุรู้แจ้งธรรมหรือได้รับผลตามสมควรแก่การประพฤติปฏิบัติ สำหรับบุคคลที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาเป็นครั้งแรกและไม่ถึงกับบรรลุผลสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในคราวนั้น ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาจบลงแล้ว มีความเลื่อมใสชอบนัถือพระพุทธศาสนา ก่อนจะปฏิญาณตนเป็นอุบาสก-อุบาสิกาหรือเป็นพุทธมามกะ ก็จะเปล่งวาจาแสดงความยกย่องชื่นชมโสมนัสในพระภาชิตของพระพุทธองค์ ซึ่งสรุปเป็นลักษณะการประเมินผลพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ได้ ๔ ลักษณะ คือ

- (๑) เหมือนการหงายของที่เขาคว่าเอาไว้
- (๒) เหมือนการเปิดของที่เขาคิดเอาไว้
- (๓) เหมือนการบอกทางแก่คนที่เขากำลังหลงทาง และ
- (๔) เหมือนการส่องประทีปในที่มืดเพื่อให้คนที่มืดตาจะได้เห็นแสงสว่าง

โดยมีหลักฐานปรากฏทั่วไปในพระไตรปิฎก ทั้งในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ดังจะสรุปข้อความในเวรัญชกัณฑ์* ตอนเริ่มแรกแห่งพระวินัยปิฎกเล่ม ๑ มาแสดงเป็นนิทสสนะ ดังนี้

ครั้งหนึ่ง ขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่เมืองเวรัญชา มีพราหมณ์ผู้เฒ่าคงแก่เรียนท่านหนึ่งชื่อว่า เวรัญชะ ได้ยินพระกิตติศัพท์ของพระองค์ว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงสนใจใคร่จะไปพิสูจน์ดูว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ แล้วตัดสินใจเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับ เมื่อผ่านการทักทายตามธรรมเนียมแล้ว เวรัญชพราหมณ์ได้เห็นว่าพระพุทธองค์ไม่หวั่นไม่ลุกต้อนรับ เชื่อเชียวตนซึ่งเป็นผู้แก่กว่าให้นั่ง จึงตัดพ้อว่า “พระสมณโคดมนี้ไม่รู้จักให้ลุกต้อนรับพราหมณ์ผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นการไม่สมควรเลยที่ท่านทำเช่นนี้” พระพุทธองค์ตรัสชี้แจงว่า “ท่านพราหมณ์ ในโลกตลอดทั้งเทวโลก พรหมโลก เรายังไม่เห็นบุคคลที่เราควรไหว้ ลุกขึ้นต้อนรับ หรือเชื่อเชียวให้นั่งเลย เพราะถ้าเราทำเช่นนั้นกับบุคคลใด ศรีษะของผู้นั้นจะพังขาดตกไป” เมื่อได้ฟังเช่นนั้นด้วยความที่ยังไม่เข้าใจและด้วยทิฐิมานะของพราหมณ์ เวรัญชพราหมณ์ก็ยกคำนำเรื่องต่างๆ ที่ได้ยินได้ฟังมากล่าวต่อพระพุทธองค์ว่า

“พระสมณโคดมเป็นคนไม่มีรสนิยม เป็นคนไร้สมบัติ เป็นอกิริยวาท มีหลักคำสอนการไม่กระทำ เป็นอุจเฉทวาท มีหลักคำสอนว่าขาดสูญ เป็นเชคุจฉิ ผู้ช่างรังเกียจ เป็นเวนยิกะ ผู้ช่างกำจัด เป็นตปัสสี ผู้ช่างเผาผลาญ เป็นอปคัพพะ ผู้ไม่ผุดไม่เกิด”

พระพุทธองค์จึงตรัสแก้คำกล่าวต่อของเวรัญชพราหมณ์ในเชิงยอมรับคำที่ยกมากล่าวต่อ แต่ทรงอธิบายในความหมายทางโลกุตตรธรรมว่า “เป็นความจริง พราหมณ์ ที่ว่าเราเป็นคนไม่มีรส เป็นคนไม่มีสมบัติ เพราะรสแห่งกามคุณ ๕ สมบัติแห่งกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัสเราละได้เบ็ดเสร็จเด็ดขาดแล้ว ที่ว่าเราเป็นอกิริยวาท มีหลักคำสอนการไม่กระทำ นั้น ก็เป็นความจริง เพราะเราสอนการไม่กระทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เราสอนการไม่กระทำอกุศลธรรมอันเป็นบาปต่างๆ ที่ว่าเราเป็นอุจเฉทวาท มีหลักคำสอนว่าขาดสูญนั้น ก็เป็นความจริง เพราะเราสอนเรื่องความขาดสูญแห่งกิเลสคือราคะ โทสะ โมหะ เราสอนเรื่องความขาดสูญแห่งอกุศลธรรมอันเป็นบาปต่างๆ ที่ว่าเราเป็นเชคุจฉิ ผู้ช่างรังเกียจนั้น ก็เป็นความจริง เพราะเรารังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เรารังเกียจอกุศลธรรมอันเป็นบาปต่างๆ ที่ว่าเราเป็นเวนยิกะ ผู้ช่างกำจัดนั้น ก็เป็นความจริง เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ เราแสดงธรรมเพื่อกำจัดอกุศลธรรมอันเป็นบาปต่างๆ ที่ว่าเราเป็นตปัสสี ผู้ช่างเผาผลาญนั้น ก็เป็นความจริง เพราะเรากล่าวถึงอกุศลธรรมอันเป็นบาปทั้งหลาย คือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ว่าเป็นกิเลสที่ควรเผาผลาญ ใครก็ตามที่ละอกุศลธรรมอันเป็น

* พระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวิภังค์ เล่ม ๑ ข้อ ๑-๑๕ หน้า ๑-๑๕

บาปต่างๆ ได้เบ็ดเสร็จเด็ดขาดแล้ว เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นผู้ช่างเผาผลาญ และที่ว่าเราเป็น
อปัคพะยะ ผู้ไม่ผุดไม่เกิดนั้น ก็เป็นความจริง เพราะใครก็ตามที่ละการนอนในครรภ์ การบังเกิด
ในภพใหม่ได้เบ็ดเสร็จเด็ดขาดแล้ว เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นผู้ไม่ผุดไม่เกิด”

ต่อจากนั้น เพื่อจะให้เวรัญชพราหมณ์ได้ทราบว่าพระองค์ทรงทำลายกองอวิชชาได้
หมดแล้วซึ่งนับว่าเป็นผู้เจริญประเสริฐสุดในโลก พระองค์จึงตรัสถามนำเวรัญชพราหมณ์โดยยก
อุปมาด้วยลูกไก่มาเปรียบเทียบว่า “พราหมณ์ มีไข่ไก่อยู่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ไข่ไก่
เหล่านั้นถูกแม่ไก่ถอนฟักแล้ว บรรดาลูกไก่เหล่านั้น ลูกไก่ตัวใดใช้ปลายเล็บเท้าหรือจะงอยปาก
ทำลายเปลือกไข่ชำแรกออกมาได้โดยสวัสดิภาพก่อนกว่าเขา ลูกไก่ตัวนั้นควรเรียกว่าอะไร จะ
เรียกว่าพี่หรือน้องเล่า? พราหมณ์”

เมื่อเวรัญชพราหมณ์ทูลตอบว่า “ควรเรียกว่าพี่สิ ท่านพระโคตม เพราะมันแก่กว่า
เขา” พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ฉันใดก็ฉันนั้น พราหมณ์ ในหมู่สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชา เกิดใน
ฟองไข่ ถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ เราผู้เดียวเท่านั้นได้ทำลายเปลือกไข่คืออวิชชาแล้วได้ตรัสรู้พระ
สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก เรานั้นจึงเป็นผู้เจริญที่สุด ประเสริฐที่สุดในโลก” และได้
ตรัสถึงคุณธรรมพิเศษที่พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญเพียรฝึกสมาธิ-วิปัสสนาอย่างหนักจนตรัสรู้
เริ่มตั้งแต่การบรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน โดยลำดับ และได้บรรลุวิชชา
๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ

เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาที่ประกาศเผยแผ่พุทธธรรมด้วยพระพุทธานุโลมาโวหารของ
พระบรมศาสดาเช่นนี้ ทำให้เวรัญชพราหมณ์มีความเข้าใจแจ่มแจ้งพร้อมทั้งปลดปล่อยความ
สงสัยหยาบกลางแคลงใจในพระพุทธองค์ เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธองค์โดยฉับพลัน
และขอแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิตพร้อมกับกราบทูลแสดงความชื่นชมใน
พระภาชิตของพระองค์ดังนี้ “ท่านพระโคตมเป็นผู้เจริญที่สุด ท่านพระโคตมเป็นผู้ประเสริฐที่สุด
ข้าแต่ท่านพระโคตม ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ภาชิตของพระองค์ไพเราะนัก พระองค์
ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยายอย่างนี้ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ ปิดของที่ปิด
บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่าคนมีตาดีจักเห็นรูปได้ ดังนี้
ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตม พร้อมด้วยพระธรรม และพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอ
ท่านพระโคตมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้มอบชีวิตถึงสรณะจำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป
และขอท่านพระโคตมพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์จงทรงรับอาราธนาข้าพระองค์อยู่จำพรรษาที่เมือง
เวรัญชาด้วยเถิด”

รูปแบบและประเภทของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ในการประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงสามารถสร้างความสนใจ ความศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังหรือกลุ่มเป้าหมายด้วยรูปแบบและวิธีการที่หลากหลายในทุกสถานการณ์ ไม่จำกัดตายตัวเป็นรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ซึ่งแม้แต่การสำรวมพระอิริยาบถให้สงบเรียบร้อยงดงาม ก็ถือว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังเช่น เมื่อพระพุทธองค์เสด็จมุ่งไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อทรงแสดงธรรมโปรดพระปัญจวัคคีย์ มีนักบวชอาชีวกผู้หนึ่งชื่อว่าอุปกะ เดินสวนทางมา เพียงพบเห็นพระพุทธองค์เสด็จดำเนินด้วยพระพุทธานุภาพพระอาการสงบเรียบร้อยไปตามปกติเท่านั้น เขากลับเกิดความประทับใจตรงเข้าไปสนทนาด้วย ภายหลังจากนั้น เขาไปใช้ชีวิตฆราวาสแต่งงานมีครอบครัวแล้วเกิดความเบื่อหน่าย ได้กลับมาขอบวชประพาศธรรมกับพระพุทธองค์และบรรลุนิพพานได้ในที่สุด หรือแม้แต่อุปติสสปริพาชกที่เข้ามาบวชเป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนาในนามอุโฆษเป็นที่รู้จักกันว่า **พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ** ก็เพราะเลื่อมใสในอิริยาบถที่สำรวมเยี่ยงสมณะของพระอัสสชิเถระเป็นจุดเบื้องต้น

อย่างไรก็ตาม รูปแบบหรือวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นแม้จะมีหลายรูปแบบ แต่เมื่อรวบรวมตามที่ปรากฏโดยส่วนมากแล้ว นับจำนวนได้ ๗ วิธี ด้วยกันดังนี้

๑. **อุปนิสินกถา** แปลว่า “ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่งใกล้” หมายถึงการนั่งคุยสนทนาอย่างกันเองโดยสอดแทรกหลักธรรมเข้าไปในการสนทนานั้น เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่ใช้สำหรับการสนทนาปราศรัยกับบุคคลผู้ไปมาหาสู่ หรือการต้อนรับแขกผู้มาเยือน เป็นการพูดคุยกันตามสมควรแก่เหตุการณ์ กาลเทศะและบุคคลผู้ฟัง เพื่อตอบคำซักถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น ไม่เป็นแบบแผนพิธี ตรงกับที่ท่านโบราณณาจารย์กล่าวว่า *นั่งจับเข่าคุยกัน* บรรยายากเป็นกันเอง โดยไม่มีการเตรียมตัวมาก่อน ซึ่งนิยมพูดกันว่า *เป็นการเทศน์ธรรมาสันต์เสีย*

๒. **ธัมมิกถา** (หรือ **ธรรมกถา**) แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม” หมายถึงการบรรยายหรืออธิบายธรรม เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักพระธรรมวินัยอย่างเป็นกิจจะลักษณะ เป็นงานเป็นการ เป็นเรื่องเป็นราว ในปัจจุบัน ได้แก่ การแสดงธรรม การปาฐกถาธรรม การบรรยายธรรม เป็นต้น

๓. **โอวาทกถา** แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวสอน” หมายถึงการให้คำแนะนำตักเตือนให้ละเว้นชั่วประพฤติดี เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงประทานเป็นพระพุทธานุภาพหรือพระโอวาทสั้นๆ เป็นพระดำรัสตรัสเตือน ทรงสั่งสอนโดยเฉพาะเจาะจงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เพื่อให้

ผู้ฟังเกิดความสังวรระวัง ไม่ทำชั่ว ให้ละความชั่ว ให้ทำแต่ความดี และให้รักษาความดีเอาไว้ ซึ่งตามปกติจะทรงประทานแก่พุทธบริษัทในโอกาสสำคัญ เช่น พระโอวาทปาติโมกข์ ๓ ที่ทรงแสดงถึงอุดมการณ์ หลักการ วิธีการของพระพุทธศาสนา หรือพระปัจฉิมวาจาอันเป็นโอวาทสุดท้ายเมื่อจวนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เอละ บัดนี้เราขอเตือนพวกเธอว่า สังฆาทิเสสทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด”^{*} เป็นต้น

๔. **อนุสาสนิกถา** แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวสอนให้เห็นจริง” หมายถึงคำกล่าวสอนในลักษณะซ้ำๆ ครั่งแล้วครั่งเล่า ย้ำเตือนอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดความจำได้ เกิดความชินหู เป็นรูปแบบการเผยแผ่อีกวิธีหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ทรงนำมาใช้ตรัสพร่ำสอนโดยเฉพาะแก่บรรดาพุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิตหรือสหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี ลีกขมานา สามเณร สามเณรี รวมทั้งนักบวชที่อยู่ใกล้ชิด ดังเช่น ที่ทรงรับสั่งกะท่านพระอานนท์ ความว่า “อานนท์ เราจักกระหนาบแล้วกระหนาบอีก ใครมีสภาระก็ตั้งอยู่ได้ ใครไม่มีสภาระก็ต้องออกไป” เป็นต้น เนื้อหาสารธรรมโดยส่วนมาก จะเป็นคำสอนประเภทความไม่ประมาท ความสามัคคี ความเพียรพยายาม สติสัมปชัญญะ ความอดทน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงย้ำเตือนพุทธบริษัทอยู่เนืองๆ

๕. **ธัมมสากัจฉากถา** (หรือเขียนว่า ธรรมสากัจฉากถา) แปลว่า “ถ้อยคำที่สนทนากันในทางธรรม” หมายถึงการสนทนาธรรม เป็นทำนองแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน บางครั้งมาในรูปแบบคำถาม เพื่อแสวงหาความถูกต้อง หรือปรับความเข้าใจซึ่งกันและกัน เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงใช้บางโอกาสเพื่อทรงรับรองความคิดเห็นของผู้ฟังบ้าง เพิ่มเติมบ้าง ปรับปรุงบ้าง ปฏิเสธบ้าง ตามควรแก่กรณี ปัจจุบันนอกจากจะเรียกว่า *การสนทนาธรรม* แล้วอาจเรียกว่า *การอภิปรายธรรม การเสวนาธรรม* โดยผลัดกันพูดผลัดกันฟังอีกด้วย

๖. **ปุจฉาวิสัชนากถา** แปลว่า “ถ้อยคำที่ถาม-ตอบ” หมายถึงรูปแบบการเผยแผ่ที่ขึ้นต้นด้วยการถาม-ตอบ โดยอาจถามนำเพื่อกระตุ้นผู้ฟังให้ตอบเป็นการทดสอบความรู้ความเข้าใจภายหลังที่ได้อธิบายธรรมนั้นๆ ให้ฟัง หรือระหว่างที่สนทนาธรรมกันเพื่อกระตุ้นเร้าใจให้ผู้สนทนาเกิดความตื่นตัวอยู่เสมอ เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ประกอบกับการแสดงพระธรรมเทศนาอื่นๆ ภายหลังที่ได้ตรัสอธิบายความหมายของธรรมนั้นๆ แล้ว เพื่อทดสอบความเข้าใจของผู้ฟัง เช่น เมื่อทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร^{**} โปรดพระปัญจวัคคีย์ พระองค์ทรงเริ่มอธิบายว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอนัตตาโดยลำดับแล้วตรัสย้อนถามว่า “พวกเธอเข้าใจข้อความตามที่กล่าวมาอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” เมื่อ

^{*} พระไตรปิฎกภาษาไทย ทีมนิกาย มหาวรรค เล่ม ๑๐ ข้อ ๒๑๘ หน้า ๒๐๒

^{**} พระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ ข้อ ๒๑ หน้า ๓๓

พระปัญจวัคคีย์ทูลตอบว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” ก็ตรัสถามต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุขเล่า” พระปัญจวัคคีย์ทูลตอบว่า “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” จึงตรัสแนะนำให้สรูปถึงความเป็นอนัตตาว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” ดังนี้ เป็นต้น

๗. **ธัมมเทศนาภคา** (หรือเขียนว่า ธรรมเทศนาภคา) แปลว่า “ถ้อยคำที่แสดงธรรม” คือ การเทศน์ หรือการแสดงพระธรรมเทศนานั่นเอง เป็นการแสดงธรรมสั่งสอน ชี้แจงเรื่องบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ เพื่อให้ละชั่ว ประพฤติดี ทำจิตให้บริสุทธิ์ เป็นรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ดาษดื่นในพระสูตรต้นปึก

นอกจากนี้ ในปัจจุบัน ยังมีการจัดแบ่งประเภทของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกหลายประเภท เพื่อให้เห็นภาพชัด ขอนำข้อความที่ **พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)** ได้กล่าวไว้ในเอกสาร “เค้าโครงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา” มานำเสนอต่อไปนี้

“โดยทั่วไป คำว่า **การเผยแผ่** นั้น มักจะเข้าใจกันเสียแต่ว่าเป็นการทำให้ได้ยินได้ฟัง โดยเฉพาะ คือการเทศนาสั่งสอน นั้นนับว่ายังไม่สมบูรณ์ งานเผยแผ่ทำนองนี้นับรวมเข้าในองค์ปริยัติล้วนๆ ยังไม่สามารถจับใจคนผู้จะรับได้เต็มเปี่ยม จึงต้องขยายออกไปถึง **การเผยแผ่ด้วยการปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรมด้วย** จึงจะครบถ้วน ในที่สุดจะได้หลักแห่งการเผยแผ่ที่สมบูรณ์ ดังนี้

(๑) **เผยแผ่ด้วยการให้ได้ยินได้ฟังทุกวิถีทาง (หลักปริยัติธรรม)**

(๒) **เผยแผ่ด้วยการทำสิ่งที่ดีและทำยากให้เขาดู (หลักปฏิบัติธรรม)**

(๓) **เผยแผ่ด้วยการเป็นผู้มีความสุขให้เขาดู (หลักปฏิเวธธรรม)**

ซึ่งทั้งสามประเภทนี้ อาจจะจำแนกเป็นรายละเอียดได้ในแต่ละประเภทๆ อย่างมากมายทีเดียว ดังจะได้จำแนกออกไป คือ

(๑) **ให้ได้ยินได้ฟังโดยทุกวิถีทาง** ด้วยการกระทำดังต่อไปนี้

- พิมพ์โฆษณาสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ขึ้นให้แพร่หลาย กระทั่งมีหนังสือธรรมะฉบับวางบนรถไฟหรือไฮเตล (โรงแรม) ชั้นสูง ดังที่ชาวคริสเตียนเขาทำกัน
- ทัดคนศึกษา ด้วยการแสดงให้เข้าใจในเรื่องราวด้วยภาพ ด้วยสิ่งของและอื่นๆ
- การจาริกสั่งสอน ด้วยคำสอนและบุคคลที่เหมาะสมแก่กาลเทศะ
- เปิดห้องสมุด หรือห้องอ่านหนังสือประชาชน ทั้งที่ประจำและเคลื่อนที่
- ใช้บริการทางวิทยุกระจายเสียง กระทั่งมีสถานีวิทยุของตนเองโดยเฉพาะ

- เปิดงานแสดงต่างๆ ซึ่งเป็นการโปรประกาศพระศาสนาโดยเฉพาะ
- ใช้ศิลปะบริสุทธิ์ เช่น ดนตรี นาฏกรรม นวนิยาย ฯลฯ เป็นสื่อ
- ใช้ของเล่นหรือรูปภาพและอื่นๆ ทำนองเดียวกันสำหรับเด็ก
- ปาฐกถาและการแสดงธรรม
- สมาคมสนทนธรรม คั่นควาธรรมธรรม
- การถ่ายทอดพระพุทธรูปและออกสู่ภาษาต่างๆ
- การจัดตั้งโรงเรียนสามัญและวิสามัญศึกษาของทางฝ่ายศาสนา
- บริการสงเคราะห์สาธารณกุศลต่างๆ เช่น โรงพยาบาล เป็นต้น

(๒) **ทำสิ่งที่ดีและทำได้ยากให้ดู** มีการกระทำดังต่อไปนี้

- มีการเรียนจริงๆ และทันสมัย ให้เขาเห็นจนเกิดความเลื่อมใส
- ปฏิบัติธรรมและวินัยอย่างเคร่งครัดให้เขาได้เห็นจนเกิดความเลื่อมใส
- ปฏิบัติธรรมเป็นพิเศษ เพื่อมรรค ผล นิพพานโดยตรงให้ปรากฏ
- ทำศาสนกิจให้บริสุทธิ์ เคร่งครัด และสมบูรณ์ทั้ง ๔ องค์การให้ปรากฏ
- นำหน้าฆราวาสในการทำอะไรรด้วยความเสียสละและเมตตาจริงใจ
- สงฆ์ไม่แตกสามัคคี มีระเบียบ และทันสมัย
- พระสามารถเป็นที่พึ่งได้ทุกกรณี ทั้งทางกายและทางจิต

(๓) **ทำตนเป็นผู้มีความสุขให้ดู** มีการกระทำดังต่อไปนี้

- สงฆ์แต่ละองค์ๆ มีอินทรีย์ผ่องใสและอัมเอบ (แม้ผู้บวชใหม่)
- สงฆ์แต่ละคณะมีความสุขเรียบร้อยน่าบูชาเลื่อมใสจริง
- พิสูจน์ถึงความที่ตนไม่ถูกไฟคือราคะ โทสะ โมหะเผาไหม้ในกรณีที่คนทั่วไปถูกเผา
- แสดงกำลังใจว่า อยู่เหนืออันตรายทั้งหลายทุกกรณีและทุกสถานการณ์
- มีอำนาจอยู่เหนือกรรมให้เขาดู
- มีจิตใจอยู่เหนือพิษสงของการเกิดแก่เจ็บตายให้เขาดู
- สะอาด สว่าง สงบ ถึงขีดสุดให้ดู”

คุณค่าความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

เป็นที่ทราบกันว่า พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษยโลกมากกว่า ๒๕๐๐ ปีแล้ว นับว่าเป็นศาสนาหนึ่งที่มีอายุกาลยังยืนยาวนาน ปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่นาน คือ มีการประกาศเผยแผ่สืบทอดศาสนธรรมในหมู่พุทธสาวกกันมา

โดยลำดับ จากคนกลุ่มหนึ่งไปสู่คนอีกกลุ่มหนึ่ง จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยพุทธสาวกเหล่านั้นต่างยึดถือเอาอุดมคติในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ตรัสประทานเป็นพระโอวาทในคราวส่งพระอรหันตสาวก ๖๐ รูป ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในท้องถิ่นคามนิคมต่างๆ เป็นครั้งแรก ที่มีใจความว่า “...ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวดาและมนุษย์ทั้งหลาย...”^{*} ดังนั้นเป็นต้น เป็นหลักวิสัยทัศน์ในการทำหน้าที่ประกาศพุทธธรรมแก่ประชาชนอย่างต่อเนื่อง พร้อมทั้งนำเอาอุดมการณ์ หลักการ และวิธีการของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงประทานเป็นพระโอวาทปาติโมกข์เมื่อคราวประชุมพระอรหันตสาวกครั้งใหญ่ที่เรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต ณ พระวิหารเวฬุวัน มาเป็นพันธกิจและกลยุทธ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ซึ่งจากการที่บรรดาพุทธสาวกได้ช่วยกันประกาศเผยแผ่หลักพระธรรมคำสั่งสอนอันประเสริฐที่เกิดจากพระปัญญาตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านี้เอง ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองดำรงคงอยู่อย่างยั่งยืนตราบมาจนถึงทุกวันนี้

การประกาศเผยแผ่หลักการดำรงชีวิตอันประเสริฐหรือหลักพระพุทธศาสนาภายหลังการตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระมหาบุรุษลัทธิชัตถะนั้น นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อมวลมนุษยชาติ เพราะเป็นจุดปฐมอุบัติแห่งพระพุทธศาสนา กล่าวคือ พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในไตรโลก (โลกมนุษย์ เทวโลก พรหมโลก) และประดิษฐานได้อย่างมั่นคงดำรงประโยชน์เกื้อกูลก่อให้เกิดสันติสุขแก่จิตวิญญาณของมวลมนุษย์และสรรพสัตว์อย่างนับประมาณมิได้ ก็ด้วยพระกรุณาเสด็จจาริกโปรดประทานพุทธธรรมประกาศเผยแผ่หลักอริยสัจและบำเพ็ญพุทธจริยาอันยิ่งใหญ่ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง โดยจุดปฐมอุบัติของพระพุทธศาสนา เริ่มเมื่อพระพุทธองค์ทรงตัดสินพระทัยแสดงพระปฐมบรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดนักบวชปัญจวัคคีย์ ซึ่งเกิดผลสัมฤทธิ์เชิงประจักษ์ โดยหัวหน้าปัญจวัคคีย์คือท่านโกณฑัญญะ ได้ธรรมจักขุเกิดดวงตาเห็นธรรมมีความเข้าใจแจ่มแจ้งในหลักสัจธรรมประกาศตนเป็นพุทธสาวกขอบวชเป็นปฐมบรมภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา

การทรงแสดงพระปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรของพระพุทธองค์ เมื่อกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือการประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก ซึ่งส่งผลให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นหลัคนำสมาธิภาวนาและสมาธิปฏิบัติของปวงชนครั้งบรรพกาล ทั้งยังเป็นบ่อเกิดแห่งอารยธรรมอันสูงส่งของโลก เป็นรากฐานแห่งคุณธรรมและจริยธรรมที่ดีเยี่ยมของสังคมโลก

^{*} พระไตรปิฎกภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ ข้อ ๓๒ หน้า ๔๙-๕๐

ในกาลต่อมา วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปะและวัฒนธรรมอันดีงามของสังคมโลก
ทุกภาคส่วนล้วนมีรากฐานแนวคิดคติธรรมมาจากหลักพระพุทธศาสนา

จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ได้ด้วยการเผยแผ่คือการประกาศ
เปิดเผยอริยสัจธรรมความจริงอันประเสริฐที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เพื่อให้เกิดกระบวนการศึกษา
ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา อันส่งผลเป็นความหลุดพ้นจากวิภวทุกขได้ในที่สุด ตราบใด
ที่พุทธบริษัทมีพระภิกษุพุทธสาวกเป็นต้นยังชวนช่วยสร้างสร้งงานเผยแผ่โดยมุ่งมั่นประกาศหลัก
พุทธธรรมให้จรจรายไปทั่วทุกอณูภูมิภาคของโลก ก็เป็นที่มั่นใจได้ว่า พระพุทธศาสนาจะดำรง
สันติภาพก่อให้เกิดสันติสุขแก่มวลมนุษยชาติอยู่ตราบนั้น

การดำเนินงานประกาศเผยแผ่หลักพุทธธรรม จึงมีความสำคัญยิ่งต่อสถานการณ์
พระพุทธศาสนาทั้งในอดีตและปัจจุบัน เพราะเป็นจุดชี้ขาดถึงภาวะดำรงความเจริญรุ่งเรืองหรือ
ภาวะความเสื่อมถอยชบเซาเศร้าหมองแห่งพระพุทธศาสนาอย่างมีอาจปฏิเสธได้ กล่าวเฉพาะ
ประเทศไทย เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า สังคมไทยในอดีตส่วนใหญ่ได้รู้จัก เข้าใจ เข้าถึงหลักธรรม
คำทรงสอนอันประเสริฐของพระพุทธองค์จนสามารถเลือกสรรนำไปบูรณาการเชิงปฏิบัติให้เกิด
ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ก่อให้เกิดเป็นวิถีพุทธคือวิถีไทย ดำรงชีวิตอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข
พ้นจากการอยู่ร้อนนอนทุกข์มาช้านานได้ ก็เพราะอาศัยการเสียสละทุ่มเทชีวิตอุทิศเวลาช่วยกัน
ประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาของบรรพชนไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ผู้มีวิสัยทัศน์อัน
กว้างไกลมองเห็นคุณค่าและความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่มีต่อชาติบ้านเมืองไทยนั่นเอง

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในครั้งอดีตกาลนั้น พระสงฆ์จะเลือกสรรหลักพุทธธรรม
นำมาเทศน์เน้นอบรมสั่งสอนปลูกฝังศีลธรรมให้ประชาชนมีมาตรฐานชีวิตชาวพุทธ สามารถดำรง
ตนอยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุข แม้จะเป็นวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมที่ได้รับการรักษา
รูปแบบสืบทอดเป็นประเพณีต่อเนื่องกันมา แต่ก็ได้ทำให้ประชาชนชาวไทยครั้งอดีตรู้จัก เข้าใจ
เข้าถึงพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง เป็นเหตุให้มีศรัทธาที่ประกอบด้วยสัมมาทิฐิคือความคิด
ดีคิดชอบก่อปรด้วยเหตุผลมองเห็นคุณค่าประโยชน์ที่ได้จากการเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาแล้ว
ช่วยกันทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมาตราบเท่าทุกวันนี้ ทั้งนี้เพราะ
สังคมไทยในอดีตนั้นศรัทธายกย่องพระสงฆ์เป็นปูชนียบุคคลและเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ

**ผลจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาก่อให้เกิดคุณค่าทางเศรษฐกิจและสังคมของ
ประเทศชาติ :** การเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่พระสงฆ์ดำเนินการอยู่ในสังคมไทยปัจจุบันนี้ มุ่ง
ให้บุคคลพึงละเว้นกรรมชั่ว ประกอบสัมมาอาชีพ คือ อาชีพสุจริต แม้จะเป็นอาชีพที่มีเกียรติ
น้อย แต่ก็เป็อาชีพที่มีความสุขปราศจากโทษ พระสงฆ์มักพูดสอนเกี่ยวกับเงินร้อน อันเป็น
คำสั่งสอนที่ว่าได้เงินมาด้วยอาชีพสุจริต ย่อมอยู่ไม่นาน คือ ได้มาแล้วหมดเร็ว ไม่สามารถทำ

ให้ตั้งตัวได้ บางคนมักใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยหรือจ่ายไปในทางการพนัน พระสงฆ์จึงได้สั่งสอนให้ประชาชนประกอบอาชีพในกรอบแห่งศีลธรรม ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่เอาไรต์เอาเปรียบกัน ไม่ให้ประกอบอาชีพที่เป็นภัยหรืออันตรายต่อผู้อื่นหรือแม้กระทั่งตนเองและครอบครัว มิฉฉาชีพเช่นนั้น ได้แก่ การค้าขายของเถื่อน การค้าขายอาวุธสงคราม การค้ายาเสพติด การปล้นจี้ลักขโมย การล่อลวงหรือหลอกลวง หรือแม้กระทั่งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมต่างๆ แต่สอนให้มีความหมั่นขยันในการประกอบกิจปฏิบัติหน้าที่การงาน ให้มีความสมัศรสมานสามัคคีกัน ให้ละเว้นสิ่งที่เป็นโทษทั้งแก่ตนและผู้อื่น

ตัวอย่างหลักพุทธรธรรมที่พระสงฆ์มักนำมาเผยแผ่อบรมสั่งสอนประชาชนเพื่อส่งเสริมทำให้เกิดความเจริญทางเศรษฐกิจของบุคคลและของสังคม เช่น การสอนให้ใช้หลัก**อิทธิบาท ๔** ในการประกอบอาชีพการงาน คือ **ฉันทะ** ให้มีความรักความชอบในการงานที่ทำและพร้อมที่จะลงมือทำการงานนั้นด้วยความเต็มใจ **วิริยะ** ให้มีความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพการงาน **จิตตะ** ให้มีความตั้งใจและสนใจในหน้าที่การงาน และ**วิมังสา** ให้มีการหมั่นพิจารณาตรวจสอบแก้ไขข้อบกพร่องและประเมินตนเองเพื่อความก้าวหน้าในอาชีพการงานอยู่เสมอ รวมถึงการสอนให้นำหลัก**ทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ๔** มาใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน คือ **อุฏฐานสัมปทา** ให้มีความขยันประกอบกิจการงานเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สมบัติในทางสุจริต **อารักขสัมปทา** ให้มีความคิดสติปัญญารู้จักเก็บรักษาทรัพย์ที่หาได้จากการประกอบกิจการงาน โดยรู้จักแบ่งใช้และรู้จักแบ่งเก็บเพื่อยามจำเป็น **กัลยาณมิตตตา** ให้รู้จักเลือกคบคนดีเป็นมิตร เพื่อจะได้โน้มนำชักจูงให้กระทำแต่กรรมดี และ**สมชีวิตา** ให้รู้จักใช้ชีวิตอย่างพอเพียง เหมาะสมกับสภาพฐานะหน้าที่การงานของตน นอกจากนี้ยังสอนให้ประพฤติตามหลักศีล ๕ หลักคุณธรรมจริยธรรมอื่นๆ และหลักการละเว้นหลักเลียงทางไกลจากอบายมุขนานาชนิดอีกด้วย ซึ่งถ้าประชาชนมีศรัทธาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ให้มากและจริงจังทั่วถึงกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ พระพุทธศาสนาก็จะมีคุณค่าแก่สังคมไทยจนสามารถเป็นหลักประกันความมั่นคงแห่งสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ได้อย่างแน่นอน

ด้วยเหตุนี้ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญยิ่งต่อความดำรงมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา และนับเป็นภารกิจโดยตรงของพระภิกษุพุทธสาวกในพระพุทธศาสนาที่เมื่อทำหน้าที่ของตนให้บริบูรณ์ด้วยการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยจนแตกฉานและประพฤติปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยที่ศึกษามาแล้วนั้นจนมีภูมิรู้ภูมิธรรมเข้มแข็งแล้ว ต้องอุทิศตนทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยรูปแบบวิธีการต่างๆ เช่น การแสดงธรรม การบรรยายธรรม การสนทนาธรรม ตลอดจนการปฏิบัติธรรม การปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นแบบอย่าง โดยจัดเป็นงานที่มีความสำคัญยิ่งต่อความดำรงยั่งยืนมั่นคงอยู่แห่งพระพุทธศาสนา นับตั้งแต่สมัย

พุทธกาลจบจนปัจจุบัน กล่าวสำหรับประเทศไทย คนไทยส่วนใหญ่ได้รู้จัก เข้าใจ เข้าถึง หลักธรรมคำสอนอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าจนสามารถเลือกสรรนำมาบูรณาการปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ก่อให้เกิดเป็นวิถีพุทธคือวิถีไทย ดำรงอยู่อย่างสงบสุขมาช้านานได้ ก็เพราะอาศัยบรรพชนไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ผู้มีวิสัยทัศน์อันกว้างไกล มองเห็นคุณค่าและความสำคัญของพระพุทธศาสนาได้ทุ่มเทเสียสละช่วยกันประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้วยรูปแบบและวิธีการที่สืบทอดต่อกันมา เพื่อให้หลักพุทธธรรมฝังแน่นเป็นรากฐานแห่งวิถีชีวิต และขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของสังคมไทยตลอดไป

วิเคราะห์ความหมายคำว่า “เผยแผ่” และคำว่า “เผยแพร์”

มีผู้สงสัยกันว่า คำในภาษาไทยที่เกี่ยวกับการประกาศบอกเล่ากล่าวสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มีทั้งคำว่า **เผยแผ่** และคำว่า **เผยแพร์** ซึ่งทั้งสองคำนี้ต่างก็มีความหมายใกล้เคียงกัน สามารถใช้แทนกันได้หรือไม่ และคำทั้งสองนี้มีข้อกำหนดนิยมใช้อย่างไร จะใช้ว่า **เผยแผ่พระพุทธศาสนา** หรือ **เผยแพร์พระพุทธศาสนา** กันแน่

ดังนั้น เพื่อความกระจ่างชัดและใช้ถูกต้องตรงตามความมุ่งหมาย ในที่นี้ จึงขอเสนอ นิยามคำจำกัดความของคำสองคำไว้ดังนี้

ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายดังนี้ คำว่า **เผยแผ่** เป็นคำกริยา หมายถึง *ทำให้ขยายออกไป*, หรือ *ขยายออกไป* ส่วนคำว่า **เผยแพร์** เป็นคำกริยา หมายถึง *โฆษณาให้แพร่หลาย*

ในพจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด...**คำวัด** ของ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต) ได้ให้ความหมายว่า

“**เผยแผ่** ในคำวัดใช้เป็นคำหลักในความหมายว่า ทำให้แพร่หลายในลักษณะติดแน่น ซึมซาบ กระจายไป เช่น เผยแผ่ศาสนา เผยแผ่ธรรม องค์การเผยแผ่ ส่วน **เผยแพร์** ใช้ในความหมายว่า ประกาศ โฆษณา ทำให้แพร่หลายในลักษณะกระจายให้เป็นรูปธรรมหรือให้สัมผัสทางตา หู เป็นต้น เช่นใช้ว่า การเผยแผ่ศาสนาสามารถทำได้หลายวิธี เช่น เผยแพร์ไปตามสื่อต่างๆ หรือเผยแพร์ทางวิทยุทีวี เป็นต้น”

โดยนัยนี้ จึงสรุปได้ว่า คำว่า “**เผยแผ่**” และคำว่า “**เผยแพร์**” มีความหมายต่างกัน กล่าวคือ คำว่า **เผยแผ่** หมายถึงการเปิดเผยสิ่งที่ปกปิดอยู่ให้คนได้รู้ได้เห็น แต่เป็นการเปิดเผยสิ่งที่ดี ที่ประเสริฐ สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตจิตใจของคนเรา เช่น เปิดเผยประกาศหลักพระธรรมคำสอนอันประเสริฐบริสุทธิ์ของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าที่บุคคล

ทั่วไปยังไม่รู้จักให้รู้จัก ยังไม่เข้าใจให้ได้เข้าใจ และยังไม่เข้าถึงให้ได้เข้าถึง เป็นต้น ซึ่งตรงกันข้ามกับคำว่า **ตีแผ่** ซึ่งใช้ในทำนองประจาน คือเปิดเผยสิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่มีอรรถาที่ถูกลบปิด หรือเปิดโปงสิ่งที่ลึกลับซับซ้อนซ่อนเงื้องำอำพรางความชั่วร้ายให้คนได้รู้ได้เห็น ส่วนคำว่า **แผ่** มักใช้กับสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่นคำว่า **แผ่เมตตา แผ่ความสุข ช่วยเหลือเพื่อแผ่** เป็นต้น

ส่วนคำว่า **เผยแผร์** หมายถึงการทำให้ขยายหรือการทำให้กระจายออกไปในวงกว้าง คือสิ่งนั้นไม่ได้ปกปิด แต่มีอยู่ในขอบเขตจำกัด เมื่อต้องการจะขยายออกไปในวงกว้าง ก็จะใช้คำว่า **เผยแผร์** และคำนี้มักใช้กับสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น **แผร์ภาพ แผร์ข่าว แผร์เชื้อ** เป็นต้น

ดังนั้น เมื่อจะประกาศเปิดเผยหลักพระธรรมวินัย หรือพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในฐานะเป็นหลักปฏิบัติหลักปฏิบัติชอบที่ทำให้คนเราได้รับประโยชน์สุขทั้งในอภิปุชาตินี้ และอภิปุชาตินี้ และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน จึงสมควรอย่างยิ่งที่ใช้คำว่า **“เผยแผร์พระพุทธศาสนา”** ซึ่งเหมาะกว่าใช้คำว่า **“เผยแผร์พระพุทธศาสนา”**

การเผยแผร์พระพุทธศาสนา ในที่นี้ หมายถึงการนำเอาหลักธรรมคำสอนอันประเสริฐอันเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ที่เกิดจากพระปัญญาตรัสรู้ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไปถ่ายทอดให้ประชาชนได้รับการเรียนรู้และน้อมนำเอาหลักธรรมคำสอนเหล่านั้นไปประพฤติปฏิบัติตามเพื่อให้เป็นคนดีมีศีลธรรมประกอบด้วยคุณธรรมมีเมตตาเป็นต้น เกิดความสงบสุขทั้งชาติปัจจุบันและภพหน้า จากคนกลุ่มหนึ่งไปสู่คนอีกกลุ่มหนึ่ง จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยยึดเอาอุดมคติ อุดมการณ์ หลักการ และวิธีการในการเผยแผร์พระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ตรัสไว้

ในสถานการณ์ปัจจุบัน การที่จะหาทางให้คนเรานับถือศาสนาหนึ่งศาสนาใดเป็นเรื่องที่ต้องใช้วิธีการเผยแผร์ชักจูงหรือมีผลประโยชน์เข้าล่อ จึงจะมีคนนิยมหันมานับถือกันมากขึ้นๆ **แต่พระพุทธศาสนาก็ยังคงใช้วิธีการเผยแผร์คือการประกาศแต่สิ่งที่ดีที่ชอบให้ทราบ** โดยไม่คำนึงว่าจะมีใครหันมานับถือ ให้เป็นเรื่องเสรีภาพส่วนบุคคล จึงมีพุทธศาสนิกชนบางท่านเป็นห่วงในเรื่องนี้ ต้องการและพยายามใช้วิธีการเผยแผร์แทนการเผยแผร์พระพุทธศาสนา

ศาสนาต่างๆ ส่วนใหญ่เผยแผร์โดยวิธีการชักจูง บังคับ ชู่ หรือเอาผลประโยชน์เข้าล่อ เช่น จัดการศึกษาให้ ให้การสงเคราะห์ต่างๆ เพื่อให้คนนิยมเห็นดีเห็นงามหันมานับถือ หรือมีความเกรงกลัวหันมานับถือ แม้ในปัจจุบันจะมีลัทธิใหม่ๆ ที่ไม่ใช้วิธีการชู่บังคับให้คนเรานับถือ แต่ก็ไม่ว่านี่จะใช้วิธีการโฆษณาชวนเชื่อ วิธีการตลาด ให้ความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ โดยผู้เผยแผร์เข้าไปหาถึงตัวถึงบ้าน พูดเข้าชี้ให้ยอมรับนับถือบ้าง ซึ่งทำให้มีคนหันไปยอมรับนับถือเป็นจำนวนมากขึ้นๆ เช่นกัน แต่พระพุทธศาสนายังคงรักษารูปแบบการประกาศหลักธรรมอันเป็นสัจจะแห่งชีวิตให้ทราบ สดแล้วแต่อุปนิสัยของแต่ละคนว่าจะรับนับถือทำตามหรือไม่ทำตาม

ซึ่งตรงกับ ความหมายของคำว่า การเผยแผ่ จึงเป็นเหตุให้ผู้ที่มีอุปนิสัยชื่นชอบตามการโฆษณาชวนเชื่อ และผลประโยชน์ที่เข้าล่อ ละทิ้งพระพุทธศาสนา หันไปนับถือศาสนาที่เผยแผ่ด้วยรูปแบบนั้นๆ ไปเป็นจำนวนมาก แต่ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า การใช้วิธีการโฆษณาชวนเชื่อ ก็ดี การเอาผลประโยชน์มาล่อก็ดี เป็นวิธีการแยบยลแอบแฝงหวังผลตอบแทน เพราะในโลกนี้เป็นไปไม่ได้เลยที่คนเราซึ่งยังเป็นปุถุชนที่หนาแน่นด้วยกิเลสจะให้อะไรแก่ใครๆ เปล่าๆ โดยไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน ซึ่งไม่ใช่วิสัยปุถุชน ถึงแม้ว่าองค์การศาสนาหรือลัทธิอื่นๆ จะร่ำรวยมีทุนทรัพย์มากมายมหาศาล ถ้าเอาสิ่งของมาแจกมาให้คนจำนวนมากและตลอดไป โดยไม่หวังผลตอบแทน ก็คงจะเป็นไปไม่ได้ อาจจะมีบ้างที่บางคนยอมรับนับถือศาสนาหรือลัทธิต่างๆ ไปด้วยความหลง พอรู้สึกตัว พอรู้ความจริง ก็ถอยหนี บางครั้งก็เกิดการทะเลาะก่อกวนวิวาททำร้ายกันในระหว่างผู้นับถือศาสนาหรือลัทธิเดียวกัน ก็เพราะในตอนที่ไม่ได้ใช้เหตุผล ทั้งผู้เผยแผ่และผู้รับนับถือตนเอง

กล่าวสำหรับพระพุทธศาสนาซึ่งอุบัติขึ้นในโลกมีอายุยืนยาวมาได้ถึง ๒,๕๕๓ ปี นับแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และประกาศพระศาสนาเผยแผ่พุทธธรรม แม้ในบางคราวจะถูกย่ำยีจากการเผยแผ่ของศาสนาอื่น หรืออยู่ในยุคที่พวกคนต่างหลงใหลกระแสวัตถุนิยมจนลดจำนวนผู้นับถือลงไป แต่ด้วยอำนาจแห่งเหตุผลและสัมมาธรรมความจริงที่จริงแท้แน่นอนในพระพุทธศาสนา จึงทำให้พระพุทธศาสนามีอายุยืนยาวมาได้นานกว่าหลายๆ ศาสนาในโลก

อย่างไรก็ตาม การจะทำให้คนที่ยังไม่นับถือให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา หรือทำคนที่นับถืออยู่แล้วให้มีความศรัทธาเลื่อมใสมั่นคงยิ่งขึ้น จะต้องคงหลักการเผยแผ่ไว้ให้เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพระพุทธศาสนา แต่อาจเปลี่ยนวิธีการปลีกย่อยๆ บางอย่างให้เหมาะสมกับบุคคล ภูมิประเทศ สภาพสังคม และสภาพแวดล้อมต่างๆ เช่น ในการเทศน์การสอนศีลธรรมแก่เด็กนักเรียนชั้นประถม ควรมีอุปกรณ์ มีตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมมาก แต่หากเทศน์กับนักเรียนมัธยม ควรเพิ่มด้านเหตุผลและเนื้อแท้ของหลักธรรมมากขึ้น กับนักเรียนนักศึกษา ระดับสูงกว่ามัธยม ควรเน้นหลักเหตุผลและปรัชญาที่ลึกซึ้งมากขึ้นตามลำดับอายุและวุฒิภาวะของผู้เรียนผู้รับการเผยแผ่หลักธรรม เป็นต้น ในการนี้ จึงต้องมีการส่งเสริมงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ให้มั่นคงและแพร่หลายยิ่งขึ้น โดยควรถวายเป็นความอุปถัมภ์แด่พระสงฆ์ให้มีความสะดวกในการทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง

งานในหน้าที่ของพระสงฆ์ เมื่อกล่าวโดยสรุปจะแบ่งออกได้ ๔ ประการ คือ

(๑) ศึกษาเล่าเรียนหลักพระธรรมวินัยอันเป็นพระพุทธพจน์คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เกิดความรู้ความเข้าใจดีจนเชี่ยวชาญแตกฉาน เพื่อให้มีภูมิรู้ภูมิธรรมมั่นคงส่วนตน

(๒) ปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยตามที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดแสดง และบัญญัติไว้โดยเคร่งครัด เพื่อเป็นพุทธศาสนทายาทที่ดีมีคุณภาพ

(๓) เผยแผ่แนะนำสั่งสอนประชาชนให้รู้จัก เข้าใจ และเข้าถึงหลักพระพุทธศาสนา มีความศรัทธาเลื่อมใสพร้อมที่จะถวายการอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมกิจการพระพุทธศาสนา เพื่อสร้างฐานความเจริญมั่นคงอย่างยั่งยืนให้เกิดแก่พระพุทธศาสนา

(๔) ปกป้องหลักพระธรรมวินัยไม่ให้วิปริตผิดจากพระพุทธพจน์ที่แท้จริงในพระไตรปิฎก เพื่อไม่ให้เกิดสังฆธรรมปฏิรูป คือคำสั่งสอนอันเป็นเท็จเทียม มีหลักการความเชื่อความเห็นของ ลัทธิอื่นเข้ามาผสมปน ซึ่งจะนำไปสู่ความเสื่อมอันตรธานแห่งพระสังฆธรรมอันบริสุทธิ์

ด้วยงานและหน้าที่ทั้ง ๔ ประการ ซึ่งสรุปสั้นๆ คือ **ศึกษา ปฏิบัติ เผยแผ่ และ ปกป้องพุทธธรรม** ดังกล่าวนี้นี้ พระสงฆ์จึงเป็นศาสนบุคคลแกนหลักในการสร้างเสริมศรัทธา ความเชื่อความเลื่อมใสของประชาชนที่มีต่อพระพุทธศาสนา ทั้งยังเป็นผู้ดำเนินการสรรค์สร้าง ความเจริญมั่นคงแพร่หลายแห่งการพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ กล่าวโดยเฉพาะในประเทศไทย ถ้าหากพระพุทธศาสนาจะไม่มั่นคงไม่ดำรงคงอยู่เป็นที่พึงยึดเหนี่ยวจิตใจของประชาชนคนไทยอย่างต่อเนื่อง ก็น่าจะมีสาเหตุอันเนื่องมาจากการกระทำของพุทธบริษัทเองเป็นลำดับแรก คือ พุทธบริษัทมีพระภิกษุสามเณรเป็นต้นไม่ศึกษา ไม่ปฏิบัติ ไม่เผยแผ่ ไม่ปกป้องพระสังฆธรรม หรือพระพุทธศาสนา แล้วจึงเป็นเหตุให้ศาสนิกชนของศาสนาต่างๆ หรือลัทธิอื่นๆ ถือโอกาสเข้ามาบ่อนเบียนทำลายได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเหตุแห่งความเสื่อมพระสังฆธรรมหรือพระพุทธศาสนาไว้ซึ่งปรากฏหลักฐานในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒* (ปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก) โดยแสดงไว้ ๔ นัย นัยละ ๕ ประการ ดังนี้

เหตุให้พระสังฆธรรมเสื่อมนัยที่ ๑ คือ ภิกษุพุทธบริษัทไม่สนใจฟังธรรม ไม่สนใจเล่าเรียน ธรรม ไม่คิดจะทรงจำธรรม ไม่คิดจะนำอรรถแห่งธรรมมาพิจารณา ไม่ปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องสมควรแก่ธรรม

เหตุให้พระสังฆธรรมเสื่อมนัยที่ ๒ คือ ภิกษุพุทธบริษัทไม่เล่าเรียนนวัคคัสตถุศาสน์ (หลัก พุทธธรรมคำสอนที่จำแนกเป็น ๙ ประการ) ไม่เผยแผ่แสดงธรรมตามที่ได้ฟังมาเรียนมาแก่ผู้อื่น ไม่บอกเล่ากล่าวสอนธรรมตามที่ฟังมาเรียนมาแก่ผู้อื่น ไม่ทำการสาธยายธรรมตามที่ฟังมาเรียน มาแก่ผู้อื่น และไม่ไตร่ตรองด้วยความคิดพิจารณาธรรมตามที่ฟังมาเรียนมาโดยเคารพ

เหตุให้พระสังฆธรรมเสื่อมนัยที่ ๓ คือ

* พระไตรปิฎกภาษาไทย อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต เล่ม ๒๒ ข้อ ๑๕๔-๑๕๖ หน้า ๒๕๒-๒๕๘ และข้อ ๒๐๑ หน้า ๓๔๔

(๑) ภิกษุพุทธบริษัทศึกษาเล่าเรียนธรรม จำกันมาผิดๆ จากพระพุทธรูป ทั้งในด้าน ลำดับบท พยานุชนะ และความหมาย

(๒) ภิกษุพุทธบริษัทประพฤตินเป็นคนว่ายาก ขาดความอดทน

(๓) ภิกษุผู้เป็นพหูสูตมีความรอบรู้ไม่ถ่ายทอดบอกพระสูตรแก่ผู้อื่น เมื่อมีภาระล้นกลับ ไป ทำให้ขาดการสืบทอด ไร้หลักพึ่ง

(๔) พวกภิกษุเถระมักใหญ่ มีความประพฤติด้อยหย่อน ทอดทิ้งวิปัสสนาธุระ ขาดความ เพียรที่จะบำเพ็ญสมณธรรม ไม่เป็นแบบอย่างที่ดีของอนุพุทธบริษัท

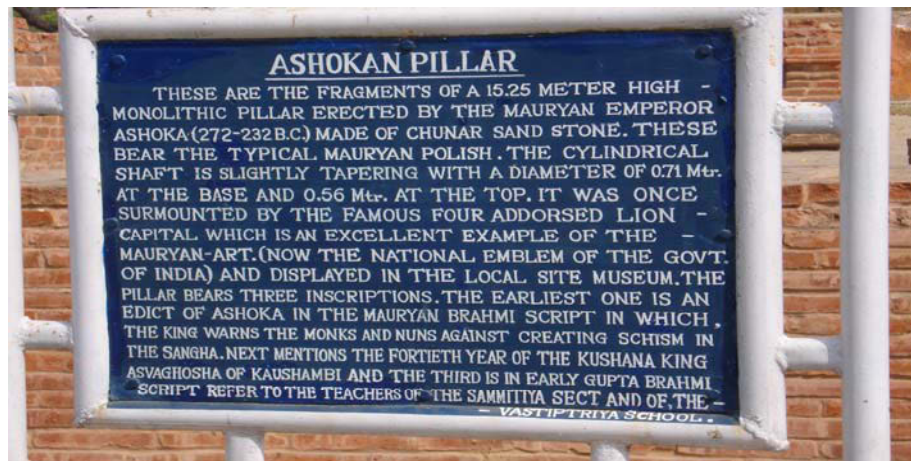
(๕) ภิกษุสงฆ์มีความแตกแยกขาดความสามัคคี ด่าบริภาษสาปแช่งกัน พลอยทำให้คน ที่ยังไม่เลื่อมใสก็จะไม่เลื่อมใสและพวกที่เลื่อมใสอยู่แล้วก็พลันเหินห่างหมดความเลื่อมใส

เหตุให้พระสังฆธรรมเสื่อมถอยที่ ๔ คือ พุทธบริษัทไม่เคารพยำเกรงในพระศาสดา ไม่ เคารพยำเกรงในพระธรรม ไม่เคารพยำเกรงในพระสงฆ์ ไม่เคารพยำเกรงในหลักไตรสิกขา และ ไม่เคารพยำเกรงซึ่งกันและกัน

ดังกล่าวมานี้ถือว่าเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้พระสังฆธรรมคือพระพุทธศาสนาเสื่อมอันเกิด จากภายใน คือ การกระทำของพุทธบริษัทเอง

อย่างไรก็ตาม การเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดำเนินการโดยพระภิกษุสงฆ์พุทธสาวก สืบต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล หลังพุทธปรินิพพาน เริ่มตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก มหาราช จนถึงยุคปัจจุบันนี้นั้น นับว่าได้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างความเจริญมั่นคงแห่ง พระพุทธศาสนาให้ขจรขยายไปยังดินแดนต่างๆ ของโลก ซึ่งสมควรที่อนุพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย จะได้รับทราบประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังจะรวบรวมนำมาเสนอในบทต่อไป

ปฐมบท

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาสู่นานาประเทศ

พระเจ้าอโศกมหาราช : พุทธศาสนูปถัมภกที่โลกจารึก

เมื่อพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ต่อมา ประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๓ **พระเจ้าอโศกมหาราช** เอกอัครกษัตริย์ผู้ปกครองประเทศอินเดียในสมัยนั้น ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระองค์ได้ทรงถวายความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ โดยทรงจัดให้มีการสังคายนาชำระสอบทานหลักพระธรรมวินัย ครั้งที่ ๓ (ตติยสังคายนา) ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๖ ณ วัดอโศการาม นครปาฏลิบุตร แคว้นมคธ (ปัจจุบันคือเมืองปัตนะ เมืองหลวงของรัฐพิหาร ประเทศอินเดีย) ซึ่งมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ เป็นประธานสงฆ์ในการทำสังคายนา หลังจากที่ได้ทำสังคายนาเรียบร้อยทรงพระธรรมวินัยเสร็จสิ้นแล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระโดยพระราชอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราชได้จัดคณะสมณทูตหรือพระธรรมทูตออกเป็น ๙ คณะแล้วส่งไปประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ

พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชได้รับการเผยแผ่แพร่ขยายไปยังประเทศต่างๆ ทั่วโลก ซึ่งเริ่มมาจากการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ นั้นเอง

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์โมริยะ ทรงครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลิบุตร แคว้นมคธ สืบต่อ**พระเจ้าพินทุसार** พระราชบิดา และทรงเป็นพระราชนัดดา (หลานปู่) ของ**พระเจ้าจันทรคุปต์ ปฐมกษัตริย์ต้นราชวงศ์โมริยะ** ผู้สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ศากยะหรือพวกเจ้าศากยะ ราชสกุลของพระพุทธเจ้า ซึ่งหนีชีวิตรอดมาจากสงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ศากยะโดยเจ้าชายวิฑูทกะในครั้งปลายพุทธกาล

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเป็นกษัตริย์มหาจักรพรรดิราชที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ของชมพูทวีปหรือประเทศอินเดียสมัยโบราณ และทรงเป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนา

กล่าวกันว่า **พระเจ้าอโศกมหาราช** เดิมทีนั้น พระองค์ทรงมีชื่อเสียงปรากฏเป็นที่ลือขานกันว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่โหดร้าย ทรงนิยมชมชอบการทำสงครามกับแว่นแคว้นต่างๆ จนได้รับพระสมญานามว่า **จันทาโคกราช** แปลว่า “**พระเจ้าอโศกผู้ดุร้าย**” โดยเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้วไม่นาน พระองค์ทรงทำสงครามขยายดินแดนแห่งแว่นแคว้นของพระองค์ออกไปยิ่งใหญไพศาล จนมีอาณาเขตกว้างใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ชาติอินเดีย ซึ่งเทียบได้กับประเทศอินเดีย ปากีสถาน และบังคลาเทศปัจจุบันรวมกัน ต่อมาครั้งหนึ่งพระองค์ได้ทรงกรีธาทัพไปปราบแคว้นกสิงคะ ซึ่งเป็นชนเผ่าที่เข้มแข็ง ในการศึกสงครามครั้งแม้ว่าพระองค์จะทรงได้รับชัยชนะ แต่พระองค์ก็ทรงสลดพระทัยในความโหดร้ายทารุณของสงครามที่ทำให้ทหารบาดเจ็บล้มตายไปเป็นจำนวนมาก แล้วต่อมาพระองค์ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาเพราะได้ทอดพระเนตรเห็น**สามเณรนิโครธ** (ผู้เป็นหลานที่พระองค์ยังไม่รู้จัก) ที่มีกิริยามารยาทสงบเรียบร้อย น่าเลื่อมใส จึงทรงมีพระราชศรัทธา รับสั่งให้ราชบุรุษไปนิมนต์สามเณรนิโครธเข้าไปในพระราชวัง ได้ตรัสถามพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า และเมื่อทรงสดับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาจากสามเณรนิโครธที่ได้อนุโมทนาคาถาธรรมแสดงหลักความไม่ประมาทถวาย พระองค์ก็ทรงรู้ซึ่งถึงสัจธรรมแห่งชีวิต จนเกิดความเลื่อมใสและหันมานับถือพระพุทธศาสนา ก็ทรงมีพระสติระลึกพิจารณาถึงพฤติกรรมในอดีตที่เต็มไปด้วยความชั่วความผิดก่อทุกข์ให้เกิดโทษแก่ผู้อื่นนานัปการ จึงทรงละเลิกพระอุปนิสัยอันชั่วร้ายในอดีตเสียสิ้นตั้งแต่นั้น

ภายหลังจากที่ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระเจ้าอโศกทรงดำเนินนโยบายทะนุบำรุงพระราชอาณาจักรและเจริญพระราชไมตรีกับนานาประเทศโดยทางสันติตามนโยบายธรรมวิชัย นับตั้งแต่พระองค์ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนา ก็ได้ทรงเปลี่ยนพระทัยกลายเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ผู้ทรงถวายเป็นการอุปถัมภ์และทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายมากที่สุดในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พร้อมทั้งทรงดำเนินนโยบายธรรมวิชัย ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศห้ามมิให้ฆ่าสัตว์เพื่อการกีฬาและรับประทานเป็นอาหาร ส่งผลให้พวกคนอินเดียเกือบทั้งประเทศไม่รับประทานเนื้อสัตว์เป็นอาหาร แต่หันมานิยมรับประทานพืชผักและผลไม้เป็นอาหาร มิใช่แต่เพียงเท่านั้น พระองค์ยังได้ทรงมีพระราชจริยาวัตรที่สาธุชนในปัจจุบันยกย่องอีกมากมายหลายประการ เช่น ทรงโปรดแต่งตั้งอำมาตย์หรือข้าหลวงเป็นผู้แนะนำประชาชนให้ตั้งอยู่ในหลักศีลธรรม ทรงประกาศให้ข้าราชการทั่วราชอาณาจักรรักษาอุโบสถศีลในวันธรรมสวนะ (วันพระ) ทรงโปรดให้

ขุดบ่อน้ำใส่น้ำเพื่อสาธารณประโยชน์ ทรงโปรดให้ปลูกต้นไม้เพื่อเป็นที่พักผ่อนในการเดินทาง และทรงโปรดให้จัดตั้งโรงพยาบาลรักษาทั้งมนุษย์และสัตว์ เป็นต้น ด้วยพระราชกรณียกิจและพระราชจริยาวัตรอันงดงามดังกล่าว ทำให้ต่อมาพระองค์ทรงได้รับการขนานพระนามใหม่ว่า **พระเจ้าอโศกมหาราช** แปลว่า “**พระเจ้าอโศกผู้ทรงธรรม**”

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในพระพุทธศาสนา ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในชมพูทวีป ทรงเป็นพระอัครศาสนูปถัมภกทั้งฝ่ายมหายานและฝ่ายเถรวาท ตามพระราชประวัติในคัมภีร์ภาษาสันสกฤตของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน คือคัมภีร์อโศกาทาน และในคัมภีร์ภาษาบาลีของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก คัมภีร์ทีปวงศ์ และคัมภีร์มหาวงศ์ เป็นต้น พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์ผู้ที่นับถือศาสนาอื่น โดยการถวายถ้ำหลายแห่งให้แก่ชนศาสนิกชน เพื่อไปประกอบพิธีทางศาสนา

เอช. จี. เวลส์ (H.G.Wells) นักประวัติศาสตร์คนสำคัญในตะวันตก ก็ยกย่องพระเจ้าอโศกมหาราชว่าทรงเป็นอัครมหาบุรุษท่านหนึ่งใน ๖ อัครมหาบุรุษแห่งประวัติศาสตร์โลก คือ พระพุทธเจ้า โสเครตีส อริสโตเติล โรเจอร์ เบคอน และอับราฮัม ลิงคอล์น

นอกจากนี้ พระเจ้าอโศกมหาราชยังได้ทรงบำเพ็ญพระราชจริยาวัตรที่เป็นแบบอย่างให้พระมหากษัตริย์ที่เป็นพุทธมามกะทุกพระองค์ดำเนินตาม ด้วยการทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในศิลาจารึก ฉบับน้อย จารึกฉบับใต้ ตอนที่ ๑ ความว่า

“...นับเป็นเวลาเกินกว่า ๒ ปีครึ่งแล้วที่ข้าฯ ได้เป็นอุบาสก แต่ตลอดเวลา ๑ ปี ข้าฯ มิได้กระทำความพากเพียรใดๆ อย่างจริงจังเลย และนับแต่เป็นเวลาปีเศษแล้วที่ข้าฯ ได้เข้าหาสงฆ์ ข้าฯ จึงได้ลงมือทำความเพียรอย่างจริงจังนับแต่นั้นมา”

พระราชจริยาวัตรตามศิลาจารึกนี้ได้เป็นแบบอย่างให้พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบันทรงถือเป็นราชประเพณีปฏิบัติมาโดยไม่ขาดสาย

แต่ที่เป็นหลักฐานสำหรับนักประวัติศาสตร์รุ่นหลัง คือ **ศิลาจารึกของพระองค์ที่ทำให้อนุชนพุทธบริษัทหรือชาวโลกทั่วไปได้รับทราบรับรู้กันว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งความจริง ที่มีบุคคลและสถานที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศิลาจารึกที่ลุมพินี** ที่เป็นหลักฐานเครื่องพิสูจน์ว่า พระพุทธเจ้าประสูติที่ลุมพินี (ปัจจุบันอยู่ในประเทศเนปาล) เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีอยู่จริง ไม่ใช่เรื่องเล่าหรือนิยายปรัมปราแต่อย่างใด

ปัจจุบัน รัฐบาลอินเดียได้ประกาศให้รูปสลักบนเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช คือสิ่งที่สืบทอดกันมา (สลักจากหินก้อนเดียว อยู่บนเสาศิลาจารึก ที่ป่าอสิปตมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี) เป็นตราประจำประเทศอินเดียมาจนถึงปัจจุบัน

สำหรับจารึกของพระเจ้าอโศกนั้นมีเป็นจำนวนมากมาย พบเกือบทั่วทวีปเอเชียตอนใต้ และเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาและของโลก ปัจจุบันถึงแม้ว่า นครปาฏลิบุตรจะไม่รุ่งเรืองเช่นดังเดิม วัดอโศการาม สถานที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เหลือเพียงซากปรักหักพังและถูกน้ำท่วมในฤดูฝน แต่พระเกียรติคุณของพระเจ้าอโศกมหาราช ยังคงอยู่ในความทรงจำของชาวพุทธและประชาชนทั่วโลก ในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิที่ปกครองบ้านเมืองด้วยธรรม พระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองในประเทศไทยก็สืบเนื่องมาจากการสังคายนาครั้งที่ ๓ เกียรติประวัติของพระองค์ได้ถูกยกย่องไว้อย่างมาก ดังที่นายเอช จี เวลส์ (H G Wells) เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง **เปิดเผยประวัติศาสตร์ (OUTLINE OF HISTORY)** ว่า

“ในท่ามกลางพระนามของราชามหากษัตริย์นับได้จำนวนหมื่นๆ พระองค์ ซึ่งปรากฏอย่างมากมายในหน้ากระดาษประวัติศาสตร์ ในท่ามกลางพระนามของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้าฟาราชนผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลาย พระนามของพระเจ้าอโศกพระองค์เดียวเท่านั้นที่แทบจะว่าได้ส่องแสงจรัสจ้าดังดวงดารา ตั้งแต่ดินแดนในลุ่มน้ำวอลก้าจนถึงประเทศญี่ปุ่น พระนามของพระเจ้าอโศกยังคงได้รับการเคารพอยู่แม้กระทั่งในยุคปัจจุบัน จีน ทิเบต และแม้แต่อินเดีย ซึ่งได้ละทิ้งหลักธรรมของพระเจ้าอโศกเสียแล้ว ก็ยังคงรักษาประเพณีนิยมแห่งความยิ่งใหญ่ของพระองค์ไว้ ทุกวันนี้มวลมนุษย์เทิดทูนกิตติคุณของพระเจ้าอโศกมากกว่าที่เราได้ฟังพระนามของคอนสตันไทน์ (Constantine) หรือชาร์ลมาญ (Charlemagne) เสียอีก”

ด้วยเหตุนี้ นักประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่า สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นสมัยหนึ่งที่พระพุทธศาสนาเจริญสูงสุดในทุกๆ ด้าน เพราะพระองค์นอกจากจะทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ และทรงส่งสมณทูตไปประกาศพระศาสนาในที่ต่างๆ แล้ว ยังได้ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ โดยทรงโปรดให้สร้างปูชนียสถานและ

ถาวรวัตถุอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก เช่น ทรงสร้างวิหารหรือวัด ๘๔,๐๐๐ แห่ง เจริญ ๘๔,๐๐๐ องค์ ในนครต่างๆ รวมกันทั้งสิ้น ๘๔,๐๐๐ นคร มิใช่แต่เท่านั้น พระองค์ยังได้ทรงนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปใช้ในการปกครองประเทศ ทรงสร้างศิลาจารึกแสดงคำสอนตามหลักพระพุทธศาสนาไว้ในที่ต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

ความดังกล่าวมานี้ สมดังที่ **พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)** พระมหาเถระผู้เป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ **พระราชาวงมณี** ได้รจนาคือเขียนเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจคุณูปการที่มีต่อพระพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกมหาราชไว้ในหนังสือ **“จารึกอโศก”** มีความตอนหนึ่งว่า

“...พระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกมหาราช ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กล่าวเฉพาะที่สำคัญ ได้แก่ การทรงสร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นแหล่งที่พระภิกษุสงฆ์ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย บำเพ็ญสมณธรรม และสั่งสอนประชาชน ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ และทรงส่งพระเถระานุเถระไปประกาศพระศาสนาในแว่นแคว้นต่างๆ เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองแพร่หลายไปในประเทศต่างๆ และทำให้ประเทศทั้งหลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอารยธรรมสืบเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบัน ในด้านรัฐประศาสนโนบาย(การปกครองประเทศ) ทรงถือหลักธรรมวิชัยมุ่งชนะจิตใจของประชาชนด้วยการปกครองแผ่นดินโดยธรรมยึดเอาประโยชน์สุขของประชาชนเป็นที่ตั้ง ส่งเสริมกิจการสาธารณูปการ ประชาสงเคราะห์ สวัสดิการสังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง ทำให้ชมพูทวีปในรัชสมัยของพระองค์ เป็นบ่อเกิด สำคัญแห่งอารยธรรมที่แผ่ไพศาลมั่นคง พระนามของพระองค์ดำรงอยู่ยั่งยืนนานและอนุชนเรียกขานด้วยความเคารพเทิดทูนเหนือกว่าปวงมหาราชผู้ทรงเดชานุภาพพิชิตแว่นแคว้นทั้งหลายได้ด้วยชัยชนะในสงคราม

พระราชจริยาวัตรของพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นกัลยาณจารีตอันมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่สมัยต่อๆ มาที่นิยมทางสันติและได้รับสมัญญาว่าเป็นมหาราช ทรงนับถือเป็นแบบอย่างดำเนินตามโดยทั่วไป ซึ่งพระราชจริยาวัตรและพระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกมหาราชปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในศิลาจารึก ซึ่งพระองค์ได้โปรดให้เขียนสลักไว้ ณ สถานที่ต่างๆ ทั่วจักรวรรดิอันไพศาลของพระองค์ ความที่จารึกไว้เรียกว่า **ธรรมลปิ** แปลว่า **ลายสือธรรม** หรือความที่เขียนไว้เพื่อสอนธรรม ถือเอาความหมายเข้ากับเรื่องว่า **ธรรมโอองการ** ธรรมลปิที่โปรดให้จารึกไว้เท่าที่พบมีจำนวน ๒๘ ฉบับ แต่ละฉบับมักจารึกไว้ในที่หลายแห่ง บางฉบับขุดค้นพบแล้วถึง ๑๒ แห่งก็มี ความในธรรมลปินั้นแสดงพระราชประสงค์ของพระองค์ที่มีต่อประชาชนบ้าง หลักธรรมที่ทรงแนะนำสั่งสอนประชาชนและข้าราชการบ้าง พระราชกรณียกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญแล้วบ้าง

กล่าวโดยสรุป อาจวางเป็นหัวข้อได้ดังนี้ คือ

ก. การปกครอง

๑. การปกครองแบบบิดากับบุตร โดยมีข้าราชการเป็นพี่เลี้ยงของประชาชน
๒. การถือประโยชน์สุขของประชาชนเป็นหน้าที่สำคัญที่สุด เน้นความยุติธรรม และความฉะฉานในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ
๓. การจัดให้มีเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับการสั่งสอนธรรม คอยดูแลแนะนำประชาชนในทางความประพฤติและการดำรงชีวิตอย่างทั่วถึง และวางระบบข้าราชการควบคุมกันเป็นชั้นๆ
๔. การจัดบริการสาธารณประโยชน์และสังคมสงเคราะห์ เช่น บ่อน้ำ ที่พักคนเดินทาง ปลุกสวน สงวนป่า โอศุทธาสา สถานพยาบาลสำหรับคนและสัตว์

ข. การปฏิบัติธรรม

๑. เน้นทาน คือการช่วยเหลือเอื้อเฟื้อกันด้วยทรัพย์และสิ่งของ แต่ย้าธรรมทาน คือการช่วยเหลือด้วยการแนะนำในทางความประพฤติ และการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ว่าเป็นกิจสำคัญที่สุด
๒. การคุ้มครองสัตว์ งดเว้นการเบียดเบียนสัตว์ โดยเฉพาะให้เลิกการฆ่าสัตว์บูชา ยัญอย่างเด็ดขาด
๓. ให้ระงับการสนุกสนานบันเทิงแบบมัวเมาชั่วสุเมรินเริง หันมาใฝ่ในกิจกรรมทางการปฏิบัติธรรมและเจริญปัญญา เริ่มแต่องค์พระมหากษัตริย์เอง เลิกเสด็จเที่ยวหาความสำราญโดยการล่าสัตว์ เป็นต้น เปลี่ยนมาเป็นธรรมยาตรา เสด็จไปนมัสการปูชนียสถาน เยี่ยมเยียนชาวชนบทและแนะนำประชาชนให้ปฏิบัติธรรมแทนการประกอบพิธีมงคลต่างๆ
๔. ย้าการปฏิบัติธรรมที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม เช่น การเชื่อฟัง บิดามารดา การเคารพนับถือครูอาจารย์ การปฏิบัติชอบต่อทาสกรรมกร เป็นต้น
๕. เสรีภาพในการนับถือศาสนา และความสามัคคีปรองดอง เอื้อเฟื้อกันระหว่างชนต่างลัทธิศาสนา...”*

และดังที่ท่านศาสตราจารย์พิเศษ **เสฐียรพงษ์ วรรณปก** ได้เขียนสรุปความเป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงเป็นพุทธมามกะที่ทรงนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นนโยบายปกครองประเทศของพระเจ้าอโศกมหาราชไว้ในบทความ “จากพระพุทธเจ้าถึงพระเจ้าอโศกมหาราช” ความตอนหนึ่งว่า

* พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต) : จารึกอโศก พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๖

“...พระเจ้าอโศกนี่เอง ที่ทรงเป็นต้นแบบนำเอาคำสอนของพระพุทธศาสนามาปรับประยุกต์กับการบริหารบ้านเมือง อันเรียกว่า “อโศกธรรม” และเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ประกาศให้พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ สิ่งหนึ่งที่กษัตริย์แต่โบราณไม่ทำ แต่พระเจ้าอโศกทำคือ การจารึกข้อความลงในแผ่นศิลาบ้าง หลักศิลาบ้าง อันเรียกว่า “ศิลาจารึกพระเจ้าอโศก” จารึกเหล่านี้ ได้เล่าเรื่องราวที่สำคัญๆ พระราชกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญ การนำเอาหลักธรรมพระพุทธศาสนามาปรับประยุกต์ใช้ ประกาศให้ชาวเมืองถือปฏิบัติ

เสด็จ “ธรรมยাত্রา” คือเสด็จจารึกแสงบุญไปยังสถานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์ คือสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนาและเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทรงค้นจนแน่พระทัยว่าใช่สถานที่เหล่านั้นแน่ จึงทรงให้จารึกหลักศิลาบอกไว้ให้เป็นหลักฐาน เพื่อพุทธบริษัทในภายหลั่งจะได้ไปนมัสการบูชา เช่นลุมพินี สถานที่ประสูติ ก็ทรงประดิษฐานเสาศิลามีข้อความจารึกว่า "สมเด็จพระปิยพริตติ ผู้เป็นที่รักของเทวดา เมื่ออภิเษกได้ ๒๐ พรรษา ได้เสด็จมาด้วยพระองค์เอง แล้วทรงกระทำการบูชา ณ สถานที่นี้เพราะว่าพระศากยมนีพุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ณ ที่นี้ พระองค์(พระปิยพริตติ) ได้โปรดให้สร้างรั้วศิลา และโปรดให้ประดิษฐานเสาศิลารุ่งไว้..."*

พระบรมราชานุสาวรีย์พระเจ้าอโศกมหาราช ในประเทศไทย

* เสฐียรพงษ์ วรรณปก : บทความคอลัมน์ “ธรรมะใต้ธรรมาสน์” หนังสือพิมพ์ข่าวสดรายวัน ฉบับวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๓ สืบค้นจาก www.khaosod.co.th/view.

พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช

เพื่อให้อนุชนพุทธบริษัทได้รำลึกนึกถึงคุณูปการอันยิ่งใหญ่ต่อพระพุทธศาสนาที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงกระทำไว้ ขอรวบรวมประมวลข้อเขียนเกี่ยวกับเกร็ดพระราชประวัติของพระองค์มานำเสนอไว้ในหนังสือ

ก่อนอื่น พึงทราบว่าพระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นปรากฏเป็นหลักฐานให้อนุชนชาวพุทธได้ศึกษาค้นคว้าทั้งในคัมภีร์ภาษาบาลีของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ทั้งในคัมภีร์ภาษาสันสกฤตของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และจากหลักศิลาจารึกที่พระองค์ทรงโปรดให้จารจารึกบันทึกเกร็ดพระประวัติการบำเพ็ญพระจริยาวัตรของพระองค์ไว้ที่กระจายอยู่ทั่วแผ่นดินชมพูทวีป ดังที่**ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ** นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงของไทย ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **“ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา”** ความตอนหนึ่งว่า

“...พระเจ้าอโศกเป็นจักรพรรดิราชพระองค์เดียวซึ่งประกอบด้วยพระเดชและพระคุณตรึงตราอยู่ในความทรงจำของประชากรนับจำนวนหลายร้อยล้านคน นับตั้งแต่เบื่องุริมกาลตราบเท่าปัจจุบัน และจะต้องเป็นดังนี้ต่อไปอีกในอนาคต บรรดาพุทธศาสนิกชนเป็นหนี้บุญคุณต่อจักรพรรดิราชพระองค์นี้อย่างไม่รู้จะชดเชยได้หมด พระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายออกไปในนานาประเทศ ก็ด้วยอานุภาพอุปการะของพระองค์ พระองค์เป็นผู้ริเริ่มงานธรรมทูตในดินแดนนอกประเทศอินเดีย ตำนานว่าด้วยประวัติของพระเจ้าอโศก ได้ปรากฏในคัมภีร์สันสกฤตชื่อ **“อโศกาวทาน”** ตำนานเล่มนี้ได้เรียบเรียงขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๕ และได้แปลออกสู่พากย์จีน ๓ ครั้ง ครั้งแรกแปลโดยอ๋องหวบคิม ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๗ ในรัชสมัยพระเจ้าจิ้นฮุยได้ครั้งที่สอง แปลโดยคุณภัทร ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๙ ครั้งที่สาม แปลโดยสังฆปาละ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ส่วนในพากย์บาลี เราหารายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าอโศกได้ในคัมภีร์มหาวิงสะ และสมันตปาสาทิกา นอกจากนี้ จริยาวัตรของพระองค์ เรายังอาจทราบได้จากศิลาจารึกซึ่งถูกค้นพบเรื่อยๆ ศิลาจารึกเหล่านี้มีกระจัดกระจายทั่วไปในอินเดีย จมดินจมทรายอยู่ เมื่อศิลาจารึกเหล่านี้ได้ถูกขุดค้นขึ้นมา เรื่องราวของพระเจ้าอโศกก็ยังปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น และบรรดานักปราชญ์ทั้งฝรั่งและแขกต่างค้นคว้าอ่านศิลาจารึกเหล่านั้นเป็นการใหญ่ ต่างผลิตตำราว่าด้วยเรื่องพระเจ้าอโศกออกมาแข่งขันกัน นักเขียนคนหนึ่งชื่อ **เอช. จี. เวลส์** เขียนสรรเสริญพระเจ้าอโศกว่า ในบรรดามหาราชาธิบดีราชนับจำนวนพันๆ องค์ ที่ปรากฏพระนามในประวัติศาสตร์ มีแต่พระนามของพระเจ้าอโศกเท่านั้น ที่เป็นดารารุ่ง ฦ เบื้องนภาภาค ซึ่งส่อง

ศาสตรศมินับแต่ลุ่มแม่น้ำโขงก้าจนจดประเทศญี่ปุ่น ฉะนั้น การศึกษาเรื่องราวของพระเจ้าอโศก จึงเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งซึ่งเราจะข้ามพ้นไปเสียมิได้เลย...”*

และดังที่ท่านศาสตราจารย์พิเศษ **เสฐียรพงษ์ วรรณปก** กล่าวไว้ในบทความ “**จาก พระพุทธเจ้าถึงพระเจ้าอโศกมหาราช**” ความตอนหนึ่งว่า

“...เรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราชกับพระพุทธศาสนา แม้ทรงจารึกไว้มากมาย นำไป ประดิษฐานยังส่วนต่างๆ แห่งพระราชอาณาจักร พอสิ้นสุดยุคพระเจ้าอโศก สิ้นสุทธราชวงศ์ โมริยะไม่นาน เรื่องราวเหล่านี้ก็ถูกลืม หลักฐานต่างๆ ก็ถูกทิ้งให้จมหายไปในดินเป็นศตวรรษๆ แทบไม่มีใครรู้เรื่อง นักประวัติศาสตร์อินเดียก็ดูเหมือนจะลืมมหาราชผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้ รวมถึงพระพุทธศาสนาด้วย

มาในยุคหลังนี้เท่านั้น ที่ความจริงอันจมลึกอยู่ใต้แผ่นดินถูกขุดขึ้นมาศึกษาแล้วเผยแพร่ ให้รับทราบกันโดยทั่วไป ประวัติพระพุทธศาสนา ประวัติพระเจ้าอโศก ในช่วงเวลานี้ จึงทอแสงเจิดจ้าแจ่มแจ้ง ยากที่จะมีอะไรมาปิดบังไว้ได้ต่อไป

เรื่องราวพระเจ้าอโศก และกิจกรรมที่พระเจ้าอโศกกระทำเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ไม่ค่อยมีบันทึกไว้ในหลักฐานฝ่ายอื่นนอกจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท ข้อมูลอีกส่วนหนึ่งหาได้จากศิลาจารึกของพระองค์เอง และศิลาจารึกนี้ก็ถูกละเลยให้จมดินไปเป็นศตวรรษๆ ถ้าไม่ได้นักวิชาการฝรั่งมาขุดขึ้นมาศึกษา ก็ไม่แน่ว่า ชื่ออโศกมหาราชจะเด่นดังในประวัติศาสตร์อินเดียเหมือนปัจจุบัน...”**

ในการนำเสนอพระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราชในที่นี้ ผู้รวบรวมเรียบเรียง นอกจากจะยึดหลักฐานข้อมูลสำนวนภาษาบาลีตามที่ **พระพุทธโฆสาจารย์** พระอรธรรคทายจารย์ ผู้มีชื่อเสียงที่สุดในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา รจนาไว้ในพาหิรนิทาน ตอนว่าด้วยประวัติการทำตติยสังคายนา แห่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นอรธรรคทาย คือคัมภีร์อธิบายความพระวินัยปิฎก เป็นหลักในการนำเสนอแล้ว ยังได้เสริมสอดแทรกข้อความเกร็ดประวัติพระจริยาวัตรต่างๆ ของพระองค์ตามที่นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาทั้งหลายได้คัดลอกถอดความมาจากคัมภีร์สันสกฤตบ้าง หลักศิลาจารึกบ้าง ซึ่งสามารถสืบค้นข้อมูลได้ทางเว็บไซต์ อินเทอร์เน็ตในสังคมโลกออนไลน์ปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

* เสฐียร โพนินทะ : ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา หน้า ๒๓๐-๒๓๒ (ครั้งที่ ๓ สำนักพิมพ์บรรณาคาร พ.ศ. ๒๕๒๒)

** เสฐียรพงษ์ วรรณปก : บทความคอลัมน์ “ธรรมะใต้ธรรมาสน์” หนังสือพิมพ์ข่าวสดรายวัน สืบค้นจาก <http://board.palungit.com>

พระชาติภูมิ : ทรงเป็นกษัตริย์แห่งราชวงศ์โมริยะ

นักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาบันทึกไว้ว่า หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ในปีพุทธศักราช ๑ **แคว้นมคธ** ที่มี**กรุงราชคฤห์** เป็นนครหลวง ภายใต้การปกครองโดยระบอบกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราช ก็ยังคงเป็นแคว้นมหาอำนาจที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดในอินเดียภาคกลาง เพราะสามารถรวบรวมอำนาจการปกครองทั้งแคว้นโกศลและแคว้นวัชชีไว้ได้ โดยขณะนั้น ตรงกับรัชสมัยของ**พระเจ้าอชาตศัตรู** พระราชโอรสของ**พระเจ้าพิมพิสาร** พุทธมามกษัตริย์องค์สำคัญแห่งแคว้นมคธเมื่อครั้งพุทธกาล

พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงสร้าง**เมืองปาฏลิบุตร** ขึ้นเพื่อใช้เป็นเมืองหน้าด่านในการต่อสู้กับแคว้นวัชชี ที่อยู่ฝั่งตรงข้ามของแม่น้ำคงคา ต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูถูกพระราชโอรสสำเร็จโทษจนสวรรคต แล้วกษัตริย์ผู้ครองราชย์องค์ต่อๆ มา ได้โปรดให้ย้ายนครหลวงจากนครราชคฤห์มาอยู่ที่ปาฏลิบุตร จากนั้น พระนครราชคฤห์ก็เสื่อมลงๆ ในขณะที่พระนครปาฏลิบุตรได้เจริญมากขึ้นๆ จนจัดได้ว่าเป็นหนึ่งในหกของมหานครที่ยิ่งใหญ่แห่งอินเดียโบราณ

ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่า กษัตริย์ในราชวงศ์พระเจ้าพิมพิสารนี้ พระโอรสทุกพระองค์ได้สำเร็จโทษพระราชบิดา แล้วขึ้นครองราชสมบัติถึง ๕ ชั่วโคตร จนในที่สุด ประชาชนทนอยู่ในการปกครองของกษัตริย์ในราชวงศ์นี้ไม่ได้ จึงพร้อมใจกันสำเร็จโทษกษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์ของพระเจ้าพิมพิสาร แล้วสถาปนาให้**พระเจ้าสุสุณาค**เป็นกษัตริย์ปกครองต่อมา

พระเจ้ากาฬโคก ได้เสวยราชย์สืบต่อจากพระเจ้าสุสุณาค และทรงครองราชย์อยู่นาน ๒๘ ปี พระองค์ทรงมีพระโอรส ๑๐ องค์ ได้แก่ ภัทรเสน โกรธณวรรณ มังกร สัพพัญหะ ชาลิกะ สัญชัย อุภะ โกรพยะ นันทวิฑฒนะ ปัญจมตะ และพระโอรสได้ครองราชย์ต่อมารั้งเมื่อ พ.ศ. ๑๔๐ **ราชวงศ์สุสุณาค**ก็สิ้นสุดลงด้วยถูก**นายโจรนนทะพิฆาต**จนหมดสิ้น

ต่อจากนั้น **นายโจรนนทะ**ได้ตั้ง**ราชวงศ์นนทะ**ขึ้น โดยมีเจ้าครองนครสืบต่อกันมาอีก ๙ องค์ ดังนี้ คือ อุคคเสนนนทะ กนกนนทะ จันทคุติกนนทะ ภูตपालนนทะ รัฐपालนนทะ โควิสาณกนนทะ ทสสิทิกนนทะ เกวณนนทะ และชนนนทะ รวมเวลาครองราชย์อยู่ ๒๒ ปี **เจ้ามหาปัทมนนทะ** ผู้เป็นโอรสสืบเชื้อสายจากเจ้าชนนนทะ ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาต่อมา

อเล็กซานเดอร์มหาราชบุกอินเดีย : ในสมัยเดียวกับราชวงศ์นนทะนี้เอง ประเทศอินเดียได้ถูกย่ำยีจากข้าศึกต่างด้าวทางยุโรป คือ **กองทัพกรีก** ซึ่งมี**อเล็กซานเดอร์มหาราช** กษัตริย์แห่ง**ราชอาณาจักรมาซิโดเนีย** เป็นนายทัพ บุกเข้ามาตีประเทศอินเดียทางภาคเหนือ เข้าสู่บริเวณแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ โดยตีกรุงตักกสิลา ในแคว้นคันธาระแตก แล้วบุกทะลุลงมาตีแคว้นปัญจาบ

อเล็กซานเดอร์มหาราชถูกต่อต้านจากกองทัพของ**พระเจ้าเปารวะ** ผู้นำทัพ ที่มีฉายาว่า “**สิงห์แห่งปัญจาบ**” การสู้รบเป็นไปอย่างดุเดือดบนฝั่งแม่น้ำวิตัสสะ อันเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำสินธุ ในที่สุด พระเจ้าเปารวะพ่ายแพ้ ถูกจับเป็นเชลยศึก ต่อมาภายหลัง อเล็กซานเดอร์มหาราชได้คืนบ้านเมืองให้แก่พระเจ้าเปารวะปกครองตามเดิม แต่อยู่ในฐานะเมืองขึ้น

จากนั้น อเล็กซานเดอร์มหาราชก็ได้เตรียมการยกพลเพื่อมาตีแคว้นมคธที่มีความมั่งคั่งสมบูรณ์ต่อไป แต่พวกนายทัพนายกองทั้งปวงเกิดแข็งข้อ ไม่ยอมเดินทัพต่อไป ทุกคนอ้างว่า อิตโรยมากและคิดถึงลูกคิดถึงเมีย อยากกลับบ้านเกิดเมืองนอน อเล็กซานเดอร์มหาราชจึงจำพระทัยเลิกทัพกลับไปยังประเทศกรีก เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงบาบิโลน แห่งลุ่มแม่น้ำไทกริส กับยูเฟรติส ก็ได้สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐ ทรงมีพระชนมายุได้เพียง ๓๓ ปีเท่านั้น

จันทรคุปต์กษัตริ : เมื่ออเล็กซานเดอร์มหาราชตีได้บ้านเมืองใดแล้ว พระองค์ก็มักทรงแต่งตั้งให้ชาวเมืองหรือเจ้าของเดิมเป็นผู้ดูแลปกครองบ้านเมืองต่อไป และได้จัดให้นายทัพนายกองซึ่งเป็นชาวกรีกคอยควบคุมอีกทีหนึ่ง แต่ครั้งเมื่ออเล็กซานเดอร์มหาราชสวรรคตลง บรรดาแม่ทัพนายกองทั้งหมดทั้งมวลต่างต้องการอิสรภาพ ไม่ต้องขึ้นต่ออาณาจักรกรีกในยุโรปอีกต่อไป ทุกคนต้องการเป็นตัวแทนของอเล็กซานเดอร์กันทั้งนั้น จึงทำสงครามรบพุ่งกันอย่างยุ่งเหยิงเป็นพัลวัน ครั้งนั้น ข้าหลวงชาวกรีกผู้หนึ่งซึ่งได้รับมอบให้กำกับควบคุมพระเจ้าเปารวะเป็นกบฏ จับพระเจ้าเปารวะปลงพระชนม์เสีย ทำให้ชาวอินเดียโกรธแค้นลุกขึ้นจับอาวุธขับไล่พวกชาวกรีก ในหมู่ชาวอินเดียกษัตริเหล่านี้ มีคนสำคัญคนหนึ่งนามว่า **จันทรคุปต์** อยู่ด้วย

จันทรคุปต์เป็นคนหนุ่ม ที่ใฝ่สูงและกล้าหาญ เล่ากันว่า จันทรคุปต์มีเชื้อสาย**โมริยะ** ซึ่งสืบมาแต่**ศากยวงศ์ของพระพุทธองค์** ที่หนีรอดตายมาจากสงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์พวกเจ้าศากยະที่ถือขึ้นวรรณะจัดจนเป็นเหตุให้**พระเจ้าวิฑูทกะ** กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล พระโอรสของ**พระเจ้าปเสนทิโกศล** พุทธมามกกษัตริย์องค์สำคัญครั้งพุทธกาล เกิดความความอาฆาตแค้นแสนสาหัสที่ได้ถูกดูหมิ่นเหยียดหยามว่าเป็นลูกหญิงรับใช้จากพวกเจ้าศากยະเมื่อคราวเสด็จเยี่ยม**พระเจ้ามหานามะ** กษัตริย์เจ้าศากยະ ซึ่งมีศักดิ์เป็นพระเจ้าน้า โดยเหตุที่พระเจ้าวิฑูทกะนั้น ประสูติจากพระนางวาสภขัตติยา ผู้เป็นธิดานางทาสีหรือหญิงรับใช้ของเจ้ามหานามะ แต่พวกเจ้าศากยະส่งไปเป็นพระชายาของพระเจ้าปเสนทิโกศลซึ่งมีความประสงค์จะเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้าโดยการอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงศากยະ โดยพวกเจ้าศากยະไม่สามารถขัดพระราชประสงค์ของพระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งมีพระราชอำนาจมากในครั้งนั้นได้ แต่เพราะความมีอติมานะถือตัวและถือขึ้นวรรณะจัดของพวกเจ้าศากยະ จึงลงว่าพระนางวาสภขัตติยาเป็นเจ้าหญิงศากยະผู้มีพระชาติเสมอกันกับพระเจ้าปเสนทิโกศล

เมื่อพวกเจ้าสายะเหล่านั้นหนีอพยพขึ้นไปทางแถบภูเขาหิมาลัย ได้พบสถานที่น่ารื่นรมย์ ก็ก่อด้วยเสียงนกยูง จึงได้สร้างนครขึ้นใหม่ขึ้นชื่อว่า “**โมริยนคร**” ดำรงสกุลวงศ์สืบเชื้อสาย กษัตริย์ต่อเนื่องกันมา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒ พระราชาผู้ครองนครถูกลอบปลงพระชนม์ แต่พระมเหสีของพระองค์ซึ่งมีพระครรภ์แก่สามารถเสด็จหลบหนีภัยไปได้ จนมาอาศัยอยู่ที่เมือง ปาฏลีบุตร และได้ประสูติโอรสชื่อว่า **จันทรคุปต์** ที่เมืองปาฏลีบุตรนั่นเอง

จันทรคุปต์เมื่อเติบโตใหญ่ เป็นคนที่มีร่างกายแข็งแรง มีลักษณะเป็นชายชาติทหาร จึงมีความฮึกเหิมมากใหญ่ใฝ่สูงที่จะเป็นผู้นำหรือเป็นกษัตริย์ปกครองประเทศ ถึงขนาดเคยข่มขู่จัดกำลังผู้คนเพื่อจะชิงราชสมบัติของกษัตริย์ในราชวงศ์นั้นๆ แต่ความได้ล่วงรู้ถึงพระเจ้านั้นทะเสียดก่อน จันทรคุปต์จึงต้องหลบหนีราชภัยไปอยู่ที่เมืองตักกศิลา และได้เข้าไปขึ้นอาสาพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชว่าจะนำทัพกรีกเข้าตีแคว้นมคธ

แต่เมื่อทัพกรีกเลิกทัพไปเสียก่อน จันทรคุปต์ก็เที่ยวบ้วนเปียนรวบรวมนครพรคพวกอยู่แถวแคว้นปัญจาบและชายแดนมคธ บังเอิญจันทรคุปต์ได้เสนาธิการเป็นพราหมณ์ที่ชื่อ จาณักยะ ซึ่งเป็นคนฉลาดแกมโกงและมีไหวพริบดีมาก เป็นผู้วางแผนการโจมตีแคว้นต่างๆ จนสามารถขับไล่อิทธิพลของกรีกในปัญจาบไปได้ แล้วจันทรคุปต์จึงได้บุกเข้าปล้นเมืองใหญ่ๆ ของแคว้นมคธ จนในที่สุดสามารถรบชนะพระเจ้าธนนันทะ กษัตริย์องค์ที่ ๙ แห่งราชวงศ์นั้นๆ ได้

จันทรคุปต์จึงได้ปราบดาภิเษกเป็นปฐมบรมกษัตริย์และตั้งราชวงศ์โมริยะขึ้น ทรงครองราชย์อยู่ในนครปาฏลีบุตรนาน ๒๔ ปี โดยมีอาณาเขตพระนครและหัวเมืองขึ้นเป็นจำนวนมาก เวลานั้นมีแต่การรบพุ่งปราบปรามแคว้นต่างๆ ทั้งในลุ่มแม่น้ำสินธุและแม่น้ำคงคา ตลอดจนสามารถขับไล่กรีกให้พ้นไปจากอินเดียได้ ภายหลังจากที่พระเจ้าจันทรคุปต์เสด็จสวรรคต **พระเจ้าพินทุसार** พระราชโอรสของพระองค์ได้เป็นรัชทายาทปกครองนครปาฏลีบุตรสืบแทน และทรงครองราชย์อยู่นานถึง ๒๘ ปี

กำเนิดอโศกราชกุมาร : พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงประสูติเมื่อปีพุทธศักราช ๑๘๔ (บางตำราว่าทรงประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑) ณ **นครปาฏลีบุตร แคว้นมคธ** ทรงมีพระนามว่า “**อโศก**” หรืออ่านว่า “**อโศกะ**” แปลว่า “ผู้ปราศจากความทุกข์โศก” (แต่ทรงโปรดให้เรียกพระองค์ในศิลาจารึกว่า “**เทวานัมปิยทัสสี**” แปลว่า “กษัตริย์ผู้เป็นที่รักใคร่ของเทพเจ้า”) พระองค์ทรงเป็นหนึ่งในจำนวนพระราชโอรส ๑๐๑ พระองค์ ของ **พระเจ้าพินทุसार** กษัตริย์พระองค์ที่ ๒ แห่ง**ราชวงศ์โมริยะ** (หรือ **เมารยะ** ในภาษาสันสกฤต) ทรงประสูติจากพระครรภ์ของพระอัครมเหสีพระนามว่า **พระนางสิริธัมมา** หรือ **พระนางศิริธรรมา** บางแห่งเรียกว่า **พระนางธรรมา** บ้าง **พระนางสุภัทรา** บ้าง และพระองค์ทรงมีพระอนุชาร่วมครุฑพระมารดาเดียวกันองค์หนึ่งนามว่า **ติสสะ** หรือ **ติสสราชกุมาร** (ในคัมภีร์สันสกฤต กล่าวว่า เจ้าชาย ๔๒

อโศกเป็นเพียงโอรสของพระเจ้าพินทุसार ที่ประสูติจากนางพราหมณี ผู้เป็นพระสนมเอกของพระเจ้าพินทุसारเท่านั้น และได้มีอนุชาร่วมครรรภ์มารดาอยู่ผู้หนึ่งชื่อว่า วิตโศก)

มีเรื่องเล่าเพิ่มเติมว่า เมื่อพระนางสิริธัมมา พระราชมารดา ทรงครรภ์อโศกราชกุมารนั้น มีอันเป็นให้พระนางทรงนึกปรารถนาจักเหยียบดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ พร้อมทั้งทรงปรารถนาอยากจะได้เสวยดวงดาวและเมฆกับรากดินภายใต้พื้นปฐพี และต่อมาวันหนึ่ง พระเจ้าพินทุसारทรงอุ้มอโศกราชกุมารให้นั่งเล่นอยู่บนพระเพลา ทรงหยิบมหาสังข์ทักษิณาวัตรให้อโศกราชกุมารเล่น แต่อโศกราชกุมารกลับถ่มมูลรดลงใส่มหาสังข์นั้น พระราชบิดาจึงทรงยกสังข์ขึ้นรดลงยังเศียรเกล้าของพระราชโอรส พระนางสิริธัมมาทรงให้บอกความแก่อาชีวกคนหนึ่งซึ่งที่ทรงนับถือ อาชีวกนั้นพยากรณ์ว่า พระโอรสอโศกราชกุมารผู้นี้ต่อไปจักได้เป็นจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่แห่งชมพูทวีปด้วยนิมิตนั้น กระแสความคำพยากรณ์ของอาชีวกนี้ได้ทราบถึงพระเจ้าพินทุसार

ดำรงตำแหน่งอุปราช กรุงเมืองอุชเชนี

โดยเหตุที่พระเจ้าพินทุसारทรงมีพระราชโอรสนับจำนวนรวมทั้งเจ้าชายอโศกได้ ๑๐๑ พระองค์ ซึ่งพระราชโอรสองค์หัวปีที่แปดเป็นพระเชษฐาหรือพี่ชายใหญ่ มีพระนามว่า **สุมนะ** (หรือ **สุลิษะ** ในคัมภีร์สันสกฤต) ได้เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าพินทุसारเช่นกันถึงขั้นตั้งพระทัยจะมอบราชสมบัติให้ แต่เจ้าชายอโศกได้แสดงความสามารถในการรณรงค์ยุทธรบกับพวกเจ้าเมืองตักศิลา ซึ่งเป็นกบฏตั้งแข็งเมืองจนได้ชัยชนะ โดยตอนแรก พระเจ้าพินทุसारได้ส่งเจ้าชายสุมนะพร้อมกองทัพอุปราชไปปราบ แต่เจ้าชายสุมนะไม่สามารถปราบสำเร็จได้ พระองค์จึงส่งเจ้าชายอโศกไปแทน เมื่อเจ้าชายอโศกปราบกบฏได้สำเร็จโดยที่ขณะนั้นเจ้าชายอโศกทรงมีพระชนมายุได้เพียง ๑๗ พรรษา ทำให้เจ้าชายอโศกมีชื่อเสียงปรากฏเลื่องลือว่ามีความสามารถเก่งกาจในการรบโดดเด่นโด่งดังมากกว่าพระโอรสองค์อื่นๆ พร้อมกับเลื่องลือว่าทรงมีพระนิสัยดุร้ายมาก ดังนั้น พระเจ้าพินทุसारจึงทรงแต่งตั้งเจ้าชายอโศกให้ไปดำรงตำแหน่งอุปราช ปกครองกรุง **อุชเชนี นครหลวงแห่งแคว้นอวันตี** ซึ่งเป็นการเลือกใส่ให้ไกลออกไปจากราชธานีป้องกันไม่ให้มาแย่งราชสมบัติกับเจ้าชายสุมนะ เพราะพระเจ้าพินทุसारทรงเกิดความปรวิติกังวลพระทัยเกรงว่าจะมีการรบราฆ่าฟันแย่งชิงราชสมบัติในระหว่างพระราชโอรสของพระองค์ด้วยกัน

อภิเษกสมรส

กล่าวกันว่า ขณะเสด็จดำเนินไปครองเมืองอุชเชนีตามพระราชบัญชา เจ้าชายอโศกเสด็จผ่านเมืองเวทิส ทรงพบสาวสวยนางหนึ่งนามว่า **เวทิสสา** ผู้เป็นธิดาของเศรษฐีประจำเมือง จึงทรงตกหลุมรักและขออภิเษกสมรสตั้งนางเป็นมหาเทวีหรือพระวรชายาครองเมืองอุชเชนีอยู่

ด้วยกัน ทรงมีพระโอรสและพระธิดาที่ประสูติจากพระนางเวทีสามหาเทวี ๒ พระองค์ด้วยกัน คือ พระโอรสองค์แรก พระนามว่า **มหินทะ** ทรงประสูติเมื่อเจ้าชายอโศกมีพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา และพระธิดาองค์แรก พระนามว่า **สังฆมิตตา** ทรงประสูติเมื่อเจ้าชายอโศกมีพระชนมายุได้ ๒๒ พรรษา

ภายหลังจากที่เจ้าชายอโศกราชทรงครองราชสมบัติ ณ นครปาฏลิบุตรแล้ว ได้ทรงสถาปนา **พระนางอสนิมิตตา** เป็นพระอัครมเหสี กล่าวกันว่า พระองค์ทรงมีพระโอรสและพระธิดากับพระมเหสีองค์อื่นๆ รวมกันทั้งหมด ๑๑ พระองค์

ทำสงครามแย่งชิงราชสมบัติ

จำเนียรกาลล่วงมา ลุถึงพุทธศักราช ๒๑๔ **พระเจ้าพินทุसार** ทรงประจวบใกล้สวรรคต ได้มีพระบัญชารับสั่งให้เรียกเจ้าชายอโศกซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนมายุ ๓๐ พรรษา เสด็จกลับพระนครปาฏลิบุตร เพื่อทรงมอบราชสมบัติให้ครอบครองสืบต่อพระองค์ในฐานะที่เจ้าชายอโศกทรงเป็นองค์รัชทายาทโดยชอบธรรม ครั้งนั้น **เจ้าชายสมณะ** พระเชษฐาหรือพี่ชายใหญ่ที่มีได้เกิดจากอัครมเหสี ซึ่งเป็นพระโอรสหัวปีของพระเจ้าพินทุसार ไม่ทรงพอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จึงตรัสเรียพระอนุชาอีก ๔๘ องค์มาปรึกษาวางแผนชิงราชสมบัติ แล้วลงมือร่วมกันยกกองทัพมาทำสงครามรบแย่งราชสมบัติกับเจ้าชายอโศก แต่เพราะความเก่งกาจเชี่ยวชาญในกลยุทธ์แห่งสงครามที่เหนือกว่า ทำให้เจ้าชายอโศกพร้อมด้วยเจ้าชายติสสะเป็นฝ่ายได้ชัยชนะโดยเบ็ดเสร็จ เจ้าชายอโศกจึงจับพระเชษฐาและพระอนุชาทั้ง ๔๘ องค์สำเร็จโทษด้วยการประหารพระชนม์เสีย ทรงละเว้นไม่ปลงพระชนม์เฉพาะแต่พระอนุชาร่วมพระอุทรมารดาเดียวกันกับพระองค์ คือ เจ้าชายติสสะ โดยทรงตั้งให้เป็นอุปราช แล้วพระองค์ทรงครองราชสมบัติเป็นเอกอัครกษัตริย์ในชมพูทวีปแต่เพียงผู้เดียว นับเป็นเวลา ๔ ปี จึงทรงโปรดให้พิธีราชาภิเษกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘ สมดังข้อความที่พระพุทธโฆसाจารย์รจนาไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

“สมัยนั้น พระเจ้าพินทุसारมีพระราชโอรส ๑๐๑ พระองค์ พระเจ้าอโศกทรงสั่งให้สำเร็จโทษพระราชโอรสเหล่านั้นเสียทั้งหมด ยกไว้แต่เจ้าติสสะกุมาร ผู้ร่วมพระมารดาเดียวกันกับพระองค์ ท้าวเธอเมื่อสั่งให้สำเร็จโทษ ยังมิได้ทรงอภิเษกเลย ทรงครองราชย์อยู่ถึง ๔ ปี ต่อล่วงไปได้ ๔ ปี ในปีที ๑๘ ถัดจาก ๒๐๐ ปี แต่ปีปริณิพพานของพระตถาคตมา จึงทรงถึงการอภิเษกเป็นเอกราชในชมพูทวีปทั้งสิ้น”

พระเจ้าพินทุสารทรงครองสิริราชสมบัติ ณ นครปาฏลิบุตร แคว้นมคธ นับเวลา ๒๘ ปี พอสิ้นรัชกาลของพระองค์ แล้วจึงถึงยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๔

ในคัมภีร์สันสกฤต “อโศกาทาน” เล่าเหตุการณ์การขึ้นครองราชย์สมบัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ผิดแผกพิสดารออกไปจากคัมภีร์บาลี ดังนี้

“โดยที่พระเจ้าพินทุสารทรงตั้งพระทัยมอบเศวตฉัตรราชสมบัติให้แก่เจ้าชายสุสิมะ (หรือ สุมนะ ในคัมภีร์บาลี) แต่พวกเสนาบดีและมหาอำมาตย์ส่วนใหญ่ไม่มีใครพอใจ เพราะเห็นว่าเจ้าชายสุสิมะนั้นมีความอ่อนด้อยในการศึกสงคราม ขาดภาวะผู้นำ โดยไม่มีความเด็ดเดี่ยว เข้มแข็งแข็งเหมือนเจ้าชายอโศกซึ่งมีคุณสมบัติของผู้นำเพียบพร้อม ดังนั้น พวกเสนาบดีและมหาอำมาตย์ส่วนใหญ่จึงหาอุบายทัดทานเพื่อมิให้เจ้าชายสุสิมะได้ครองราชสมบัติสมตามพระทัยของพระเจ้าพินทุสารโดยประการต่างๆ เพราะมีความศรัทธาในความเก่งกล้าสามารถของเจ้าชายอโศก ปรารถนาจะเห็นเจ้าชายอโศกเป็นจอมกษัตริย์นำทัพขมพูทวีปตะลุยดินแดนต่างๆ เป็นอาณานิคม ความรักความศรัทธาของพวกเสนาอำมาตย์ที่มีต่อเจ้าชายอโศกดังกล่าว ถึงขั้นที่ว่า มีอัครอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อรัฐคุปต์ ได้สมคบคิดที่จะปลงพระชนม์เจ้าชายสุสิมะเพื่อตัดตอนมิให้ขึ้นครองราชสมบัติ และเป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าชายอโศกได้รับความไว้วางพระทัยจากพระเจ้าพินทุสาร ต่อมา พวกเจ้าเมืองตักศิลาก่อการกบฏเป็นปฏิปักษ์ต่อนครปาฏลีบุตรอีก พระเจ้าพินทุสารจึงทรงส่งเจ้าชายสุสิมะไปปราบ แต่เจ้าชายสุสิมะไร้ความสามารถจึงปราบไม่สำเร็จ พระเจ้าพินทุสารทรงประชวรหนัก และทรงมีความห่วงใยเจ้าชายสุสิมะ จึงดำรัสตรัสสั่งให้ส่งเจ้าชายอโศกขึ้นไปรบแทน พวกเสนาบดีเห็นว่าจะจะเป็นอันตรายแก่เจ้าชายอโศก จึงช่วยกันแต่งอุบายหลอกลวงว่า เจ้าชายอโศกประชวรหนักถึงกับอาเจียนโลหิต ไม่สามารถนำทัพไปปราบกบฏได้ ต่อมาเมื่อเห็นพระอาการประชวรของพระเจ้าพินทุสารเพียบหนักลง พวกเสนาบดีเห็นเป็นโอกาสสมควร จึงไปหลอเจ้าชายอโศกให้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพินทุสาร ณ ที่บรรทม และพร้อมกันกราบทูลพระเจ้าพินทุสารขอให้ทรงสละราชสมบัติให้เจ้าชายอโศกเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ ณ นครปาฏลีบุตรสืบต่อไป พระเจ้าพินทุสารทรงสดับดังนั้น ก็ทรงพิโรธโกรธกริ้วจนพระอาการประชวรทรุดหนักจนเสด็จสวรรคตไปในที่สุด พวกเสนาบดีและมหาอำมาตย์จึงได้ตกลงกันถวายราชสมบัติแก่เจ้าชายอโศก

เจ้าชายสุสิมะทรงทราบข่าวว่าเจ้าชายอโศกได้ครองราชสมบัติเช่นนั้น จึงกรีธาพลลงมานครปาฏลีบุตรเพื่อทำสงครามแย่งเศวตฉัตรราชบัลลังก์กับเจ้าชายอโศก ในสงครามครั้งนั้นเจ้าชายอโศกได้แต่งอุบายล่อลวงทำลายพระชนม์ของเจ้าชายสุสิมะสำเร็จ แม้ทัพคนหนึ่งของเจ้าชายสุสิมะชื่อวีรเสน เมื่อเห็นเจ้านายตนเสียทีแล้ว ก็เลยเลิกทัพนำไพร่พลออกบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา คราวนี้ เจ้าชายอโศกก็ได้เป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์จริงๆ แต่อุปนิสัยโหดร้ายมาก กล่าวกันว่า เมื่อพระองค์ทรงขึ้นเสวยราชย์ใหม่ๆ ทรงพิโรธลงมือประหารชีวิตพวกขุนนางและข้าราชการที่กระด้างกระเดื่อง จำนวน ๕๐๐ คน และเมื่อมีใครไม่ปฏิบัติตามพระดำรัสสั่ง ก็รับสั่งให้ประหารชีวิตเสียโดยทันที เช่น คราวหนึ่ง พระเจ้าอโศกมีคำสั่งให้บำรุงรักษาต้นไม้

เพราะเป็นต้นไม้ที่มีชื่อเหมือนพระองค์ พวกสาวสนมกำนัลไปหักรานกิ่งไม้ดอกไม้ต้นโอศกลง พระเจ้าโอศกทรงพิโรธโกรธกริ้วจึงรับสั่งให้ลงโทษโดยให้ราชบุรุษจับสาวสนมกำนัลเหล่านั้นเผาไฟทั้งเป็น ต่อมา พระองค์จึงได้รับสั่งให้สร้างสถานที่สำหรับลงโทษผู้กระทำความผิดขึ้น สถานที่แห่งนี้มีลักษณะเป็นขุมนรกในมนุษยโลก มีวิธีการลงทัณฑ์กรรมแบบต่างๆ เช่น เอาลงต้มในกระทะทองแดง และจับใส่ครกเหล็กโหลให้ละเอียด เป็นต้น กาลต่อมาเมื่อพระอรหันต์รูปหนึ่ง ชื่อ พระสมุทระ ได้สำแดงปาฏิหาริย์เทศนาโน้มน้าวพระทัยให้พระเจ้าโอศกหันมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาสำเร็จ พระเจ้าโอศกจึงรับสั่งให้เลิกสถานทัณฑ์กรรม เปลี่ยนพระอุปนิสัยเป็นเมตตากรุณาบำรุงพระศาสนาสร้างพระสถูปเจดีย์ สิ้นพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ แล้วพระองค์เสด็จพระราชดำเนินบูชาพระพุทธานุสรณ์สถานต่างๆ ภายใต้การนำของคณาจารย์รูปหนึ่งชื่อ พระอุคุปต์ พระเจ้าโอศกมีพระโอรสหนึ่งทรงนามว่า กุณालะ มีพระรูปโฉมโสภางามสง่ายิ่งนักจนเป็นที่ต้องพระทัยของพระมเหสีรองของพระเจ้าโอศก คือพระนางดิษยรักษิต แต่เจ้าชายกุณาละไม่ทรงไยดีตอบ พระนางดิษยรักษิตจึงทำอุบายประทุษร้ายกุณาละด้วยวิธีคักพระเนตร กุณาละออกทั้งสองข้าง เมื่อพระเจ้าโอศกชราภาพลง ปรากฏว่าพระราชอำนาจถูกริดรอนลงสิ้น แม้จนกระทั่ง เมื่อปรารภจะบริจาคทานก็ไม่มีทรัพย์ให้บริจาค ทั้งนี้โดยคำสั่งของพระราชนัดดา เจ้าชายสัมปทิสู้ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าชายกุณาละ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้วราชสมบัติก็ตกแก่พระเจ้าสัมปทิสู้

ทรงสดพระทัยในการพิชิตสงคราม

พระเจ้าโอศกทรงปรารถนาที่จะพิชิตคาบสมุทรอินเดียครอบครองไว้ทั้งหมดโดยพระองค์ทรงมุ่งหวังจะเป็นกษัตริย์จักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชมพูทวีป ดังนั้น ภายหลังจากครองราชย์ใหม่ๆ พระองค์จึงทรงมุ่งแสวงอำนาจอย่างไม่หยุดหย่อนด้วยการกรีธาทัพไปรบตีเอาดินแดนอื่นๆ ไว้เป็นเมืองขึ้นของแคว้นมคธ โดยทรงพิชิตสงครามล่าดินแดนทุกแห่งหนมาเรื่อย กล่าวกันว่า พระองค์ได้แผ่แสนยานุภาพครอบงำตั้งแต่เทือกภูเขาหิมาลัย ลงไปถึงปลายแหลมอินเดียเป็นพระจักรพรรดิองค์แรกของอินเดียที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในราชสำนักของยุโรปสมัยนั้น

พระเจ้าโอศกมหาราชได้ทรงทำการศึกษาสงครามขยายอาณาเขตให้ยิ่งใหญ่ทั่วชมพูทวีปทุกแห่งหนที่กองทัพของพระองค์บุกเข้าไปไม่มีคำว่าปราชัยมาเลย แต่แล้วก็ถึงคราวที่จะต้องสิ้นสุดการทำสงครามล่าดินแดน เมื่อพระองค์ได้ทำการบุกไปยังแคว้นกลิงกะ (หรือ กาลิงกะ ปัจจุบัน คือรัฐโอริสา) ซึ่งถึงแม้จะเป็นแคว้นเล็กๆ แต่ก็มีกองทัพที่เข้มแข็งและเอาชนะยากที่สุดเป็นอาณาจักรที่ได้ชื่อว่ามั่นกรบเก่งกาจสามารถอย่างยิ่ง และได้ต่อสู้รบกันอยู่เป็นเวลานานเกิดความเสียหายมากมายด้วยกันทั้งสองฝ่าย โดยพระองค์ต้องทุ่มกำลังทหารจำนวนมหาศาล

และท่วเวลาในการต่อสู้กับพวกคนชาวเมืองแคว้นกลิงคะเป็นเวลานานจึงเอาชนะได้ เพราะคนเมืองนี้ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ต่างพากันจับอาวุธต่อสู้กับกองทัพของพระองค์อย่างไม่กลัวความตาย ทั้งสองฝ่ายรบกันอยู่เป็นเวลานาน ในที่สุด ฝ่ายพระเจ้าอโศกสามารถรบชนะตีแคว้นกลิงคะได้สำเร็จ แต่การรบครั้งนั้นเป็นภัยพิบัติที่ร้ายแรงมากเพราะทำให้ผู้คนบาดเจ็บล้มตายและสูญหายหรือไม่ก็ถูกจับเป็นเชลยจำนวนมาก พระองค์ทรงเห็นซากศพของเหล่าทหารหาญของทั้งสองแคว้นที่นอนตายเกลื่อนสนามรบโลหิตไหลนองไปทั่วแล้วเกิดความสลดพระทัย พระองค์จึงทรงสำนึกเสียพระทัยเป็นครั้งแรกแห่งการก่อสงครามทั้งในอดีตและปัจจุบัน นับว่าเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญมาก ถึงขั้นเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์เลยทีเดียว ในศิลาจารึกที่มีชื่อเสียงของพระองค์ มีจารึกหลักหนึ่ง ได้ระบุถึงชัยชนะที่กลิงคะว่า พระจักรพรรดิพระองค์นี้ได้ทรงแสดงความเสียพระทัยออกมาให้เป็นที่ยปรากฏแก่สาธารณชน และตรัสถึงความเจ็บปวดรวดร้าวอย่างสุดซึ้ง พระองค์ได้ทรงป่าวประกาศว่า พระองค์จักไม่ทรงถอดพระแสงดาบออกมาเพื่อการพิชิตใดๆ อีกต่อไปเพราะทรงสำนึกสังเวชในบาปกรรม และทรงพักพระวรกายตั้งพระทัยแสวงหาสัจธรรม จนได้พบกับสามเณรในพระพุทธศาสนาที่แสดงหลักอแปมาธรรมอันเป็นสัจธรรมให้ทรงสดับแล้วทรงหันมานับถือพระพุทธศานานำหลักพุทธธรรมมาปกครองประเทศอย่างยิ่งใหญ่

พระเจ้าอโศกมหาราชไม่เพียงแต่ทรงประกาศล้างมือจากสงครามด้วยพระองค์เองเท่านั้น แต่ยังทรงแสดงพระราชประสงค์ว่า “ลูกเราและหลานเหลนเราอย่าได้คิดว่าการพิชิตดินแดนเพิ่มขึ้นเป็นสิ่งที่มีความควรกระทำ ขอให้คิดถึงเฉพาะการพิชิตเพียงอย่างเดียว คือการพิชิตโดยธรรมเท่านั้น การพิชิตด้วยวิธีนี้เป็นความดีทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”

แม้ว่าจะหยุดขยายอำนาจด้วยการทำสงครามล่าดินแดนแค่นี้ แต่อาณาจักรมครในสมัยพระเจ้าอโศกนั้นก็ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ของประเทศอินเดีย คือ ทางทิศตะวันออกและทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ กินอาณาเขตไปถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน ส่วนทางทิศใต้ครอบคลุมไม่หมด เพราะพระเจ้าอโศกทรงหยุดแผ่ขยายอาณาจักรหลังจากสงครามชนะแคว้นกลิงคะ แล้วก็ทรงหยุดแค่นั้น เพราะทรงหันมายึดหลักธรรมวิชัยของพระพุทธศาสนา

เพราะเหตุที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงทะลุบัลลังก์เถลิงขึ้นครองราชย์ โดยฆ่าฟันพระเชษฐาและพระอนุชาร่วมพระราชบิดาเกือบทั้งหมด (ยกเว้นพระอนุชาร่วมพระอุทรมารดา) และเพราะทรงนิยมแผ่พระราชอาณาจักรโดยการทำสงครามล่าดินแดน พระองค์จึงได้สมญานามว่า **จันทาโศก** แปลว่า **อโศกผู้ดุร้าย**

หากพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเห็นซากศพของทหารที่รบเรื้อนแสนที่แคว้นกลิงคะแล้วไม่ทรงสลดพระทัย พระองค์อาจจะยังคงเป็นกษัตริย์ที่โหดร้ายซึ่งมีความมุ่งมั่นที่จะขยายดินแดน

โดยไม่คำนึงถึงการเบียดเบียนและความสูญเสียที่เกิดขึ้น และพระพุทธรูปศาสนาก็ไม่เจริญรุ่งเรือง ได้รับการสนับสนุนส่งเสริมให้มีการเผยแพร่ไปทั่วชมพูทวีป และคงไม่เจริญรุ่งเรืองมาถึงนานาประเทศรวมทั้งประเทศไทยของเราอย่างในทุกวันนี้เป็นแน่

ทรงเลิกล้มถือลัทธิพราหมณ์

เล่ากันมาว่า พระเจ้าอโศกมหาราชภายหลังจากทรงรับบรมราชาภิเษกเป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์แล้ว ได้ทรงนับถือลัทธิของพราหมณ์ ตลอดเวลา ๓ ปี ในปีที่ ๔ จึงได้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา โดยเหตุที่พระเจ้าพินทุसार พระชนกของพระเจ้าอโศกได้ทรงนับถือพวกพราหมณ์ ได้ทรงตั้งนิตยภัตถวายพวกพราหมณ์และพวกปริพาชกนิกบวชนอกพระพุทธศาสนา ผู้ถือลัทธิปาสัณทะ อันเป็นของประจำชาติพราหมณ์ ซึ่งขณะนั้นมีประมาณหกแสนคน ดังนั้นพระเจ้าอโศกมหาราชครั้นทรงครองราชย์สืบสันตติวงศ์ต่อจากพระเจ้าพินทุसारแล้ว ได้ทรงดำเนินพระจริยวัตรด้านศาสนาตามที่พระราชบิดาทรงกระทำไว้ โดยทรงตั้งนิตยภัตถวายแก่พวกพราหมณ์และปริพาชกภายในราชอาณาจักรเป็นประจำ นับเป็นเวลา ๓ ปี จึงทรงเลิกล้มถือ โดยมีเรื่องเล่าถึงเหตุที่ทรงเลิกล้มถือว่า ขณะที่พระองค์ประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นพวกพราหมณ์และปริพาชกเหล่านั้นกำลังบริโภคอาหารด้วยมารยาทที่เหินห่างจากความสงบเรียบร้อย ไม่มีความสำรวมอินทรีย์ ทั้งไม่ได้รับการฝึกหัดกิริยามารยาทให้น่าเลื่อมใส จึงทรงดำริว่า “การที่เราใคร่ครวญเสียก่อนแล้วให้ทานเช่นนี้ในเขตบุญที่เหมาะสม จิงควร” ครั้นทรงดำริอย่างนี้แล้ว จึงตรัสเรียกพวกอำมาตย์มารับสั่งว่า “ไปเถิด พนาย พวกท่านจงนำสมณะและพราหมณ์ของตนๆ ผู้สมมติกันว่าดี มายังภายในพระราชวัง เราจะถวายทาน”

พวกอำมาตย์ทูลรับพระบรมราชโองการแล้วต่างก็พากันนำนักบวชที่ตนนับถือเป็นต้นว่า พวกฤๅษีตาปะขาว พวกปริพาชก พวกอาชีวก และพวกนิครนถ์นั้นๆ มาแล้วทูลว่า “ขอเดชะท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์ของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย” เวลานั้น พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้ปูลาดอาสนะทั้งสูงและต่ำไว้ในพระราชวัง แล้วรับสั่งว่า “เชิญเข้ามาเถิด” จึงทรงเชิญพวกนักบวชผู้มาแล้วทั้งหมดด้วยพระดำรัสว่า “เชิญนั่งบนอาสนะที่สมควรแก่ตนๆ เถิด”

บรรดานักบวชนอกพระพุทธศาสนาเหล่านั้นไม่รู้จักรัศมีนิยมปฏิบัติในพระราชวัง จึงบางพวกนั่งบนตั่งภัทรปิฐ (พระที่นั่งประจำพระองค์) บางพวกก็นั่งบนตั่งแผ่นกระดาน พระเจ้าอโศกทรงทอดพระเนตรเห็นกิริยาที่พวกนักบวชเหล่านั้นนั่งตามที่ตนต้องการจะนั่งแล้ว ก็ทรงทราบไดว่่านักบวชเหล่านั้นไม่มีธรรมที่เป็นสาระในภายในเลย พระองค์ได้ทรงถวายของควรเคี้ยว

ควรบริโภคที่ควรแก่นักบวชเหล่านั้นแล้ว ก็ทรงส่งกลับไป ทรงหมดความเลื่อมใสและต่อมา พระองค์ก็ทรงเลิกล้มนับถือพวกนักบวชเหล่านั้นโดยปริยาย

ทรงพบนิโครธสามเณรผู้นำไปสู่การนับถือพระพุทธศาสนา

เมื่อกาลเวลาล่วงไปอยู่อย่างนั้น (ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๔) วันหนึ่ง พระเจ้าอโศกประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็น นิโครธสามเณร (สามเณรชื่อนิโครธ อ่านว่า นิโคต) ผู้ฝึกอบรมตนดี มีความสำรวม มีกิริยาท่าทางเรียบร้อย กำลังเดินผ่านไปทางพระลานหลวง

แต่ที่จริง นิโครธสามเณรนี้หาใช่ใครไกลอื่นไม่ แต่กลับเป็นพระราชาภาคิไนย (หลาน) แท้ๆ ของพระองค์เอง คือ เป็นโอรสของเจ้าชายสุมนะ (หรือสุสิมะ) พระเชษฐาที่พระองค์ทรงปลิดพระชนมชีพในสงครามแย่งชิงราชสมบัติ มีเรื่องเล่าสอดแทรกไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

เล่ากันว่า ในเวลาที่พระเจ้าพินทุสารทรงทพพลภาพ (ประชวรหนัก) เจ้าชายอโศกได้สละราชสมบัติในกรุงอุชเชนีที่พระองค์เป็นอุปราชครอบครองแล้ว เสด็จกลับมาครองราชสมบัติ (ณ กรุงปาฏลิบุตร) ทรงปราบนครทั้งหมดให้อยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ของพระองค์ (ไม่มีเมืองใดกล้าแข็งขึ้นในพระราชอำนาจ) แล้วทรงจับเจ้าชายสุมนะ (เพื่อปลงพระชนม์ชีพ) ในวันนั้นเอง พระเทวีของเจ้าชายสุมนะ นามว่าสุมนา มีพระครรภ์แก่ใกล้คลอด ทรงปลอมเพศหนี เดินมุ่งไปสู่อำเภอคนจันทาลแห่งหนึ่ง ได้ทรงสดับเสียงของเทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นนิโครธ (ต้นไทร) ต้นหนึ่งในที่ไม่ไกลจากเรือนของหัวหน้าหมู่บ้านคนจันทาล ซึ่งกล่าวเชิญอยู่ว่า “แม่เจ้าสุมนา ขอลงเสด็จเข้ามาทางนี้เถิด” ก็ได้เสด็จเข้าไปใกล้เทวดานั้น เทวดานั้นได้ใช้อำนาจของตนเนรมิตศาลาหลังหนึ่งแล้วมอบถวายว่า “ขอแม่เจ้าจงประทับอยู่ที่ศาลาหลังนี้เถิด”

พระนางสุมนาเทวีได้เสด็จเข้าไปสู่ศาลาหลังนั้น ในวันที่พระนางเสด็จเข้าไปถึงนั่นเอง ก็ประสูติ(ให้กำเนิด)พระโอรส เพราะเหตุที่พระโอรสนั้นได้รับการถนอมรักษาจากเทวดาผู้สิงสถิตที่ต้นไทรนั้น พระนางจึงทรงขนานพระนามพระโอรสว่า นิโครธ (เจ้าไทร)

หัวหน้าหมู่บ้านคนจันทาลได้เคารพให้ความสำคัญพระนางสุมนาเทวีนั้นเหมือนกับบิดาของเจ้านายตน ตั้งแต่วันที่ตนได้พบเห็น จึงทำการปรนนิบัติดูแลมิให้ขาด พระนางสุมนาเทวีได้ประทับอยู่ ณ สถานที่นั้นเป็นเวลา ๗ ปี ส่วนเด็กชายนิโครธก็มีชนมายุได้ ๗ ปีเช่นกัน

ในครั้งนั้น พระอรหันต์รูปหนึ่งชื่อมหาวิมลเถระ ได้เห็นความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัยที่จะบรรลุผลของผลของเด็กชายนิโครธ จึงคอยเฝ้าดูอยู่ ณ หมู่บ้านนั้น พลังคิดว่า “บัดนี้ เด็กชายนิโครธมีชนมายุได้ ๗ ปีแล้ว เป็นกาลสมควรที่จะให้เขาบวชได้” จึงแจ้งให้พระนางสุมนาเทวี

ทราบ แล้วดำเนินการบวชให้เด็กชายนิโครธเป็นสามเณร พอปลงผมเสร็จเท่านั้นเอง เด็กชายนิโครธก็บรรลุนิโครธหัตถผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ (ขณะเป็นสามเณรอายุ ๗ ขวบ)

อยู่มาวันหนึ่ง นิโครธสามเณรนั้นได้ชำระร่างกายแต่เช้าตรู่ ทำวัตรปฏิบัติถวายพระอาจารย์และพระอุปัชฌาย์เสร็จแล้ว ครองจีวรถือบาตร คิดจะไปยังประตูเรือนของโยมมารดา แล้วก็เดินออกไป

อันนิवासสถานที่อยู่อาศัยแห่งโยมมารดาของนิโครธสามเณรนั้น ต้องเดินเข้าไปยังพระนคร ทางประตูด้านทิศใต้ ผ่านกลางพระนครไปออกทางประตูด้านทิศตะวันตก

ครั้งนั้น พระเจ้าอโศกธรรมราช (พระราชาผู้ทรงธรรมนามว่า อโศก เพราะทรงหยุดการทำสงคราม จึงมีสร้อยพระนามว่า ธรรมราช) ได้เสด็จจจกรม (เดินสำรวจกลับไปกลับมา) อยู่ที่สีหบัญชร (หน้าต่างที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับรับแขกเมือง) ทรงผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตก ขณะนั้นเอง นิโครธสามเณรผู้สำรวจอินทรี มีใจสงบ ทอดสายตาดูประมาณชั่วแฉก (ก้มมองลงต่ำ) เดินไปถึงพระลานหลวง

พระเจ้าอโศกประทับยืนที่สีหบัญชร ได้ทอดพระเนตรเห็นสามเณรนิโครธผู้เป็นอรหันต์ที่ฝึกตนมาอย่างดี สวรรค์ระยงอินทรี มีอิริยาบถงดงาม กำลังเดินผ่านไปทางพระลานหลวง ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว พระเจ้าอโศกได้ทรงรำพึงดังนี้ว่า “พวกคนทั่วไปต่างมีจิตฟุ้งซ่าน เป็นเหมือนฝูงมฤคที่วิ่งพล่านไป ส่วนเด็กคนนี้น่าจะมีจิตฟุ้งซ่าน การมองดู การเลี้ยวดู การคู้แขน และการเหยียดแขนของเขางามยิ่งนัก ภายในของเด็กคนนี้น่าจะมีโลกุตตรธรรมแน่นอน” พร้อมกับการทอดพระเนตรเห็นนั่นเอง พระเจ้าอโศกทรงมีพระหฤทัยเลื่อมใสในสามเณรนิโครธยิ่งนัก ทั้งยังทรงมีความรักความเอ็นดูอีกด้วย เพราะเหตุไรจึงทำให้พระเจ้าอโศกทรงเกิดความรักในสามเณรนิโครธเช่นนั้น ก็เพราะว่าในเวลาทำบุญเมื่อครั้งอดีตชาติ สามเณรนิโครธนี้ได้เป็นพ่อค้าผู้เป็นพี่ชายใหญ่ของพระเจ้าอโศก (ดังนั้น พระองค์จึงทรงมีความรักในสามเณรด้วยความคุ้นเคยที่สะสมมาจากอดีตชาติกาลครั้งนั้น ที่เรียกว่าบุพเพสันนิวาส) สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“อันความรักนั้นย่อมเกิดเพราะบุพเพสันนิวาส คือการอยู่ร่วมกันในภพชาติก่อน และเพราะการเกื้อกูลกันในปัจจุบันชาติ เปรียบเหมือนดอกบัวเกิดในน้ำได้ก็เพราะอาศัยน้ำและเปือกตมฉะนั้น”

ครั้งนั้น พระเจ้าอโศกทรงเกิดความรักความนับถือมากในสามเณรนิโครธ จึงทรงสั่งพวกอำมาตย์ไปว่า “พวกเธอจงนิมนต์สามเณรนั้นมา” แล้วก็ทรงรำพึงว่า “อำมาตย์เหล่านั้นมัวชักช้าอยู่” จึงทรงส่งไปอีก ๒ - ๓ นายว่า “ขอให้สามเณรนั้นรีบมาเถิด” สามเณรนิโครธได้เดินไปตามปกติของตนนั่นเอง พระเจ้าอโศกตรัสว่า “ท่านทราบอาสนะที่ควรแล้ว นิมนต์นั่งเถิด”

สามเณรนิโครธเหลียวดูข้างโน้นข้างนี้แล้วคิดว่า “บัดนี้ไม่มีภิกษุอื่นๆ” จึงเดินเข้าไปใกล้ราชบัลลังก์ซึ่งยกเสวตฉัตรกั้นไว้ แล้วแสดงอาการให้พระเจ้าอโศกทรงรับบาตร พระเจ้าอโศกทรงทอดพระเนตรเห็นสามเณรนิโครธกำลังเดินเข้าไปใกล้ราชบัลลังก์ จึงทรงดำริว่า “วันนี้แหละ สามเณรรูปนี้จักเป็นเจ้าของราชมณเฑียรนี้ในบัดนี้”

สามเณรนิโครธถวายบาตรที่พระหัตถ์พระเจ้าอโศก แล้วขึ้นนั่งบนบัลลังก์ พระเจ้าอโศกทรงน้อมถวายอาหารทุกชนิดทั้งข้าวต้ม ของเคี้ยว และข้าวสวย ที่เขาจัดเตรียมไว้สำหรับพระองค์เสวย สามเณรนิโครธรับอาหารพอยังอรรถภาพของตนให้เป็นไป (รับพอฉัน) เท่านั้น

ในที่สุดภักติก (เมื่อสามเณรฉันเสร็จ) พระเจ้าอโศกจึงได้ตรัสถามว่า “พ่อเณรพอรู้พระโอวาทที่พระศาสดาทรงประทานแก่พวกพ่อเณรบ้างไหม?”

สามเณรนิโครธถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมภาพรู้บางส่วน”

พระเจ้าอโศกตรัสว่า “พ่อเณร ขอมองแสดงโอวาทที่พ่อเณรรู้นั้นแก่โยมบ้างเถิด”

สามเณรนิโครธทูลรับพระดำรัสแล้ว ได้กล่าวอุปมาทวรรค (หมวดธรรมคำสอนว่าด้วยความไม่ประมาท) ในธรรมบท (ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕) ตามสมควรพอเป็นหลักการอนุโมทนา

พระเจ้าอโศกพอได้สดับพระพุทธานุญาตจากสามเณรนิโครธที่ขึ้นต้นว่า “อุปมาโหมตัมปท, ปมาโท มจฺจุโน ปทํ แปลความว่า ความไม่ประมาทเป็นทางไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย” ดังนี้เป็นต้น ก็รับสั่งว่า “ขอพ่อเณรโปรดหยุดแสดงธรรมเทศนาที่โยมยังไม่รู้ไว้ก่อน” เมื่อจบการอนุโมทนา พระเจ้าอโศกตรัสสั่งว่า “พ่อเณร โยมจะถวายธูภัต (ภัตตาหารประจำ) แก่พ่อเณร ๘ ที่”

สามเณรนิโครธทูลว่า “มหาบพิตร อาตมภาพจะถวายธูภัตเหล่านั้นแต่พระอุปัชฌาย์” พระเจ้าอโศกตรัสถามว่า “พ่อเณร ผู้ที่ชื่อว่าพระอุปัชฌาย์นี้เป็นใคร?”

สามเณรนิโครธทูลตอบว่า “มหาบพิตร ผู้ที่ชื่อว่าพระอุปัชฌาย์ก็คือพระเถระที่คอยชี้โทษความผิดทั้งหนักเบาแล้วตักเตือนสัทธิวิหาริก (ศิษย์ในปกครอง) ให้ตระหนัก”

พระเจ้าอโศกตรัสสั่งว่า “พ่อเณร โยมจะถวายธูภัตแก่พ่อเณรเพิ่มอีก ๘ ที่” สามเณรนิโครธทูลว่า “มหาบพิตร อาตมภาพจะถวายธูภัตเหล่านั้นแต่พระอาจารย์” พระเจ้าอโศกตรัสถามว่า “พ่อเณร ผู้ที่ชื่อว่าพระอาจารย์นี้เป็นใคร?”

สามเณรนิโครธทูลตอบว่า “มหาบพิตร ผู้ที่ชื่อว่าพระอาจารย์ก็คือพระเถระที่คอยพรา้สอนให้อันตวาสิก (ศิษย์ผู้เรียน) ตั้งอยู่ในธรรมที่ควรศึกษาในพระศาสนา”

พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งว่า “ดีละ พ่อเณร โยมจะถวายธูภักต์แก่พ่อเณรเพิ่มอีก ๘ ที่” สามเณรนิโครธทูลว่า “มหาบพิตร อาตมภาพจะถวายธูภักต์เหล่านั้นแต่พระภิกษุสงฆ์” พระเจ้าอโศกตรัสถามว่า “พ่อเณร ผู้ที่ชื่อว่าภิกษุสงฆ์นี้เป็นใคร?”

สามเณรนิโครธทูลตอบว่า “มหาบพิตร ผู้ที่ชื่อว่าภิกษุสงฆ์ก็คือหมู่ภิกษุที่ให้การบรรพชาอุปสมบทของพระอาจารย์และพระอุปัชฌาย์ของอาตมภาพรวมทั้งการบรรพชาของอาตมภาพ”

พระเจ้าอโศกทรงพ้อพระราชนัดดาเป็นอย่างยิ่งแล้วทรงรับสั่งว่า “พ่อเณร โยมจะถวายธูภักต์แก่พ่อเณรเพิ่มอีก ๘ ที่” สามเณรนิโครธทูลรับพระดำรัสแล้ว ในวันรุ่งขึ้น ได้พาพระภิกษุจำนวน ๓๒ รูป เข้าไปภายในพระราชวังแล้วฉันภัตตาหาร พระเจ้าอโศกทรงปวารณาว่า “ขอพระภิกษุอีกจำนวน ๓๒ รูปพร้อมทั้งพระคุณเจ้าทั้งหลายโปรดรับฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้เถิด” พระองค์ทรงให้เพิ่มภิกษุมากขึ้นทุกวันๆ โดยปวารณาเช่นนั้น ได้ทรงตัดภัตตาหารของพวกนักบวชนอกพระพุทธศาสนามีพราหมณ์และปริพาชกเป็นต้น จำนวน ๖ แสนคน แล้วได้ทรงตั้งนิยัตินี้ไว้สำหรับพระภิกษุ จำนวน ๖ แสนรูป ภายในพระราชนิเวศน์ เพราะความเลื่อมใสที่เป็นไปอย่างมั่นคงในสามเณรนิโครธ ซึ่งต่อมาได้รับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุนามว่า **พระนิโครเถระ** และได้เทศนาแสดงหลักพุทธธรรมให้พระเจ้าอโศกพร้อมทั้งข้าราชการบริวารเข้าถึงหลักพระรัตนตรัย (ไตรสรณคมน์) รักษาเบญจศีลเป็นนิตย และเป็นพุทธมามกะผู้มีความเลื่อมใสมั่นคงในพระพุทธศาสนา

ทรงอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนา

ภายหลังจากที่ทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงนำเอาหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการปกครองอาณาประชาราษฎร์ เรียกว่า “ระบบปกครองโดยธรรมาธิปไตย” ดังประกาศไว้ในศิลาจารึก ดังนี้

“สมเด็จเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี (พระเจ้าอโศก) ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงปรารถนาความไม่ประทุษร้ายในสรรพสัตว์ ความสังวรตน ความประพฤติดีสม่ำเสมอ และความสุภาพโดยประการนั้น พระเจ้าอยู่หัวทรงได้พิจารณาประจักษ์แล้วว่า ธรรมวิชัยชนะโดยธรรม นับเป็นชัยชนะอันสูงสุด พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผลสำเร็จในชัยชนะดังกล่าวสืบต่อกันมิรู้สิ้น (ทั้งในอาณาจักรของพระองค์) และแผ่ตลอดไปในบรรดาเผ่าพันธุ์มนุษย์อื่นๆ ที่อาศัยอยู่รอบพระราชอาณาเขต แม้ในแว่นแคว้นไกลออกไปตั้ง ๖๐๐ โยชน์ อันมีกษัตริย์ชาวโยนก ทรงพระนามว่า อันติโยคะ และถึงอาณาจักรแห่งพระราช ๔ องค์และชัยชนะเห็นปานเช่นนี้ ได้นำมาซึ่งความปิติและความรักใคร่ โดยประการนี้จึงจักดำรงคงมั่นอยู่ได้เพราะมันผลิตผลเล็กน้อย เพราะว่า สมเด็จเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งหมายผลไฉนยิ่ง กล่าวคือ ผลจะได้รับในโลกหน้า...”

พระเจ้าอโศกได้ทรงเลิกการแผ่อำนาจในการปกครองมาใช้หลักพุทธธรรม (ธรรมาธิปไตย) ปกครองประเทศ กล่าวคือ ทรงเปลี่ยนนโยบายการปกครองประเทศจากนโยบายสังคามวิชัย ชนะด้วยสงคราม หรือใช้กำลังทางทหาร มาเป็นนโยบายธรรมวิชัย ชนะด้วยธรรม คือทรงเริ่มเอาชนะใจประชาชนด้วยคุณธรรมความดี ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนชาวชมพูทวีปเป็นอันมาก กล่าวกันว่า เมื่อพระองค์ทรงหันมานับถือพุทธศาสนาแล้ว ก็ทรงมีความเลื่อมใสในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ทรงประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะ ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอย่างมากมายหลายประการ เช่น พระราชทานทรัพย์จำนวนมากเพื่อทรงบำเพ็ญทานทุกวัน ทรงโปรดให้สร้างวัดอโศการามเป็นวัดประจำนคร ปาฏลีบุตร ทรงโปรดให้สร้างวิหารและพระเจดีย์ไว้ทั่วพระนคร จำนวน ๘๔,๐๐๐ แห่ง เท่ากับจำนวนพระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น เมื่อสร้างเสร็จก็ทรงโปรดให้ประชาชนจัดงานฉลองถวายเป็นพุทธบูชาทั้งปฏิบัติบูชาและอามิสบูชาตลอด ๗ วัน พระองค์ทรงบำรุงพระภิกษุสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่มอาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค เพื่อจะให้พระภิกษุในพุทธศาสนาได้รับความสะดวกมีโอกาสบำเพ็ญสมณธรรมได้เต็มที่ ทรงโปรดให้พยานาคราช เณรมิตพระพุทธรูปเพื่อทรงบูชา ทรงอนุญาตให้พระราชโอรสและพระราชธิดาคือเจ้าชายมหินทะ และเจ้าหญิงสังฆมิตตาอุปสมบทเป็นพระภิกษุ-ภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเพื่อพระองค์จะได้เป็นทายาทแห่งพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ พร้อมทั้งจัดส่งคณะสมณทูต ๙ สายไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่างๆ นอกชมพูทวีป และกล่าวกันว่า พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงผนวชขณะที่ยังทรงครองราชสมบัติอยู่ นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทรงโปรดให้สร้างบ่อน้ำ ที่พักคนเดินทาง โรงพยาบาล และปลูกต้นไม้ เพื่อจัดสาธารณูปโภคแก่พสกนิกรอีกด้วย ต่อจากนั้น พระองค์ได้เสด็จไปสืบค้นเสาะพบสังเวชนียสถาน ๔ แห่งเป็นพระองค์แรก และทรงสถาปนาให้เป็นสถานี่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชน พร้อมทั้งทรงโปรดให้สร้างหลักศิลาจารึกเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ให้อนุชนพุทธบริษัทได้รับทราบถึงภูมิสถานแดนดินถิ่นกำเนิดเปิดเผยพระพุทธศาสนา เป็นต้น จึงนับว่าพระองค์ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

พระราชกรณียกิจด้านการทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ของพระเจ้าอโศกตามที่สรุปกล่าวมานี้ ปรากฏหลักฐานรายละเอียดโดยพิสดารอยู่ในคัมภีร์ภาษาบาลี อรรถกถาพระวินยปิฎก ชื่อสมันตปาสาทิกา ดังจะแปลสรุปเนื้อหานำเสนออย่างย่อความดังกล่าวต่อไปนี้

ทรงถวายน้ำทิพย์แด่พระภิกษุสงฆ์ : พระเจ้าอโศกธรรมราชทรงมีพระศรัทธาเกิดในพระพุทธศาสนา แล้วได้ทรงแบ่งน้ำ ๘ หม้อ จากน้ำดื่ม ๑๖ หม้อ ที่พวกเทวดานำมาจากสระอนโธดาวันละ ๘ หาบ ถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ ถวายแก่ภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎก ๖๐ รูป วันละ ๒ หม้อ พระราชทานแก่พระนางอสนิมิตตาผู้เป็นพระอัครมเหสี วันละ ๒ หม้อ พระราชทาน

แก่เหล่าสตรีนักพ่อน ๑ หมื่น ๖ พันนาง วันละ ๒ หม้อ ทรงใช้สอยด้วยพระองค์เอง วันละ ๒ หม้อ การชำระพระทนต์ของพระเจ้าอโศกและพระมเหสี การชำระฟันทุกวันของสตรีนักพ่อน เหล่านั้น รวมถึงการชำระฟันของภิกษุประมาณ ๖ หมื่นรูป เป็นไปโดยสะดวกเพราะไม้ชำระฟัน ชื่อเนลลดาที่สนิทอ่อนนุ่ม มีรสเป็นของเกิดจาป่าหิมพานต์ที่เทวดาทิ้งหลายนำมาถวายทุกวัน

อนึ่ง เทวดาทิ้งหลายนำมะขามป้อมที่เป็นพระโอสถ สมอที่เป็นพระโอสถ และมะม่วงสุกสีทองมีกลิ่นและรสอร่อยมาถวายแด่พระองค์ทุกวัน พร้อมทั้งได้นำพระภูษาทรง พระภูษาห่ม เบญจพรรณ ผ้าเช็ดพระหัตถ์สีเหลือง และน้ำทิพย์บานจากสระฉัททันต์มาถวายทุกวันอีกด้วย

ส่วนพวกพญานาคก็นำเครื่องพระสุคนธ์สำหรับส่นานพระเศียร พระสุคนธ์สำหรับไล่พระวรกาย ผ้ามีสีคล้ายดอกมะลิที่ได้ทอดด้วยด้ายสำหรับเป็นพระภูษาห่ม และยาหยอดพระเนตรที่มีค่ามากจากนาคพิภพมาถวายทุกวัน พวกนกแขกเต้าก็คาบข้าวสาธิตธรรมาชาติในสระฉัททันต์จำนวน ๙ พันเกวียนมาถวายทุกวัน พวกหนูก็เกล็ดข้าวเหล่านั้นให้หมดเกลบและรำ ไม่มีข้าวสารที่หักแม้มเมล็ดเดียว ข้าวสารนี้กลายเป็นพระกระยาหารเสวยของพระเจ้าอโศกในที่ทุกสถาน ตัวผึ้งทั้งหลายก็นำน้ำผึ้ง พวกหมีก็นำฟืนที่โรงครัว พวกนกการเวกก็นำร้องส่งเสียงอย่างไพเราะทำพลีกรรมถวายแด่พระเจ้าอโศกทุกวันเช่นกัน

ทรงให้พญานาคเนรมิตพระพุทธรูปเพื่อทรงบูชา : พระเจ้าอโศกผู้ทรงประกอบด้วยพระราชฤทธาณาภาพเหล่านี้ วันหนึ่ง พระองค์ทรงส่งโชตรวนทอง (สุวรรณสังขลิภันท์) ไปนำพญานาคนามว่า กาสะ ที่มีอายุยืนถึงหนึ่งกัป ซึ่งเคยได้พบเห็นพระรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์มาแล้ว แล้วเชิญให้ชนดเหนือบัลลังก์อันมีค่ามาก ภายใต้เศวตฉัตร ทรงกระทำการบูชาด้วยดอกไม้ทั้งที่เกิดในน้ำ ทั้งที่เกิดบนบก และด้วยสุวรรณบุปผาหลายร้อยพรรณ ทรงให้สตรีนักพ่อน ๑ หมื่น ๖ พันนางผู้แต่งตัวประดับตนด้วยเครื่องประดับทุกชนิดนั่งล้อมรอบพญานาคนั้น แล้วตรัสว่า “เชิญท่านกระทำพระรูปขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงยังจักรคือพระสัทธรรมอันประเสริฐให้หมุนไป ทรงมีพระญาณอันหาที่สุดมิได้ ให้ถึงคลองแห่งดวงตาเหล่านี้ (ให้ปรากฏแก่สายตา) ของข้าพเจ้าก่อนเกิด”

พระเจ้าอโศกทรงทอดพระเนตรพระพุทธรูปอันพญานาคนามว่ากาสะนั้นเนรมิตสรรค์สร้าง ซึ่งงามประหนึ่งว่าพื้นน้ำที่ประดับด้วยดอกบัวนานาชนิดที่แย้มบาน ปานประหนึ่งว่าแผ่นฟ้าที่พราวพรายระยิบระยับด้วยการพวยพุ่งแห่งข่ายรัศมีของหมู่ดาว เพราะพระพุทธรูปนั้นมีพระสิริต้องด้วยพระมหาปฐิสลักษณะ ๓๒ ประการ ประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ซึ่งบังเกิดด้วยอำนาจแห่งบุญอันพรรณรายงามผุดผ่องทั่วพระสรีระทั้งสิ้น งดงามด้วยจอมพระเศียรอันเจิดฉายด้วยพระเกตุมาลา (รัศมีที่เปล่งเหนือพระเศียร) ซึ่งปราศจากมลทินสีต่างๆ ประหนึ่งยอดแห่งภูเขาทองที่แวดงด้วยสายรุ้งและสายฟ้าอันกลมกลืนกับแสงเงิน เป็นประหนึ่งจะดุจดั่ง

ดวงตาแห่งคณะพรหม ทวยเทพ มวลมนุษย์ ผุ้จนาค และหมุยักษ์ เพราะพระพุทธรูปนั้นมี ความแพรวพราวด้วยความฉวีวรรณแห่งพระรัศมีอันแผ่ออกข้างละวาวล้อมรัศมีอันวิจิตรด้วยสี ต่างๆ มีสีเขียวเหลืองแดงเป็นต้น พระองค์จึงได้ทรงกระทำการบูชาที่ชื่อว่า **อักษิบูชา** คือการ บูชาพระพุทธรูปด้วยสายตาที่เลื่อมใสตลอด ๗ วัน

ทรงสร้างวัดเท่าจำนวนพระธรรมชั้น : ต่อมา พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้นายช่าง สร้างมหาวิหาร ชื่อว่าโศการาม แล้วก็ทรงตั้งภตไไว้เพื่อถวายภิกษุจำนวน ๖ แสนรูปอีก และ ทรงรับสั่งให้สร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ซึ่งประดับด้วยพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ไว้ในพระ นคร ๘๔,๐๐๐ แห่ง ทัวชมพูทวีปทั้งสิ้น โดยความชอบธรรมนั่นเอง หาใช้โดยไม่ชอบธรรมไม่

เล่ากันว่า ในวันหนึ่ง พระเจ้าอโศกทรงถวายมหาทานที่วัดโศการาม แล้วประทับนั่ง อยู่ในท่ามกลางพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งนับได้ประมาณ ๖ แสนรูป ทรงปวารณาสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ แล้ว ตรัสถามปัญหานี้ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อันว่าพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว มี ประมาณเท่าไร ?”

พระสงฆ์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนั้น ว่าโดยองค์ มีองค์ ๙ ว่าโดยชั้น (นับจำนวนเป็นกอง) มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น”

พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสในพระธรรม แล้วทรงรับสั่งว่า “เราจักบูชาพระธรรมชั้นแต่ ละชั้นด้วยวิหารแต่ละหลังๆ” จึงในวันเดียวกันนั้นเอง พระองค์ได้ทรงสละพระราชทรัพย์ถึง ๙๖ โกฏิ (๙๖๐ ล้าน) แล้วได้ทรงรับสั่งกะพวกอำมาตย์ว่า “ไปเถิด พนาย พวกท่านเมื่อให้สร้าง วิหารในนครแต่ละนคร จงให้สร้างพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ไว้ในพระนคร ๘๔,๐๐๐ นครเถิด” ส่วนพระองค์เองได้ทรงเริ่มอำนวยการความสะดวกการก่อสร้างมหาวิหาร ณ โศการาม

ฝ่ายพระภิกษุสงฆ์ได้มอบภารกิจให้พระเถระชื่อว่า **อินทคุตต์** ผู้มีฤทธานุภาพมาก สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว เป็นนวกัมมาธิฐายี (ผู้ควบคุมดูแลการก่อสร้าง)

พระอินทคุตต์เถระได้ดำเนินการงานที่ยิ่งไม่สำเร้จนั้นๆ ให้แล้วเสร็จด้วยอานุภาพของตน โดยสามารถทำให้การสร้างพระวิหารสำเร็จลงภายในเวลา ๓ ปี ขาวสารการสร้างพระวิหารเสร็จ จากทั่วทุกพระนคร ได้มาถึงวันเดียวกันนั้นเอง พวกอำมาตย์ได้กราบทูลแต่พระเจ้าอโศกว่า “ขอเดชะ พระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลังสร้างเสร็จแล้ว”

พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งให้เที่ยวตีกลองประกาศทั่วพระนครว่า “นับจากวันนี้ไป ๗ วัน จักมีการฉลองพระวิหาร ขอให้ประชาชนทั้งหมดจงสมานทานองค์อุโบสถศีล ๘ เตรียมการฉลอง การจัดสร้างวิหารเสร็จสิ้นทั้งภายในและภายนอกพระนคร”

พระเจ้าอโศกซึ่งมีหมู่เสนาทหารที่ประกอบด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า หรือพลราบ รวมจำนวนหลายแสน ซึ่งประดัยศพร้อมสรรพแวดล้อม ได้เสด็จเที่ยวชมพระนครที่ถูกประดับตกแต่งโดยหมู่หาประชาชนผู้มีความเพียรพยายามอุตสาหะปรารถนาจะตกแต่งนครให้เป็นเหมือนนครที่มีความสง่างามยิ่งกว่าสิริแห่งราชธานีชื่ออมรวิติ ในเทวโลก พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระวิหาร ได้ประทับยืนอยู่ ณ ท่ามกลางภิกษุสงฆ์

ทรงสนมสนในการบำเพ็ญบุญญาธิการ : พระภิกษุที่ประชุมกันในขณะนั้นมีประมาณ ๘๐ โกฏิ (๘๐๐ ล้านรูป) ฝ่ายพระภิกษุผู้มีประมาณ ๙ ล้าน ๖ แสนรูป ในจำนวนพระภิกษุที่ประชุมกันนั้น เฉพาะพระภิกษุผู้เป็นพระอรหันตชีนาสพนับจำนวนได้ ๑ แสนรูป พระภิกษุผู้เป็นพระอรหันตชีนาสพเหล่านั้นได้มีความคิดเห็นพ้องต้องกันว่า “ถ้าพระเจ้าอโศกจะพึงทอดพระเนตรเห็นอธิการ (การบำเพ็ญกุศลอันยิ่ง) ทั้งหมดของพระองค์ ก็คงจะพึงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง” ต่อจากนั้น จึงได้ทำปาฏิหาริย์ชื่อว่าโลกวิวรรณ์ (คือการเปิดโลกให้เห็นได้ทั่วถึง) ทำให้พระเจ้าอโศกซึ่งประทับยืนอยู่ที่โอศุการามนั้นสามารถทรงเหลียวดูตลอดทั้ง ๔ ทิศ ได้ทอดพระเนตรเห็นชมพูทวีป ซึ่งมีมหาสมุทรเป็นที่สุดโดยรอบ และพระวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ที่รุ่งโรจน์อยู่ด้วยการบูชาในการฉลองพระวิหารอย่างโอฬาร

พระเจ้าอโศกเมื่อทรงทอดพระเนตรดูสมบัตินั้น ก็ทรงประกอบด้วยพระปีติปราโมทย์อย่างแรงกล้า ทรงพระดำริว่า “มีไหม ? ที่ปีติปราโมทย์เห็นปานนี้เคยเกิดขึ้นแก่ใครๆ อื่นบ้าง” จึงตรัสถามพระภิกษุสงฆ์ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในพระศาสนาของพระทศพลโลกนาถเจ้าของเราทั้งหลาย มีใครบ้าง ได้สละบริจาคว่างายมากมาย การบริจาคของใครเล่ายิ่งใหญ่”

พระภิกษุสงฆ์ได้มอบการวิสัชนาปัญหาที่พระเจ้าอโศกตรัสถาม ให้เป็นหน้าที่ของท่าน **โมคคัลลีบุตรติสสเถระ** ซึ่งได้วิสัชนาถวายพระพรว่า “มหาบพิตร ขึ้นชื่อว่าผู้ถวายปัจจัยในพระศาสนาของพระทศพลพุทธเจ้าเช่นกับพระองค์ ในครั้งที่พระตถาคตพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ไม่มีใครเลย พระองค์เท่านั้นทรงมีการบริจาคมิ่งใหญ่”

ทรงประสงค์จะเป็นพุทธศาสนทายาท : พระเจ้าอโศกทรงสดับคำวิสัชนาของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแล้ว ได้ทรงมีความปีติปราโมทย์อย่างโอฬารกำซาบไปทั่วพระวรกาย จึงทรงพระดำริว่า “ไม่เคยมีใครที่ถวายปัจจัยเช่นกับเราเลย กล่าวกันว่าเรามีการบริจาคมิ่งใหญ่เรากำลังยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนาด้วยไทยธรรม ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เราจะได้ชื่อว่าเป็นทายาทแห่งพระพุทธศาสนาหรือไม่”

ครั้นทรงดำริเช่นนั้นแล้ว พระองค์จึงตรัสถามพระภิกษุสงฆ์ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ โยมเป็นทายาทแห่งพระพุทธศาสนาหรือยังหนอ?”

ลำดับนั้น ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระฟังพระราชดำรัสตรัสถามนี้แล้ว เมื่อเล็งเห็นอุปนิสัยสมบัติที่จะบรรลุนิพพานแห่ง**พระราชกุมารนามว่ามหินทะ** ผู้เป็น**พระราชโอรสของพระเจ้าอโศก** จึงดำริว่า “ถ้าพระราชกุมารนี้จักทรงผนวชไซ้ พระศาสนาจักเจริญอย่างยิ่ง” จึงถวายพระพรเรื่องนี้แก่พระเจ้าอโศกว่า “มหาบพิตร ผู้ที่จะเป็นทายาทแห่งพระศาสนา หาใช่ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นไม่ อีกอย่างหนึ่ง ผู้ถวายปัจจัยเช่นนั้นย่อมถึงความนับว่า ปัจจัยทายกหรือผู้อุปัฏฐาก(เท่านั้น) มหาบพิตร แท้จริง หากแม้จะมีผู้ใดพึงถวายปัจจัยกองตั้งแต่แผ่นดินขนาดจดถึงพรหมโลก แม้ผู้นั้นก็ยังไม่ถึงความนับว่าเป็นทายาทในพระพุทธศาสนาได้”

ครั้นทรงสดับดังนั้น พระเจ้าอโศกจึงตรัสถามว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าเช่นนั้น ทายาทแห่งพระพุทธศาสนาจะมีได้อย่างไรเล่า?”

ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระถวายพระพรว่า “มหาบพิตร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง จะเป็นผู้มั่งคั่งหรือเป็นผู้ยากจนก็ตาม ให้บุตรผู้เป็นโอรสของตนบวชในพระพุทธศาสนา มหาบพิตร บุคคลนี้ ท่านเรียกว่าเป็นทายาทแห่งพระพุทธศาสนา”

ทรงให้พระโอรสและพระธิดาผนวช : เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระถวายพระพรอย่างนั้นแล้ว พระเจ้าอโศกธรรมราชทรงพระดำริว่า “เราแม้ทำการบริจาคเห็นปานนี้แล้วก็ยังไม่ถึงความเป็นพุทธศาสนทายาทได้เลย” ทรงปรารภว่าที่จะได้เป็นทายาทในพระพุทธศาสนา จึงทรงทอดพระเนตรเหลียวดูข้างโน้นและข้างนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหินทราชกุมาร ผู้เป็นพระราชโอรสของพระองค์ ซึ่งประทับยืนอยู่ในที่ไม่ไกล ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว พระองค์ก็ทรงพระราชดำริว่า “แม้ว่าเราประสงค์จะสถาปนาพระกุมารองค์นี้ไว้ในตำแหน่งอุปราช นับตั้งแต่เวลาที่ติสสกุมาร (พระอนุชาร่วมอุทร) ได้ผนวชแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น การบรรพชาอุปสมบทนี้แหละเป็นคุณประโยชน์ที่สูงกว่าตำแหน่งอุปราชเสียอีก” ลำดับนั้น พระองค์จึงทรงรับสั่งกะพระมหินทราชกุมารว่า “เจ้าลูกชาย ลูกจะสามารถบวชได้ไหม?”

พระมหินทราชกุมาร แม้ตามปกติ นับตั้งแต่เวลาที่พระติสสราชกุมาร (ผู้เป็นอา) ทรงผนวชแล้ว ก็มีพระประสงค์อยากจะผนวชเช่นกัน พอได้สดับพระราชดำรัสก็เกิดพระปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง จึงรีบกราบบังคมทูลว่า “ขอเดชะ ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ข้าพระองค์จะบวชขอพระองค์ทรงอนุญาตให้ข้าพระองค์บวชเถิดแล้วพระองค์จะได้เป็นศาสนทายาท”

ในขณะนั้น **พระนางสังฆมิตตา พระราชธิดาในพระเจ้าอโศก** ก็ประทับยืนอยู่ในสถานที่นั้น ซึ่งพระสวามีของพระนางนามว่า **อัคริพรม** ก็ได้ผนวชพร้อมกับพระติสสกุมารผู้เป็นอุปราชแล้ว พระเจ้าอโศกทอดพระเนตรเห็นพระนางสังฆมิตตานี้แล้ว จึงตรัสถามว่า “แม่ลูกหญิง แม่เธอเล่าจะสามารถบวชให้พ่อได้ไหม?” พระนางสังฆมิตตาทูลตอบว่า “ได้เพคะ ทูลกระหม่อมพ่อ หม่อมฉันสามารถบวชได้”

พระเจ้าอโศกทรงขอบใจพระราชโอรสและธิดาแล้ว มีพระราชหฤทัยเบิกบาน จึงตรัสพระดำรัสนี้แก่พระภิกษุสงฆ์ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายจงให้โอรส-ธิดาทั้งสองนี้บวช แล้วกระทำให้โยมเป็นศาสนทายาทด้วยเถิด”

พระภิกษุสงฆ์รับพระราชดำรัสแล้วดำเนินการให้พระมหินทราชกุมารบรรพชาอุปสมบท โดยมีพระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระ เป็นพระอุปัชฌาย์ มีพระมหาเทวเถระและพระมัชฌินติกเถระเป็นพระอาจารย์ กล่าวกันว่า เวลานั้น พระมหินทราชกุมารมีพระชนมายุได้ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ท่านพระมหินทะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในฉนทลพิธีอุปสมบทนั้นนั้นแล

ฝ่ายพระนางสังฆมิตตาราชธิดา (ได้รับการบรรพชาให้เป็นสามเณรีและสิกขมานา) โดยมีพระภิกษุณีชื่อว่าอายุपालิตเถรีเป็นพระอาจารย์ และพระภิกษุณีชื่อธัมมपालิตเถรีเป็นพระอุปัชฌาย์ กล่าวกันว่า เวลานั้น พระนางสังฆมิตตามีพระชนมายุได้ ๑๘ ปี พระภิกษุสงฆ์จึงให้พระนางสังฆมิตตาบรรพชาเป็นสามเณรีแล้วดำรงอยู่ในสิกขา (เป็นสิกขมานา รักษาสิกขาบท ๖ ข้อโดยเคร่งครัดเป็นเวลา ๒ ปีเพื่อจะได้อุปสมบทให้เป็นภิกษุณีต่อไป) ในโรงสีมานั้นนั้นแหละ เวลาที่พระโอรสและพระธิดาทั้งสองพระองค์ผนวช พระเจ้าอโศกทรงครองราชย์ได้ ๖ ปี

ภายหลังจากที่ทรงผนวชแล้ว พระมหินทเถระก็ได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยอยู่ในสำนักพระอุปัชฌาย์ของตนเอง ได้เรียนหลักการพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาททั้งหมด พร้อมทั้งอรรถกถา (คำอธิบายพระพุทธรูปที่ประมวลไว้ในพระไตรปิฎก) ซึ่งได้ผ่านการชำระตรวจทานมาแล้วจากการทำสังคายนาในอดีตทั้ง ๒ คราว จนจบในภายใน ๓ พรรษา แล้วได้เป็นสังฆปาโมกข์ (หัวหน้าสงฆ์) ของพวกภิกษุประมาณ ๑,๐๐๐ รูป ซึ่งเป็นศิษย์ร่วมพระอุปัชฌาย์เดียวกัน คราวนั้น พระเจ้าอโศกธรรมราชทรงครองราชย์ได้ ๙ ปี

ทรงสร้างสถานเก็บเภสัชถวายพระสงฆ์ทั้งสี่ทิศ : เล่ากันว่า ในเวลาที่พระเจ้าอโศกทรงครองราชย์ได้ ๘ ปีนั้น พระโกณฑบุตรติสสเถระเที่ยวจาริกบิณฑบาตเพื่อต้องการยาบำบัดความเจ็บป่วยไข้ ก็ไม่ได้เนยใสแม้เพียงพายมือหนึ่ง จนท่านสิ้นอายุสังขารเพราะความเจ็บป่วยแรงกล้า ก่อนสิ้นอายุสังขารท่านได้โอวาทภิกษุสงฆ์ด้วยหลักธรรมว่าด้วยความไม่ประมาท แล้วนั่งขัดสมาธิเข้าเตโชธาตุปริณิพพานไปในที่สุด

พระเจ้าอโศกทรงทราบความเป็นไปที่น่าสลดพระทัยนั้นแล้ว ได้เสด็จไปทรงทำสักการะแก่พระโกณฑบุตรติสสเถระ แล้วทรงรับสั่งว่า “ขึ้นชื่อว่าเมื่อเราครองราชย์อยู่ พวกภิกษุยังหาปัจจัยได้ยากอย่างนี้” แล้วทรงมีพระราชโองการให้สร้างสระโบกขรณีประจำไว้ที่ประตูทั้งสี่ทิศแห่งพระนคร โดยทรงรับสั่งให้ทุกแห่งบรรจุเต็มด้วยเภสัชถวายไว้สำหรับพระสงฆ์อาพาธ

กล่าวกันว่า สมัยนั้น เครื่องบรรณาการจำนวน ๕ แสน เกิดขึ้นแก่พระเจ้าอโศกทุกทุก วัน คือ เกิดที่ประตูทั้ง ๔ แห่งพระนครปาฏลีบุตร จำนวน ๔ แสน เกิดที่สถานประชุม จำนวน ๑ แสน พระเจ้าอโศกทรงสละเครื่องบรรณาการนั้นถวายพระนิโครเถระวันละ ๑ แสน ทรงสละ ๑ แสนเพื่อเป็นเครื่องบูชาด้วยวัตถุมีของหอมและดอกไม้เป็นต้นที่พระพุทธเจดีย์ ทรงสละ ๑ แสนเพื่อทรงบูชาพระธรรม คือ ทรงน้อมถวายเครื่องบรรณาการ ๑ แสนนั้นเพื่อเป็นค่าใช้สอยปัจจัย ๔ สำหรับพวกภิกษุผู้ทรงธรรมเป็นพหูสูตร ทรงสละ ๑ แสนถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ และทรงถวายอีก ๑ แสนเพื่อเป็นค่าจัดหาเภสัชไว้ที่ประตูทั้ง ๔ ด้าน นับว่าลาภและสักการะอันโอฬารมากมายได้เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนาด้วยประการดังกล่าวมานี้แล

ทรงชำระมลทินพระพุทธศาสนา และทรงอุปถัมภ์ตติยสังคายนา

เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงครองราชย์ได้ ๘ ปี พวกเดียรฉัตรคือพวกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาได้เสื่อมลาภสักการะ จึงพากันปลอมบวชเข้ามาเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพื่อปรารถนาลาภสักการะ ป็นเหตุให้พวกภิกษุฝ่ายธรรมวาที (ภิกษุแท้ซึ่งมีความประพฤติตรงตามหลักพระธรรมวินัย) พากันรังเกียจสงสัยในความบริสุทธิ์ของพวกภิกษุที่ปลอมบวชเหล่านั้น จึงมีอาจทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกันนับเป็นเวลานานถึง ๗ ปี

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงทราบว่าพระสงฆ์ทั่วสังฆมณฑลไม่ทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกัน ซึ่งทรงเห็นว่ามือฉิรณเกิดขึ้นในฝ่ายพุทธจักร จึงมีทรงสบายพระทัยในเรื่องการแตกแยกของพระสงฆ์ ทรงปรารถนาจะให้พระสงฆ์เหล่านั้นสามัคคีกัน จึงมีพระดำรัสสั่งให้อำมาตย์คนหนึ่งไประงับอธิกรณ์สมานความสามัคคี ณ วัดอโศการาม โดยขอให้พระภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกัน อำมาตย์ผู้นั้นได้เข้าไปแสดงพระราชประสงค์ของพระเจ้าอโศกแก่พระภิกษุสงฆ์ฟัง พร้อมทั้งกำชับให้ทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกัน มีพระภิกษุฝ่ายธรรมวาทีจำนวนหนึ่งแสดงวาทะขัดขึ้น อำมาตย์ผู้นั้นบันดาลโทสะได้จับประหารชีวิต ๒-๓ รูป ในคราวนั้น พระติสสเถระผู้เป็นพระราชาอนุชาของพระเจ้าอโศกได้เห็นการกระทำภิกษุฆาตอันโหดร้ายของอำมาตย์เช่นนั้น จึงแสดงตนเข้ามาขัดขวางให้อำมาตย์ยุติการประหารชีวิตพระภิกษุผู้บริสุทธิ์ อำมาตย์ผู้นั้นจำได้ว่าพระเถระนั้นเป็นพระอนุชาของพระเจ้าอโศก จึงกลับไปกราบทูลให้พระเจ้าอโศกทรงทราบ เมื่อพระเจ้าอโศกทรงทราบการกระทำอันเกินคำสั่งเช่นนั้นก็ทรงร้อนพระองค์ จึงได้เสด็จไปทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่า “บาปที่ประหารพระภิกษุจะตกแก่ผู้ใช้หรือผู้ฆ่า” ปรากฏว่าพระภิกษุทั้งหลายมีอากัฏฐิสนาให้เป็นที่แจ่มแจ้งพอพระทัยได้ จึงทูลแนะนำให้พระองค์โปรดให้พระภิกษุนักเทศน์พร้อมกับพวกราชบุรุษไปอาราธนาพระโมคคลีบุตรติสสเถระมาวิสาขนา ซึ่งขณะนั้นพระโมคคลีบุตรติสสเถระหนีความวุ่นวายอันเกิดจากการที่พระสงฆ์ทั่วสังฆมณฑลแตกแยกกันไปปลีก

วิเวกอยู่ที่โอธังคบรรพต ทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคา เพื่อรอเวลาอันเหมาะสมที่จะกลับมาชำระสะสางมลทินโทษในพระพุทธศาสนาตามที่ปรารถนาไว้

ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระนี้ ตามประวัติในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวว่า ท่านเกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นชาวเมืองปาฏลีบุตร เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดมาก สามารถเรียนจบไตรเพทตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๘ ขวบ โดยมีท่านพระสิคควเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อเรียนพระวินัยปิฎกและกัมมัญฐานจนชำนาญแล้ว พระอุปัชฌาย์จึงนำไปฝากให้อยู่ศึกษาพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกกับท่านพระจันทวัชชีเถระจนเชี่ยวชาญแตกฉาน เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ บำเพ็ญสมณธรรมไม่นานนักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ต่อมาท่านได้รับการแต่งตั้งจากพระเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์และพระอาจารย์ทั้งสองให้ทำหน้าที่สั่งสอนพระธรรมวินัยแทน เพราะท่านทั้งสองนั้นชราภาพมากแล้ว

กล่าวกันว่า ท่านเป็นผู้ที่พระอรหันต์ในคราวทุติยสังคายนา ขอให้จุติจากพรหมโลกมาชำระพระศาสนาในคราวนี้โดยตรง โดยมอบหมายให้พระเถระ ๒ รูปคือ พระสิคควเถระและพระจันทวัชชีเถระ รับหน้าที่ในการนำติสสมหาพรหม ซึ่งจะมาปฏิสนธิในครรภ์ของนางโมคคัลลีพราหมณ์ให้ออกบวช อบรมให้การศึกษาจนแตกฉานในพระธรรมวินัยโดยถือเป็นพันธกรรมสำหรับท่านทั้งสองฐานขาดการประชุม ในคราวที่พระสงฆ์ทำทุติยสังคายนา พระเถระทั้งสองได้ทำหน้าที่ของท่านตามมติสงฆ์ในครั้งทำทุติยสังคายนา โดยพระสิคควเถระนำติสสุมารออกบวชเป็นสามเณร ให้ศึกษาข้อธรรมเบื้องต้น พระจันทวัชชีเถระให้อุปสมบทเป็นภิกษุ ให้ศึกษาธรรมเบื้องต้นสูงขึ้น พวกเดียรถีย์ปลอมเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นพระอรหันต์แล้ว แต่เป็นเรื่องใหญ่มาก ไม่อาจจัดการได้ด้วยลำพังอำนาจสงฆ์ ต้องอาศัยพระราชอำนาจของพระเจ้าอโศกจึงทำได้ เมื่อเห็นเหตุการณ์เช่นนั้น ท่านจึงคิดว่า “บัดนี้อภิกถ์เกิดขึ้นแล้ว ไม่นานนักอภิกถ์นี้จักหยาบชากล้ำแข็งขึ้น ถ้าเราอยู่ในท่ามกลางเดียรถีย์เหล่านี้จักไม่อาจจะจับอภิกถ์ได้” จึงมอบหมายการบริหารสงฆ์ให้พระมหินทเถระ ซึ่งเป็นลัทธิวัชรริกของท่าน และเป็นราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชทำหน้าที่สืบแทน ท่านเองได้หลีกไปพักอยู่ที่โอธังคบรรพต ทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคา

พระเจ้าอโศกมหาราชจึงส่งอำมาตย์และพระธรรมกถึก ๔-๘ ท่านพร้อมด้วยบริวารไปเรียนให้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระมาตามพระบรมราชโองการ ๒ คราว แต่พระเถระไม่ยอมรับอาราธนา เพราะท่านเหล่านั้นพูดไม่ถูกเรื่อง จึงต้องเพิ่มจำนวนพระธรรมกถึก อำมาตย์ ๑๖ คนพร้อมด้วยบริวารให้ไปอาราธนาว่า “พระศาสดากำลังเสื่อมโทรม ขอพระคุณเจ้าเป็นสหายของพวกข้าพเจ้าเพื่อเชิดชูพระพุทธศาสนาเถิด”

เมื่อพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้สดับพระราชสาสน์นั้นก็พลันคิดว่า “เรามาบวชด้วยตั้งใจว่าจักเชิดชูพระศาสนามาตั้งแต่ต้น เวลาของเรามาถึงแล้ว” จึงตัดสินใจเดินทางมาด้วยแพล่องมาตามลำน้ำคงคา พระเจ้าอโศกมหาราชเสด็จลงต้อนรับด้วยความเลื่อมใส แต่ยังข้องใจในคุณสมบัติของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ หลังจากได้ทดสอบแล้วจึงเกิดความมั่นใจพระทัยในคุณสมบัติของพระเถระ จึงได้เรียนถามข้อที่ทรงข้องพระทัยคือเรื่องอำมาตย์ฆ่าพระภิกษุเถระมรณภาพไปหลายรูป พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้ถวายวิสัชนาให้หายข้องพระทัยความว่า เมื่อพระองค์ไม่มีพระประสงค์จะให้อำมาตย์ฆ่าภิกษุ บาบจึงไม่มีแก่พระองค์ และกล่าวชี้แจงแสดงให้พระเจ้าอโศกมั่นใจพระทัยด้วยพระพุทธานุภาพว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรมบุคคลคิดแล้วจึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ” ดังนี้ เป็นต้น

พระเจ้าอโศกเมื่อทรงสดับพระธรรมเทศนาจากพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระที่แสดงอย่างแจ่มแจ้ง ก็ทรงมีความเลื่อมใสและซาบซึ้งในหลักธรรมอันบริสุทธิ์ของพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ประทับอยู่ที่อุทยานสถานที่พักชั่วคราวของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระนั้นเป็นเวลา ๗ วัน ในวันที่ ๗ พระองค์จึงตรัสขอให้ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธานการชำระมลทินความวุ่นวายในพระพุทธศาสนาที่เกิดจากการปลอมเข้ามาบวชเป็นภิกษุของพวกเดียรฉัตร โดยพระองค์ได้ประกาศอาราธนาให้พระภิกษุที่อยู่ในชมพูทวีปทั้งหมดมาประชุมพร้อมกัน ณ วัดอโศการามภายใน ๗ วัน เมื่อถึงเวลากำหนด พระองค์ประทับนั่งภายในม่านกับพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเพื่อทรงสดับรับฟังการถาม-ตอบความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง ระหว่างพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระกับพวกภิกษุอลัชชีที่ปลอมบวชเหล่านั้น โดยทรงรับสั่งให้พวกภิกษุอลัชชีนั่งรวมกันเป็นนิกายๆ ซึ่งพวกภิกษุอลัชชีที่ปลอมบวชต่างอธิบายไปตามความเข้าใจในลัทธิของตนๆ พระเจ้าอโศกจึงทรงใช้พระราชอำนาจตรัสสั่งให้กำจัดพวกภิกษุอลัชชีเหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งมีจำนวน ๖ หมื่นรูป สึกออกพ้นไปจากสังฆมณฑลในพระพุทธศาสนา และเมื่อทรงจัดการชำระสะสางสังฆมณฑลให้ปลอดจากพวกอลัชชีซึ่งเป็นจุดเสี้ยนหนามในพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์จึงทรงอุปถัมภ์ให้คณะสงฆ์โดยมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน จัดให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๓ ขึ้น ณ วัดอโศการาม เมืองปาฏลิบุตร ในปีพุทธศักราช ๒๓๔ ซึ่งมีพระสงฆ์บริสุทธิ์เข้าร่วมทำสังคายนาจำนวน ๑,๐๐๐ รูป ทำอยู่ ๙ เดือนจึงสำเร็จ

เกี่ยวกับเรื่องพวกเดียรฉัตรปลอมเข้ามาบวชเป็นภิกษุอลัชชีประพาศผิดพระธรรมวินัยสร้างความแตกแยกในหมู่สงฆ์ เป็นเหตุให้พระเจ้าอโศกไม่ทรงสบายพระทัยดำเนินการชำระสะสางและจัดให้มีการทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๓ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา มีรายละเอียดโดยพิสดารตามที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ บันทึกด้วยภาษาบาลีเป็นหลักฐานไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ดังจะถอดความนำมาเสนอเน้นย้ำซ้ำความทรงจำต่อไปนี้

เดียรฉัตรปถมบวช : เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเพราะการอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกธรรมราชเช่นนี้ ทำให้พวกเดียรฉัตรคือพวกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งในสมัยนั้นมีจำนวนมากมายหลายลัทธิ เช่นที่เรียกตนเองว่าปริพาชกบ้าง อวชิวกบ้าง ต่างพากันเสื่อมลาภและสักการะ ขึ้นที่สุดไม่ได้แม้สักว่าของกินและเครื่องนุ่งห่ม คือไม่มีใครถวายปัจจัยอุปถัมภ์บำรุงเช่นที่เคย เกิดความลำบากในการแสวงหาอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นมาประทั้งชีวิต จึงอดอยากยากแค้นแสนสาหัส มองเห็นว่าพระภิกษุในพระพุทธศาสนาได้มีลาภสักการะล้นเหลือ จึงสมควรที่พวกตนจะต้องเข้าไปขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพื่อจะได้ลาภสักการะเช่นนั้นบ้าง และเมื่อบวชเข้ามาแล้วได้แสดงทิฐิ (ลัทธิหรือทฤษฎีหลักคำสอน) ของตนว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย บางพวกไม่ได้ขอบวช แต่กลับปลงผมเสียเอง แล้วนุ่งผ้ากาสาพัสตร์เที่ยวไปในวิหารทั้งหลาย เข้าไปร่วมทำอุโบสถสังฆกรรมต่างๆกับพวกภิกษุบริสุทธิทั้งหลาย จนเป็นเหตุให้ภิกษุทั้งหลายไม่ยอมทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกับพวกภิกษุเดียรฉัตรเหล่านั้น

ครานั้น ท่านพระโมคคัลลิตตสเถระดำริว่า “บัดนี้ อธิกรณ์เกิดขึ้นแล้ว ไม่นานเลย อธิกรณ์นั้นจักหยาบเข้าขึ้น ก็เราอยู่ในท่ามกลางแห่งภิกษุเดียรฉัตรเหล่านั้น จะไม่อาจจะรับอธิกรณ์นั้นได้” ดังนี้ จึงมอบภาระการบริหารคณะสงฆ์ถวายท่านพระมหินทเถระ และประสงค์จะพักอยู่โดยผาสุกด้วยตนเอง ได้ไปอยู่ที่โอศังคบรรพต

พวกภิกษุเดียรฉัตรเหล่านั้นแม้ถูกพระภิกษุสงฆ์ปราบปรามโดยธรรม โดยวินัย และโดยสัตตศาสน์ (คืออบรมแนะนำตักเตือนให้รู้ว่าอะไรเป็นหลักพระธรรมวินัยหรือหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า) ก็ไม่ยอมตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติอันคล้อยตามพระธรรมวินัย กลับก่อความเสนียดจัญไรมลทิน และเสียหายนามสร้างชื่อเสียงให้เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก บางพวกบ่าเรอไฟตามลัทธิของตน บางพวกยังตนให้ร้อนอยู่ในเครื่องอบตน บางพวกประพติหม่นไปตามพระอาทิตย์ บางพวกก็ยืนยันพูดว่า “พวกเราจักทำลายพระธรรมวินัยของพวกท่าน” ดังนี้ เป็นต้น ครานั้น พระภิกษุสงฆ์ไม่ได้ทำอุโบสถหรือปวารณาร่วมกับเดียรฉัตรเหล่านั้นเลย ในวัดอโศการาม อุโบสถขาดไปถึง ๗ ปี พวกภิกษุได้ทูลแจ้งเรื่องนั้นแก่พระเจ้าอโศก

พระเจ้าอโศกทรงส่งอำมาตย์ไประงับอธิกรณ์ : พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งอำมาตย์นายหนึ่งไปด้วยพระดำรัสสั้นๆ ว่า “เจ้าจงไปยังพระวิหารระงับอธิกรณ์แล้ว นิมนต์ภิกษุสงฆ์ให้ทำอุโบสถเถิด” อำมาตย์นั้นไม่อาจจะทูลย้อนถามพระเจ้าอโศกได้ จึงเข้าไปหาอำมาตย์พวกอื่นแล้วปรึกษาหารือว่า “พระเจ้าอโศกทรงส่งข้าพเจ้าไประงับอธิกรณ์ในหมู่สงฆ์ อธิกรณ์จะระงับได้อย่างไรหนอ ?” พวกอำมาตย์นั้นให้คำแนะนำว่า “พวกข้าพเจ้ากำหนดหมายได้ด้วยอุบายว่าพวกราชบุรุษเมื่อจะปราบหัวเมืองชายแดนให้ราบคาบก็ต้องฆ่าพวกโจร ฉันทใด ภิกษุเหล่าใดไม่ทำอุโบสถ เห็นทีว่าพระเจ้าอโศกจักมีพระราชประสงค์ให้ฆ่าภิกษุเหล่านั้นเสีย ฉันทนั้นเหมือนกัน”

อำมาตย์นายนั้นจึงไปวัดโอศุการาม นัดให้ภิกษุสงฆ์ประชุมกันแล้วนั้สการชี้แจงว่า “พระเจ้า
อโศกทรงส่งข้าพเจ้ามานิมนต์ภิกษุสงฆ์ให้ทำอุโบสถ พระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย บัดนี้พวกท่าน
จงทำอุโบสถกรรมเถิด” เมื่อพวกภิกษุสงฆ์กล่าวว่า “อาตมภาพทั้งหลายจะไม่ทำอุโบสถร่วมกับ
เหล่าเดียรฉิย์ เขาจึงเริ่มเอาดาบตัดศีรษะของพวกภิกษุให้ตกไปที่ละรูปตั้งต้นแต่อาสนะของพระ
เถระลงไป ท่านพระติสสเถระได้เห็นอำมาตย์นั้นปฏิบัติผิดอย่างนั้นแล้ว จึงเข้าขัดขวาง

ย้อนปุมหลังก่อนบวชของพระติสสเถระ : พระติสสเถระผู้นี้ไม่ใช่สามัญชนคนธรรมดา
แต่ทว่าคือ **ติสสราชกุมาร** หรือ **เจ้าชายติสสะ** ผู้เป็นพระกนิษฐภคินีหรือพระอนุชาร่วมอุทร
พระราชมารดาเดียวกันกับพระเจ้าอโศกนั่นเอง กล่าวกันว่า เมื่อพระเจ้าอโศกทรงอภิเษกเป็น
กษัตริย์แล้ว ได้ทรงตั้งเจ้าชายติสสนั้นไว้ในตำแหน่งอุปราช

วันหนึ่ง เจ้าชายติสสะเสด็จไปเที่ยวป่า ได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่ฤคผุ้ใหญ่วิ่งเล่นอยู่
อย่างอิสระ ครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้ว เจ้าชายติสสะได้ทรงมีรำพึงว่า “มฤคเหล่านี้มีหญ้าเป็น
อาหาร ยังเล่นกันได้อย่างนี้ ส่วนพระภิกษุสมณะเหล่านี้ฉันโภชนะอันประณีตในราชตระกูลแล้ว
จำวัดอยู่บนที่นอนอันอ่อนนุ่ม น่าจะเล่นอะไรได้ตามชอบใจ” ครั้นเสด็จกลับมาจากป่านั้นแล้ว
ได้กราบทูลความรำพึงนั้นแด่พระเจ้าอโศก

พระเจ้าอโศกทรงพระดำริว่า “เจ้าติสสะนี้ระวางสงสัยในเรื่องไม่เป็นเรื่อง เราคงต้องหา
อุบายสักอย่างให้เขาเข้าใจชีวิตความเป็นสมณะในพระพุทธศาสนา” วันหนึ่ง พระองค์จึงทรงทำ
เป็นกริ้วด้วยเหตุการณ์บางอย่าง แล้วทรงขู่จะฆ่าว่า “เธอจงมารับเอาราชสมบัติกำหนดภายใน
๗ วัน หลังจากนั้นเราจักฆ่าเธอให้ตายเสีย” เจ้าชายติสสะได้สดับเช่นนั้นทรงดำริว่า “ในวันที่
๗ พระเจ้าอโศกจักให้ฆ่าเราเสีย” จึงไม่เป็นอันทรงสนาน ไม่เป็นอันเสวย ทั้งบรรทมก็ไม่หลับ
ได้มีพระรูปโฉมสรีรกายหม่นเศร้าหมองคล้ำเป็นอย่างมาก

พระเจ้าอโศกทรงเห็นเจ้าชายติสสะมีพระอาการดั่งนั้น จึงตรัสถามว่า “เธอมีรูปร่าง
อย่างนี้ เพราะเหตุอะไร” เมื่อได้รับฟังคำทูลว่า “เพราะกลัวความตาย พระเจ้าข้า” จึงรับสั่ง
ว่า “เฮ้ย อันตัวเธอเองเล็งเห็นความตายที่เราคาดโทษไว้แล้ว หมดสงสัยสั่นคิด ยังจะไม่เล่น
หรือ ? พวกภิกษุเล็งเห็นความตายเนื่องด้วยลมหายใจเข้า-ออกอยู่ จักเล่นได้อย่างไร ?”

นับแต่นั้นมา เจ้าชายติสสะก็ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พระองค์
เสด็จออกไปล่าเนื้อ เทียวสัณฺญจรไปในป่า ได้ทอดพระเนตรเห็นพระอรหันตเถระผู้หนึ่งนามว่า
โยนกมหารธรรมรักขิต ผู้นั่งให้พญาช้างเชือกหนึ่งจับกิ่งไม้พัตอยู่ ก็เกิดความปีติปราโมทย์ดำริว่า
“เมื่อไรหนอ เราจะพึงได้บวชเหมือนพระมหาเถระนี้ วันนั้นจะพึงมีหรือไม่มีหนอ” พระเถระรู้
อัธยาศัยของเจ้าชายติสสะแล้ว จึงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์เหาะขึ้นไปในอากาศ ยืนอยู่บนพื้นน้ำที่
สระโบกขรณี ในวัดโอศุการาม ห้อยจิวรและสบงไว้กลางอากาศแล้วเริ่มสรงน้ำ เจ้าชายติสสะ

ทรงเห็นอานุภาพของพระเถระนั้นก็ทรงเลื่อมใสเป็นยิ่งนัก ดำริว่าเราจักบวชให้ได้ในวันนี้แหละ แล้วเสด็จกลับ ได้ทูลลาพระเจ้าอโศกว่า “ขอเดชะ หม่อมฉันจักบวช”

แม้พระเจ้าอโศกจะทรงยับยั้งทัดทานอย่างไร แต่ก็ไม่สามารถกลับพระทัยเจ้าชายติสสะมิให้บวชได้ ในที่สุด พระเจ้าอโศกจึงทรงรับสั่งให้ตกแต่งถนนหนทางที่จะไปสู่วัดอโศการาม และรับสั่งให้เจ้าชายติสสะแต่งองค์เป็นเพศมหรสพ (นาครผู้เตรียมจะบวช) ให้แวดล้อมด้วยหมู่เสนาทหารซึ่งประดับประดาเต็มยศแล้ว ทรงนำไปยังวัดอโศการามด้วยพระองค์เอง ฝ่ายพระภิกษุเป็นอันมากพอได้ฟังข่าวว่าพระยุพราชจะผนวช ก็พากันตระเตรียมบาตรและจีวรไว้

เจ้าชายติสสะเสด็จไปยังเรือนสถานที่บำเพ็ญเพียรในวัดอโศการามนั้นแล้วได้ทรงผนวชพร้อมกับบุรุษแสนหนึ่งในสำนักของพระมหาธรรมรักขิตเถระนั่นเอง ในครั้งนั้น กุลบุตรทั้งหลายผู้ผนวชตามเจ้าชายติสสะมีจำนวนกำหนดนับไม่ได้ ในจำนวนนี้ มีพระราชบุตรเขยของพระเจ้าอโศก นามว่า อคคิพรหม ผู้เป็นพระสวามีของพระนางสังฆมิตตา รวมอยู่ด้วย โดยเมื่อได้สดับข่าวว่าพระยุพราชคือเจ้าชายติสสะทรงผนวชแล้ว อคคิพรหมจึงเข้าไปทูลขอพระราชานุญาตบวชตาม ซึ่งพระเจ้าอโศกก็ทรงอนุญาตให้บวชตามความประสงค์ กล่าวกันว่า เจ้าชายติสสะนี้ทรงผนวชในเวลาที่พระเจ้าอโศกทรงอภิเษกครองราชย์ได้ ๔ ปี

พระเจ้าอโศกทรงร้อนพระทัยที่อำมาตย์ทำเกินกว่าเหตุ : ท่านพระติสสเถระนั้น ครั้นเห็นอำมาตย์นายนั้นปฏิบัติผิดคือประหารชีวิตพระภิกษุผู้บริสุทธิ์อย่างนั้นแล้วจึงดำริว่า “พระเจ้าอโศกคงจะไม่ทรงส่งมาเพื่อให้ฆ่าพระเถระทั้งหลาย เรื่องนี้จักเป็นเรื่องที่อำมาตย์คนนี้เข้าใจผิดแน่นอนทีเดียว” จึงได้ไปนั่งบนอาสนะใกล้อำมาตย์นั้นเสียเอง

อำมาตย์นายนั้นจำพระติสสเถระนั้นได้ ก็ไม่อาจพ้นศัสตราลงได้ จึงได้กลับไปกราบทูลแต่พระเจ้าอโศกว่า “ขอเดชะ ข้าพระองค์ได้ตัดศีรษะของพวกภิกษุผู้ไม่ปรารถนาทำอุโบสถให้ตกไป ขณะนั้น ก็มาถึงลำดับแห่งท่านติสสเถระผู้เป็นเจ้าของเข้า ข้าพระองค์จะอย่างไร ?”

พระเจ้าอโศกพอได้ทรงสดับเท่านั้น ก็ตรัสว่า “เฮ้ย ก็ข้าได้ส่งเจ้าให้ไปฆ่าภิกษุทั้งหลายหรือ ?” ทันใดนั้น พระองค์ได้เกิดความเร่าร้อนขึ้นในพระวรกาย จึงรีบเสด็จไปยังวัดอโศการาม ตรัสถามพระภิกษุผู้เป็นพระเถระว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ อำมาตย์คนนี้โยมไม่ได้สั่งเลยได้ทำกรรมอย่างนี้แล้ว บาปนี้จะพึงมีแก่ใครหนอ ?”

พระเถระบางพวกวิสันนาว่า “อำมาตย์นายนี้ได้ทำตามพระดำรัสสั่งของมหาบพิตรแล้ว บาปนั้นจึงมีแก่มหาบพิตรด้วย” บางพวกก็วิสันนาว่า “บาปนั้นย่อมมีแด่มหาบพิตรและอำมาตย์ด้วย” บางพวกก็ถวายพระพรย้อนถามอย่างนี้ว่า “ขอถวายพระพร ก็มหาบพิตรทรงมีความคิดหรือว่าอำมาตย์นายนี้จึงไปฆ่าภิกษุทั้งหลาย”

พระเจ้าอโศกตรัสว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ไม่มี โยมมีความประสงค์เป็นกุศล จึงได้ส่งเขาไปด้วยสิ่งว่า ขอภิกษุสงฆ์จงสามัคคีกันทำอุโบสถเถิด”

พระเถระทั้งหลายจึงวิสันถวายพระพรว่า “ถ้าว่า มหาบพิตรมีพระราชประสงค์เป็นกุศลไซ้ บาปก็ไม่มีแต่มหาบพิตร บาปนั้่นย่อมมีแก่อำมาตย์เท่านั้น”

ทรงจัดส่งพระนักเทศน์ให้ไปอาราธนาพระโมคคัลลิตตสเถระมาวิสันถว : พระเจ้าอโศกทรงเกิดความสงสัยเป็นสองจิตสองใจ จึงตรัสถามพระภิกษุทั้งหลายว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ จะมีภิกษุบางรูปผู้สามารถเพื่อจะตัดข้อสงสัยนี้ของโยมแล้วยกย่องพระพุทธศาสนาอยู่บ้างไหม ?” ภิกษุทั้งหลายถวายพระพรว่า “มีมหาบพิตร ภิกษุนั้นชื่อพระโมคคัลลิตตสเถระ ท่านสามารถที่จะตัดข้อสงสัยนี้ของมหาบพิตรแล้วยกย่องพระศาสนาได้”

ในวันนั้นเอง พระเจ้าอโศกจึงได้ทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๓ รูป แต่ละรูปมีภิกษุพนักหนึ่ง เป็นบริวาร และอำมาตย์ ๔ นาย แต่ละนายมีบุรุษพนักหนึ่งเป็นบริวาร ทรงรับสั่งว่า “ขอท่านทั้งหลายจงรับเอาพระเถระมาเถิด” พระธรรมกถึกและอำมาตย์เหล่านั้นไปแล้ว ได้เรียนพระโมคคัลลิตตสเถระว่า “พระเจ้าอโศกรับสั่งให้หาท่าน” พระโมคคัลลิตตสเถระไม่ยอมมา

แม้ครั้งที่ ๒ พระเจ้าอโศกก็ได้ทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๘ รูป และอำมาตย์ ๘ นาย ซึ่งมีบริวารคนละพนักไป ทรงรับสั่งว่า “ท่านทั้งหลายจงกราบเรียนพระเถระนั้นว่า พระเจ้าอโศกรับสั่งให้หา” แล้วให้นิมนต์พระเถระมา พระธรรมกถึกและอำมาตย์เหล่านั้นได้กราบเรียนเหมือนอย่างที่ท่านรับสั่งนั้นแล ถึงแม้ครั้งที่ ๒ พระโมคคัลลิตตสเถระก็มีได้มา

พระเจ้าอโศกตรัสถามพระเถระทั้งหลายว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมได้ส่งทูตไปถึง ๒ ครั้งแล้ว เพราะเหตุไร พระโมคคัลลิตตสเถระจึงมิได้มา?” พระเถระทั้งหลายถวายพระพรว่า “มหาบพิตร ที่ท่านพระโมคคัลลิตตสเถระไม่มานั้น เพราะทูตเหล่านั้นกราบเรียนท่านว่า พระเจ้าอโศกสั่งให้หา แต่เมื่อทูตเหล่านั้นกราบเรียนท่านอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระศาสนาเสื่อมโทรม ขอพระคุณเจ้าได้โปรดเป็นสหายร่วมกับพวกข้าพเจ้าเพื่อเชิดชูพระศาสนาเถิด ดังนี้ พระโมคคัลลิตตสเถระจะฟังมา”

พระเจ้าอโศกจึงทรงรับสั่งเหมือนอย่างนั้น แล้วทรงจัดส่งพระธรรมกถึก ๑๖ รูป และอำมาตย์ ๑๖ นาย ซึ่งมีบริวารคนละพนักไป ได้ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายอีกว่า “พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระโมคคัลลิตตสเถระเป็นพระแก่ หรือยังหนุ่มแน่น” พวกภิกษุทูลว่า “เป็นพระแก่ มหาบพิตร” พระเจ้าอโศกตรัสถามว่า “พระเถระนั้นจักขึ้นคานหามหรือวอ เจ้าข้า” พวกภิกษุทูลว่า “ท่านจักไม่ขึ้นทั้ง ๒ อย่าง มหาบพิตร” พระเจ้าอโศกตรัสถามว่า “พระเถระพักอยู่ ณ ที่ไหน เจ้าข้า” พวกภิกษุทูลว่า “ที่แม่น้ำคงคาตอนเหนือ มหาบพิตร”

พระเจ้าอโศกจึงทรงรับสั่งพวกราชบริวารว่า “ดูก่อนพนาย ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงผูกเรือขนาน แล้วอาราธนาให้พระเถระนั่งบนเรือขนานนั้นนั่นแล จัดการอารักขาที่ฝั่งทั้งสองด้าน นำพระเถระมาเถิด”

พวกภิกษุและเหล่าอำมาตย์ไปถึงสำนักที่อยู่ของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแล้ว ได้เรียนให้ทราบตามพระราชสาสน์ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้สดับพระราชสาสน์นั้นแล้ว คิดว่า “เพราะเหตุที่เราบวชมาก็ด้วยตั้งใจว่าจักเชิดชูพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้น ฉะนั้น กาลนี้นั้นก็มาถึงแก่เราแล้ว” จึงได้ถือเอาท่อนหนังลูกชิ้นเตรียมพร้อมที่จะเดินทาง

ครั้งนั้น พระเจ้าอโศกทรงเฝ้าพระราชหฤทัยอยู่ว่า “พวกรั้วนี้ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจักมาถึงพระนครปาฏลิบุตร” ก็ทรงพระสุบิน (ฝันเห็น) ในยามราตรีว่า มีพญาช้างเผือกปลดมา ลูกค้ำพระองค์ตั้งแต่พระเศียร แล้วได้จับพระองค์ที่พระหัตถ์ข้างขวา ในวันรุ่งขึ้น พระองค์จึงตรัสถามพวกโหรผู้ทำนายสุบิน ซึ่งโหรคนหนึ่งทูลถวายคำทำนายว่า “ขอเดชะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จะมีพระสมณะผู้ประเสริฐจับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทที่พระหัตถ์ข้างขวา”

พระเจ้าอโศกเมื่อทรงทราบข่าวว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเดินทางมาแล้ว ในขณะที่นั้นนั่นเอง จึงรีบเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำคงคา แล้วเสด็จลงลุยน้ำประมาณเพียงพระขาน (เข้า) ท้องขึ้นไปจนถึงพระเถระ ได้ถวายพระหัตถ์แก่พระเถระผู้กำลังลงจากเรือ

พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้จับพระเจ้าอโศกที่พระหัตถ์ข้างขวา พวกราชบุรุษที่ถือดาบเห็นกริยานั้นแล้วก็ชักดาบออกจากฝักด้วยคิดว่า “พวกเราจักตัดศีรษะของพระเถระให้ตกไป” เหตุที่ราชบุรุษคิดจะทำเช่นนั้น ก็เพราะราชวงศ์โมริยะมีจารีตที่กำหนดว่า ผู้ใดจับพระเจ้าอโศกที่พระหัตถ์ ราชบุรุษพึงเอาดาบตัดศีรษะของผู้นั้นให้ตกไป พระเจ้าอโศกพอทอดพระเนตรเห็นเงาดาบเท่านั้น ก็ทรงรีบรับสั่งว่า “แม้ครั้งก่อน เราไม่ประสบความสบายใจเพราะเหตุที่ผิดในภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าทำผิดในพระเถระเลย”

เหตุที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้จับพระเจ้าอโศกที่พระหัตถ์ ก็เพราะท่านได้รับการอาราธนาจากพระเจ้าอโศกให้มาเพื่อตรัสถามปัญหา ฉะนั้น ท่านจึงเฝ้าใจอยู่ว่าพระเจ้าอโศกพระองค์นี้เป็นอันเตวาลิกหรือศิษย์ของท่าน จึงได้จับที่พระหัตถ์

พระเจ้าอโศกทรงนำพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระไปสู่พระราชอุทยานของพระองค์ แล้วทรงรับสั่งให้พวกราชบุรุษตั้งการอารักขาไว้ถึง ๓ ชั้น พระองค์ทรงล้างเท้าพระเถระแล้วทาน้ำมันให้ ประทับนั่งอยู่ในสำนักที่พักของพระเถระ แล้วทรงพระดำริเชิงสงสัยว่า “พระเถระจะเป็นผู้สามารถไหมหนอ เพื่อตัดความสงสัยของเรา ระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น แล้วยกย่องพระศาสนา”

เพื่อต้องการจะทรงทดลองดู จึงนมัสการถามว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมมีความประสงค์ที่จะเห็นปาฏิหาริย์สักอย่างหนึ่ง”

พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระถวายพระพรถามว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระองค์ทรงประสงค์จะทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ชนิดไหน”

พระเจ้าโศกตรัสว่า “อยากเห็นแผ่นดินไหว เจ้าข้า” พระเถระถวายพระพรย้อนถามว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตรประสงค์จะทอดพระเนตรเห็นแผ่นดินไหวทั้งหมด หรือจะทอดพระเนตรเห็นแผ่นดินไหวบางส่วน” พระเจ้าโศกตรัสว่า “ก็บรรดา ๒ อย่างนี้ อย่างไหนทำได้ยากกว่ากัน” พระเถระถวายพระพรย้อนถามอีกว่า “ขอถวายพระพร เมื่อลาดสำริดเต็มด้วยน้ำ จะทำให้น้ำนั้นไหวทั้งหมด หรือให้ไหวเพียงกึ่งหนึ่ง เป็นของทำได้ยาก” พระเจ้าโศกตรัสตอบว่า “ให้ไหวเพียงกึ่งหนึ่งทำได้ยาก” พระเถระทูลถวายพระพรว่า “ขอถวายพระพร ด้วยประการดังถวายพระพรมาแล้วนั้นแล การให้แผ่นดินไหวบางส่วนทำได้ยาก” พระเจ้าโศกตรัสว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ถ้าเช่นนั้น โยมจักดูแผ่นดินไหวบางส่วน”

พระเถระจึงทูลว่า “ขอถวายพระพร ถ้าเช่นนั้น ในแต่ละโยชน์โดยรอบ รดจงจอตทับแดนด้วยล้อข้างหนึ่งด้านทิศตะวันออก ม้าจูงยืนเหยียบแดนด้วยเท้าทั้งสองด้านทิศใต้ บุรุษจูงยืนเหยียบแดนด้วยเท้าข้างหนึ่งด้านทิศตะวันตก ถาดน้ำถาดหนึ่งจงวางทาบส่วนกึ่งกลางด้านทิศเหนือ” พระเจ้าโศกตรัสสั่งให้กระทำการอย่างนั้นแล้ว พระเถระได้เข้าจตุตถฌานซึ่งมีอภิญญาเป็นบาท ออกแล้วได้อิทธิฐานให้แผ่นดินไหวมีประมาณโยชน์หนึ่ง โดยรำพึงขอให้พระเจ้าโศกทรงทอดพระเนตรเห็น คือ ทางทิศตะวันออก ล้อรถที่หยุดอยู่ภายในเขตแดนเท่านั้นไหว นอกนี้ไม่ไหว ทางทิศใต้และทิศตะวันตก เท้าของม้าและบุรุษที่เหยียบอยู่ในเขตแดนเท่านั้นไหว และตัวของม้าและบุรุษก็ไหวเพียงครึ่งหนึ่งๆ เท่านั้น ส่วนทางทิศเหนือ น้ำที่ขังอยู่ภายในขอบเขตของถาดน้ำไหวครึ่งส่วนเท่านั้น ที่เหลือไม่มีความสั่นไหวเลย

พระเจ้าโศกทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้ว ก็ตกลงพระทัยว่า “บัดนี้พระเถระจะสามารถยกย่องเชิดชูพระพุทธศาสนาได้” จึงตรัสถามความสงสัยของพระองค์ว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โยมได้ส่งอำมาตย์นายหนึ่งไปด้วยสั่งว่า เจ้าจงไปยังพระวิหารระจอบอิกรณ แล้วนิมนต์ให้ภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถเถิด เขาไปยังพระวิหารแล้ว ได้ปลงภิกษุเสียจากชีวิตจำนวนเท่านี้รูป บาปนั้นจะมีแก่ใคร?” พระเถระทูลถามว่า “ก็พระองค์มีความคิดหรือว่าอำมาตย์นี้จะไปยังพระวิหารแล้วฆ่าภิกษุทั้งหลายเสีย” พระเจ้าโศกตรัสตอบว่า “ไม่มี เจ้าข้า” พระเถระจึงวิสัชนา “ขอถวายพระพร ถ้าพระองค์ไม่มีความคิดเห็นปานนี้ไซ้ บาปไม่มีแก่พระองค์เลย”

ต่อจากนั้น เพื่อให้พระเจ้าโศกทรงเบาพระทัยในคำวิสัชนาและเข้าพระทัยในหลักพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจึงยกพระพุทธพจน์มาประกอบการถวาย

วิเศษนาเป็นต้นว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลคิดแล้วจึง
กระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ” และนำติดติรชาดกมาแสดงเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

“ขอถวายพระพร มหาบพิตร ในอดีตกาล นกกระทาตัวหนึ่งชื่อที่ปะกุกนายพรานจับ
ต่อมาได้เรียนถามพระดาบสว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นกเป็นอันมากเข้าใจว่าญาติของพวกเราถูก
จับแล้ว จึงพากันมาเพื่อช่วยเหลือ นายพรานอาศัยข้าพเจ้าจึงจับนกที่เป็นญาติของข้าพเจ้าได้
เป็นจำนวนมาก เมื่อนายพรานอาศัยข้าพเจ้าทำบาปนั้น ใจของข้าพเจ้าย่อมสงสัยว่าบาปนั้นจะ
มีแก่ข้าพเจ้าหรือไม่หนอ?” พระดาบสได้ย้อนถามนกกระทานั้นว่า “ก็เจ้ามีความคิดอย่างนี้หรือ
ว่าขอนกทั้งหลายเหล่านั้นมาเพราะเสียงและเพราะเห็นรูปของเราแล้วจึงถูกแร้วหรือจงถูกฆ่า”
นกกระทาเรียนว่า “ไม่มี ท่านผู้เจริญ” จากนั้น ดาบสจึงตอบให้นกกระทานั้นเข้าใจในเหตุผล
ว่า “ถ้าเจ้าไม่มีความคิดไซ้ บาปก็ไม่มี แท้จริง กรรมย่อมถูกต้องบุคคลผู้คิดอยู่เท่านั้น หา
ถูกต้องบุคคลผู้ไม่คิดไม่ (บุคคลมีเจตนาคิดแล้วลงมือทำจึงเป็นกรรม คือได้รับผลของกรรม) ถ้า
ใจของเจ้าไม่ประทุษร้ายในการทำ ความชั่วไซ้ กรรมที่นายพรานอาศัยเจ้ากระทำก็ไม่ถูกต้องเจ้า
บาปก็ไม่ติดเพื่อนเจ้าที่บริสุทธิ์”

พระโสมคสิบุตรตีสสเถระครั้งนั้นถวายวิเศษนาให้พระเจ้าอโศกทรงเข้าพระทัยอย่างนั้นแล้ว
ได้พักอยู่ในพระราชอุทยานในพระนครปาฏลิบุตรนั้นตลอด ๗ วัน แล้วถวายพระพรเปิดโอกาส
ให้พระเจ้าอโศกทรงสอบถามข้อความต่างๆ อันเป็นการเรียนรู้หลักพระพุทธศาสนา

ทรงดำเนินการกำจัดพวกภิกษุเดียรฉัตรยอลัทธิให้เลิก : ในวันที่ ๗ พระเจ้าอโศกทรงให้
ภิกษุสงฆ์ประชุมพร้อมกันที่วัดอโศการาม ให้ขึงม่านผ้ากันไว้ แล้วประทับนั่งอยู่ภายในม่านผ้า
ทรงรับสั่งให้จัดพวกภิกษุผู้มีลัทธิเดียวกันให้รวมกันอยู่เป็นพวกๆ แล้วรับสั่งให้นิมนต์หมู่ภิกษุมานะ
ละหมู่แล้วตรัสถามว่า “**กั๊วาทิ สมมาสมพุทโธ** พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร”

ลำดับนั้น พวกภิกษุที่เป็นเดียรฉัตรยอล้อมบวชต่างทูลตอบไปตามหลักลัทธิหรือทฤษฎี
ความคิดเห็นแห่งศาสตราจารย์เจ้าลัทธิของพวกตน โดยพวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตาและโลก
เที่ยง ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าเที่ยง” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง
ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าบางอย่างเที่ยง” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตาและโลกมีที่ สุดและไม่มี
ที่ สุด ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าโลกมีที่ สุดและไม่มีที่ สุด” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตาและโลก
เที่ยงก็ไม่ใช่ ไม่เที่ยงก็ไม่ใช่ เป็นความคิดเห็นขัดส่ายเชิงปฏิเสธไม่ใช่ว่า ดิ้นได้ลั่นไหลไปเรื่อย
เหมือนปลาไหล ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสถ้อยคำขัดส่ายไม่ตายตัว” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตา
และโลกเกิดขึ้นเอง ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นลอยๆ ไม่มีเหตุ” พวกที่มีความ
คิดเห็นว่าอัตตามีสัญญา ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าอัตตามีสัญญา” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตา
ไม่มีสัญญา ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าอัตตาไม่มีสัญญา” พวกที่มีความคิดเห็นเชิงปฏิเสธขัดส่าย

ไปเรื่อย ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าอัตตามีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่” พวกที่มีความคิดเห็นว่าอัตตาและโลกขาดสูญ ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าขาดสูญ” และพวกที่มีความคิดเห็นว่าบุคคลสามารถนิพพานทันทีที่ขณะจิตสงบเย็น ก็ทูลว่า “มีปกติตรัสว่าพระนิพพานมีอยู่ในขณะจิตปัจจุบัน”

พระเจ้าอโศกทรงทราบทันทีว่าท่านเหล่านี้ไม่ใช่ภิกษุแท้ แต่เป็นพวกเดียรฉัตรที่ปลอมบวชเข้ามา เพราะพระองค์ได้ทรงเรียนรู้หลักการของพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้แล้วนั่นเอง จึงพระราชทานผ้าขาวแก่พวกภิกษุเดียรฉัตรเหล่านั้นแล้วให้สึกเสีย ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด ๖ หมื่นคน หลังจากนั้น ได้ทรงรับสั่งให้อารณนาภิกษุเหล่านั้นมาแล้วตรัสถามว่า “**กั๊วที ภนเต สมมาสมพุทโธ** ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสว่าอย่างไร” ภิกษุทั้งหลายทูลว่า “**วิภขชาวาทิ** พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีปกติตรัสจำแนก มหาบพิตร” เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลอย่างนั้นแล้ว พระเจ้าอโศกจึงตรัสถามพระโมคคลีบุตรติสสเถระว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นวิภขชาวาทิ มีปกติตรัสจำแนกหรือ?” พระโมคคลีบุตรติสสเถระทูลว่า “ขอถวายพระพร มหาบพิตร”

พระโมคคลีบุตรติสสเถระเป็นประธานในตติยสังคายนา : ลำดับนั้น พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ บัดนี้ พระศาสนาบริสุทธิ์แล้ว ขอพระภิกษุสงฆ์จงทำอุโบสถเถิด” ดังนี้แล้วพระราชทานอารักขาไว้ และพระองค์ได้เสด็จเข้าไปยังพระนคร

ฝ่ายพระภิกษุสงฆ์ได้พร้อมเพรียงประชุมทำอุโบสถสังฆกรรมร่วมกันแล้ว ซึ่งกล่าวกันว่าพระภิกษุที่ประชุมกันครั้งนั้นมีจำนวนถึง ๖ ล้านรูป จากนั้น ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระได้คัดเลือกบรรดาภิกษุจำนวน ๖ ล้านรูป กำหนดเอาเฉพาะพระภิกษุอรหันตเถระ ๑ พันรูป ผู้ทรงปริยัติคือพระไตรปิฎก แรกฉานในปฏิสัมภิทา ขำนาญในไตรวิชาเป็นต้น เพื่อทำการสังคายนาพระธรรมวินัยชำระมลทินในพระพุทธศาสนาให้หมดจด หลังจากนั้นได้ทำหน้าที่เป็นประธานสงฆ์ดำเนินการทำตติยสังคีติหรือการสังคายนาครั้งที่ ๓ เหมือนอย่างที่มีพระมหากัสสปเถระ และพระยสเถระได้เคยดำเนินการมาแล้ว ๒ ครั้ง โดยกระทำอยู่ ๙ เดือน จึงสำเร็จเสร็จสิ้น

อนึ่ง ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระได้พิจารณาเห็นว่า ในหมู่พระสงฆ์ ได้มีการตีความพระพุทธพจน์แตกต่างกันจนเกิดลัทธิและนิกายต่างๆ ขึ้นจำนวนมาก และมีการแทรกแซงเพื่อหวังลาภสักการะจากพวกนักบวชลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดสหธรรมปฏิรูปมากขึ้นจนทำให้พระพุทธศาสนาหมวมอง ดังนั้น เพื่อคัดค้านการกล่าวตู่จ้วงจาบพระพุทธพจน์ของพวกอัญเดียรฉัตรหรือชนเหล่านั้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งแตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย โดยชี้ให้เห็นว่าพวกถนอแสดงหลักการต่างๆ ของฝ่ายปรวาทหรืออาจริยวาทนั้นมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากหลักพระพุทธพจน์อย่างไร และ

เพื่อชี้แจงแสดงเหตุผลให้เห็นความถูกต้องตามความเป็นจริงที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยมุ่งให้ฝ่ายปรวาทนั้นรู้เห็นตามความเป็นจริงแล้วก็จะละมิจฉาทิฐิที่ทำให้ตีความพระพุทธรูปผิดๆ ลงได้ และเกิดสัมมาทิฐิที่จะทำให้ตีความพระพุทธรูปถูกต้องตามความเป็นจริงต่อไป ท่านในฐานะที่ได้รับมอบหมายจากพระเจ้าอโศกมหาราชให้ชำระมลทินในพระพุทธศาสนาให้หมดจด จึงได้เรียบเรียงคัมภีร์ที่ประมวลวาทกถา คือคำกล่าวแสดงลัทธิหรือคำประกาศหลักการแห่งลัทธิต่างๆ ในสมัยนั้นมารวมไว้ทั้งหมด จำนวน ๒๒๖ กถา แล้วเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างทางความคิดเห็นและความเชื่อถือพร้อมทั้งชี้ข้อผิดข้อถูกให้ถือปฏิบัติตามหลักพระพุทธรูปที่แท้จริง โดยตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า **กถาวัตถุ** ซึ่งต่อมาได้รับการจัดเป็นหนึ่งในเจ็ดแห่งคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก (โดยประเทศไทยจัดพิมพ์เป็นพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๗) แล้วนำเสนอเผยแพร่ทั่วสังฆมณฑล

ในช่วงเวลาที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ นั้น กล่าวกันว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ มีอายุได้ ๗๒ ปี นับเป็นปีที่ ๑๗ แห่งการครองราชย์ของพระเจ้าอโศกมหาราช

การจัดส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ

ภายหลังจากการทรงอุปถัมภ์ให้พระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน ได้ดำเนินการทำสังคายนารวบรวมหลักพระธรรมวินัยให้เป็นหลักฐานอ้างอิงอันบริสุทธิ ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชโดยการถวายพระพรเสนอแนะของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ซึ่งทราบโดยอนาคตังสญาณว่า ต่อไปภายภาคหน้า พระพุทธศาสนาจะหารุ่งเรืองในชมพูทวีปไม่ แต่จักกลับไปรุ่งเรืองตั้งมั่นในประเทศแคว้นแคว้นอื่นๆ ประกอบกับพระองค์ก็ทรงพิจารณาด้วยพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกลว่า “ในอนาคตกาลต่อไป พระพุทธศาสนาอาจจะไม่มั่นคงอยู่ในชมพูทวีป เห็นทีว่าเราจะต้องส่งพระภิกษุผู้มีความสามารถเป็นสมณทูตนำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ยังดินแดนนอกชมพูทวีป” ดังนี้แล้ว จึงทรงอาราธนาให้พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้จัดส่งคณะสมณทูตไปประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแคว้นและประเทศต่างๆ รวมทั้งสิ้น ๙ คณะ หรือ ๙ สายด้วยกัน ดังนี้

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๑ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นกัสมีระ (แคชเมียร์) และแคว้นคันธาระ ปัจจุบันได้แก่ดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ตลอดจนเข้าไปถึงบางส่วนของอาฟกานิสถาน โดยมี**พระมัชฌันติกเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ (ระบุนามเฉพาะพระเถระที่เป็นหัวหน้าคณะ โดยแต่ละคณะ เข้าใจว่าต้องมีพระภิกษุเถระร่วมเดินทางอย่างน้อย ๕ รูปขึ้นไป เพื่อสามารถให้การอุปสมบทกุลบุตรในถิ่นนั้นๆ ได้ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ)

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๒ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แลบนัมมิงสภมณฑล ปัจจุบัน ได้แก่ รัฐโมเซออร์ และดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศอินเดีย ติดกับแคว้นมัทราส โดยมี**พระมหาเทวเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๓ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แลบนะทวนวาสิ ปัจจุบัน ได้แก่ ดินแดนแถบดินแคว้นกนราเหนือ ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย โดยมี**พระรักขิตเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ ในครั้งนั้น มีวัดทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นถึง ๕๐๐ แห่ง

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๔ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แลบนุปปรินตกชนบท ปัจจุบันสันนิษฐานว่า คือ แลบนายทะเลเหนือเมืองบอมเบย์ (มุมไบ) โดยมี**พระธรรมรักขิตเถระ** หรือ **พระโยนกธรรมรักขิตเถระ** (ท่านผู้นี้เป็นฝรั่งชาติกรีก ดูเหมือนจะเป็นฝรั่งคนแรกที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา) เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๕ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แลบนัมมิงสภมณฑล ปัจจุบัน ได้แก่ รัฐมหาราษฏร์ หรือดินแดนแถบตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองบอมเบย์ออกไป โดยมี**พระมหาธรรมรักขิตเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๖ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แลบนโยนกประเทศ ปัจจุบัน ได้แก่ แคว้นของพวกฝรั่งชาติกรีกในทวีปเอเชียตอนกลาง เหนือประเทศอิหร่าน ต่อขึ้นไปจนถึงเตอร์กีสถาน (ดินแดนที่เป็นประเทศอิหร่านและตุรกี) โดยมี**พระมหารักขิตเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๗ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนแถบดินภูเขาลิมาลัย (หิมาลัยประเทศ) ปัจจุบัน คือ ดินแดนแถบเทือกเขาลิมาลัย และประเทศเนปาล ซึ่งอยู่ตอนเหนือของประเทศอินเดีย โดยมี**พระมัชฌิมเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๘ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ ปัจจุบัน คือ ดินแดนแถบบริเวณประเทศพม่า มอญ และประเทศไทย โดยมี**พระโสณเถระ** และ**พระอุตตรเถระ** เป็นหัวหน้าคณะ

จัดส่งสมณทูตสายที่ ๙ เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ตามพณณิทวีป หรือ เกาะลังกา คือประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน ซึ่งมีพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ เป็นกษัตริย์ปกครองอยู่ในสมัยนั้น โดยพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ส่งผลให้พระพุทธศาสนาในศรีลังกาได้เจริญตั้งมั่นสืบกันมาจนกระทั่งทุกวันนี้ โดยมี**พระมหินทเถระ** (พระโอรสพระเจ้าอโศกมหาราช) เป็นหัวหน้าคณะ

ต่อมา พระเจ้าอโศกได้ทรงโปรดให้พระสังฆมิตตาเถรีพร้อมคณะภิกษุณีนำห่อพระศรีมหาโพธิ์ จากพุทธคยาไปปลูก ณ เมืองอนูราชปุระ ที่ประเทศลังกา พร้อมทั้งให้อุปสมบทแก่เหล่ากุลสตรีในประเทศศรีลังกาที่ประสงค์จะเป็นภิกษุณีอีกด้วย

การที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงจัดส่งคณะสมณทูตหรือคณะพระธรรมทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกประเทศอินเดียในครั้งนั้น ได้ทำให้มีพระพุทธศาสนาสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งถ้าพระเจ้าอโศกมหาราชไม่ทรงทำเช่นนั้น พวกเราคงไม่ได้รู้จักพระพุทธศาสนา และคงไม่ได้รับรสแห่งพุทธธรรมอันหาที่เปรียบไม่ได้นี้ บุญคุณอันยิ่งใหญ่ในครั้งนี้พุทธศาสนิกทั้งหลายพึงกราบคารวะพระเจ้าอโศกมหาราช ณ เบื้องพระยุคลบาทนี้ด้วยเทอญ

เมื่อพิจารณาดูการเดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสมณทูตทั้ง ๙ สายนี้แล้ว ก็ชี้ชัดสันนิษฐานได้ว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชนี้ พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองแพร่หลายไปไกลที่สุดยิ่งกว่าสมัยใดๆ นับตั้งแต่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นมา ในครั้งพุทธกาลคือสมัยเมื่อพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระพุทธศาสนาได้เจริญมั่นคงอยู่ในชมพูทวีปหรือประเทศอินเดียโบราณเฉพาะแคว้นใหญ่ ๆ เช่น แคว้นมคธ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นอังคะ แคว้นวังสะ แคว้นกาสี และแคว้นอุชเชนี ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และตอนกลางบางส่วนของชมพูทวีปเท่านั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จจาริกไปเผยแผ่พุทธธรรมประกาศพระพุทธศาสนาเฉพาะใน ๗ แคว้นดังกล่าวเป็นส่วนมาก ทำให้พวกคนชาวแคว้นที่ตั้งอยู่ทางใต้ ทางตะวันออก และทางตะวันตกสุดของชมพูทวีปไม่ได้รับรู้หลักพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร พระพุทธศาสนาจึงไม่สามารถลงรากฝังลึกมั่นคงอยู่ในแคว้นเหล่านั้นได้เป็นเวลานาน โดยมีศาสนาพราหมณ์มั่นคงแข็งแรงอยู่ แม้แต่ในช่วงที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง ก็ยังมีศาสนาพราหมณ์ และศาสนาเชนแทรกซึมอยู่ทั่วทุกแห่งในชมพูทวีป

จากหลักฐานที่เราได้พบและได้รู้จากหลักศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งปักไว้ตามสถานที่สำคัญต่าง ๆ เกือบทั่วประเทศอินเดียนั้นแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมาก พวกเราอนุชนพุทธบริษัทรุ่นหลังจึงได้อาศัยสิ่งก่อสร้างเหล่านี้เป็นหลักฐานในทางประวัติศาสตร์ ไม่อย่างนั้น เราอาจไม่รู้ว่าสถานที่สำคัญของพระพุทธศาสนาในสมัยนั้นอยู่ที่ไหนบ้าง

องค์ความรู้จากศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงโปรดให้สร้างศิลาจารึก เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๑ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาล (นับจากที่ทรงครองราชย์เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๘) โดยศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช

นั้น ได้แสดงให้เห็นถึงความมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนาของพระองค์ ตลอดจนแสดงให้เห็นถึงความพยายามของพระองค์ในการที่จะทำให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียว และการเป็นอยู่ที่ดีมีคุณภาพ คุณธรรม และความรู้ที่ถูกต้องแห่งพสกนิกรของพระองค์ ซึ่งจำนวนศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ค้นพบได้แล้ว จนถึงปัจจุบัน มีประมาณ ๓๔ หลัก ในศิลาจารึกของพระองค์แม้จะไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ แต่ก็ได้จารึกเป็นประกาศไว้ให้พวกเราได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับเกร็ดพระราชประวัติของพระองค์ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง เช่น

ศิลาจารึกเสาที่ ๑

ในศิลาจารึกเสาที่ ๑ พระเจ้าอโศกได้ประกาศว่า พระองค์ได้เป็นอุบาสกมากกว่า ๒ ปีครึ่ง ต่อมาพระองค์ได้เข้าถึงพระพุทธศาสนาด้วยการทรงผนวช และต่อมาได้เริ่มปฏิบัติภารกิจอันเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ พระองค์ได้เคยเสด็จไปทรงทัศนศึกษาเยี่ยมชมสถานที่สำคัญๆ ทางพระพุทธศาสนาทั่วชมพูทวีป เช่น ลุมพินี ซึ่งเป็นสถานที่ประสูติของพระพุทธองค์ และสัมโพันธหรือพุทธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธองค์ เป็นต้น

ศิลาจารึกที่ภาพร

ในศิลาจารึกที่ภาพร พระเจ้าอโศกได้ประกาศแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายว่า *สิ่งใดที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้แล้ว สิ่งนั้นเชื่อว่าเป็นอันตรัสไว้ดีแล้ว และพระสัทธรรมจะดำรงอยู่ตลอดกาลนาน*

และได้มีประกาศแก่ฆราวาสทั้งชายและหญิงว่า *ให้เขาทั้งหลายพากันสดับฟัง และตั้งใจศึกษาข้อความย่อแห่งพระธรรมเจดาคัมภีร์ ซึ่งถ่ายทอดจากพระไตรปิฎก*

ศิลาจารึกที่สารนาถและอัลละฮาบาด

ศิลาจารึกที่สารนาถและอัลละฮาบาด ได้กล่าวถึงประเพณีในทางพระพุทธศาสนาว่า พระเจ้าอโศกทรงมีพระวิริยอุตสาหะอย่างแรงกล้าในการที่จะทำให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวในสังฆมณฑล และให้ปลอดพ้นจากสิ่งที่จะมาทำให้เกิดความแตกแยก

ศิลาจารึกที่ ๗

ศิลาจารึกที่ ๗ บอกว่า ในปีที ๒๘ พระเจ้าอโศกทรงสรุปหลักการทั้งหมดที่ทรงใช้เป็นหลักในการประกาศจารึกซึ่งเรียกว่าธรรมของพระองค์หรือ **อโศกธรรม** ไว้ หลักการเหล่านั้น คือ

๑. ทรงแต่งตั้งข้าหลวงประจำเขตปกครองท้องถิ่นให้มีหน้าที่สั่งสอนประชาชน
๒. ทรงฝังหลักศิลาจารึกพระธรรม (หลักศิลาจารึก พระบรมราชโองการ) และทรงแต่งตั้งมหาอำมาตย์ในราชสำนักไว้เป็นพิเศษ เพื่ออำนวยความสะดวกในเรื่องการประกาศพระธรรมนี้

๓. ทรงโปรดให้ปลูกต้นไม้ เพื่อให้ร่มเงา ให้ขุดบ่อเป็นระยะๆ ไปตามถนน
๔. ทรงแต่งตั้งมหาอำมาตย์พิเศษไว้ให้มีหน้าที่อำนวยความสะดวกในเรื่องทำทานแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต และให้มีหน้าที่จัดการเรื่องของคณะสงฆ์ สำหรับบรรพชิตนิกายอื่น ก็ให้มีคณะวินัยธรต่างหากจากคณะผู้พิพากษารธรรมดา
๕. ทรงแต่งตั้งข้าราชการจำนวนมากเป็นเจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวกทานอันเป็นส่วนหนึ่งของพระราชินีและพระโอรส-พระธิดาของพระองค์

ศิลาจารึกที่ ๑๓

ศิลาจารึกที่ ๑๓ พระเจ้าอโศกทรงประกาศว่าพระองค์ได้ส่งสมณทูตไปยังดินแดนต่างๆ ไม่เฉพาะแต่ภายในมหาอาณาจักรของพระองค์เท่านั้น แต่ยังได้ส่งไปยังดินแดนที่อยู่พื้นมหาอาณาจักรของพระองค์ออกไป เช่น ดินแดนแห่งปโตเลมี (Ptolemy) อันติกอนอส (Antigonos) มากาส (Magas) และอเล็กซานเดอร์ (Alexander) และเชื่อว่าพระภิกษุในพระพุทธศาสนาคงจะได้รับการอุปถัมภ์และการสนับสนุนในการประกาศศาสนาในที่นั้นๆ ด้วย

องค์ความรู้จาก “อโศกธรรม”

อโศกธรรม หมายถึงหลักความเป็นคนดีมีคุณธรรมตามคติธรรมในพระพุทธศาสนาที่พระเจ้าอโศกทรงโปรดให้จารึกเป็นพระราชโองการไว้ในศิลาจารึกต่างๆ โดยสาระสำคัญคือเป็นคำบรรยายลักษณะอันเป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์ชาวบ้านผู้ครองเรือนที่ดีไว้ ซึ่งถึงแม้จะเป็นจารึกที่มีอายุเก่าแก่ยาวนานแล้ว แต่ก็ยังทันสมัย สามารถนำมาใช้ในชีวิตของประชาชนชาวโลกปัจจุบันได้เสมอ ทั้งยังใช้ถ้อยคำที่เข้าใจง่าย ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งทรงคุณค่าสูงล้ำและน่าอัศจรรย์อย่างยิ่งในพระปรีชาสามารถของพระองค์ ดังตัวอย่างที่นักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้สรุปมาจากศิลาจารึกหมายเลขต่างๆ กำหนดเป็นอโศกธรรมให้ได้ศึกษากัน เช่น

ทรงห้ามฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญ และทรงห้ามข่มขืนเมียเหล่าน้องกันอย่างเอิกเกริกเฮฮา ทรงสอนให้คนเราเชื่อฟังบิดามารดา ให้มีใจเอื้อเฟื้อต่อมิตรผู้คุ้นเคย ต่อญาติและสมณพราหมณ์ การไม่ประทุษร้ายต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย การรู้จักประหยัดในการใช้จ่าย และการหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาทเหล่านี้ล้วนแต่เป็นความดี ทรงสอนให้คนเรารู้จักฝึกตน ขำระใจให้สะอาด รู้จักบุญคุณ และรู้จักผูกไมตรี เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นคุณธรรมที่แม้จะเป็นคนยากจนก็ปฏิบัติได้เสมอ และเป็นคุณธรรมอันสูงสุดของคนเรา

ทรงให้ข้อคิดเกี่ยวกับการประกอบมงคลพิธีต่างๆ ว่า คนทั้งหลายประกอบพิธีกรรมหรือมงคลพิธีเฉพาะในยามป่วยไข้ ยามมงคลสมรส ยามคลอดบุตร หรือในยามเริ่มออกเดินทางไกล

การประกอบพิธีมงคลเหล่านี้ล้วนไร้สาระ หากคุณค่าอะไรไม่ได้ แต่ยังมีมงคลอีกประการหนึ่งที่บุคคลควรประกอบ เป็นการมงคลที่เต็มไปด้วยผลานิสงส์ นั่นก็คือมงคลอันประกอบด้วยธรรม ได้แก่ การปฏิบัติชอบต่อทาสและคนรับใช้ การยกย่องให้เกียรติแก่ครูบาอาจารย์ การมีใจรักในสิ่งมีชีวิต ความมีใจเอื้อเพื่อต่อสมณพราหมณ์ สิ่งเหล่านี้และสิ่งอื่นๆ อันคล้ายกันนี้เรียกว่าการประกอบมงคลอันประกอบด้วยธรรม ดังนั้น บิดามารดา บุตรธิดา พี่หรือน้อง คนที่เป็นนายเขาควรที่จะช่วยกันประกาศว่า “มงคลอันประกอบด้วยธรรมนี้ดีเยี่ยมโดยแท้ ควรปฏิบัติกันให้สำเร็จ จนกระทั่งบรรลุถึงผลที่จำนงหมาย” คนทั้งหลายกล่าวว่าความเอื้อเพื่อเป็นความดี แต่ไม่มีทานใด ไม่มีความช่วยเหลือใดที่จะดีเท่ากับการให้ธรรมทานแก่คนอื่น และช่วยเหลือคนอื่นให้ได้รับพรพระธรรม

ทรงเสนอหลักปฏิบัติต่อการนับถือศาสนาว่า ควรให้เสรีภาพในทางศาสนา ควรเคารพให้เกียรติคนที่นับถือศาสนาอื่นทุกคน ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิต ไม่ควรเหยียดหยามศาสนาอื่น แล้วยกย่องศาสนาของตน การรักษาสำรวมคำพูดเป็นสิ่งที่ชอบ ขอให้สละแสวงหาเพื่อความเจริญในศาสนาของตน ถือเป็นกิจที่สำคัญยิ่ง

ทรงให้ความหมายของคำว่า “ธรรม” ดังนี้ ธรรมเป็นความดี แต่อะไรเล่าคือธรรม คือความพยายาม ลดความมัวเมาในใจของตนให้น้อยลง ทำประโยชน์ให้แก่คนอื่นเพิ่มขึ้นให้มาก ความเมตตา กรุณา ความเอื้อเพื่อ ความจริง และความบริสุทธิ์ (เหล่านี้คือธรรม)

ทรงอธิบายเรื่องกรรมว่า คนเห็นกรรมดีที่ตนทำแล้ว ก็กล่าวว่ากรรมดีนี้เราได้ทำไว้แล้ว คนมักมองไม่เห็นกรรมชั่วของตน แต่เมื่อเห็น ก็กล่าวว่ากรรมชั่วเราได้ทำไว้แล้ว กรรมนั้นเป็นกรรมชั่ว การตรวจดูกรรมที่ตนทำแล้วได้เช่นนี้เป็นของทำได้ยาก แต่คนก็ต้องคอยสอดส่องดูการกระทำของตนเอง คอยแนะนำตนว่า “การกระทำเช่นนั้นและเช่นนั้นนำไปสู่ความหายนะ กรรมนั้นเป็นกรรมหยาบเข้าทารุณ เป็นความโกรธ ความเย่อหยิ่ง ข้าจะคอยสอดส่องอย่างเข้มงวด มิให้ตัวข้าเองป้ายร้ายคนอื่นด้วยความริษยา การกระทำได้เช่นนี้ย่อมจะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ข้าทั้งในโลกนี้และโลกหน้าเป็นแน่แท้”

จากที่ยกตัวอย่างมานี้ แสดงให้เห็นว่า **อโศกธรรม** เป็นหลักธรรมสากลเพราะไม่มีการกล่าวถึงพระผู้เป็นเจ้า วิญญาณ หรือแม้แต่พระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา แต่ที่แสดงนี้เป็นหลักธรรมสากล ให้ทุกศาสนายอมรับได้ แม้ว่าพระองค์เองจะเป็นพุทธมามกะ แต่พระองค์ก็ไม่เคยบีบบังคับพสกนิกรของพระองค์ต้องให้นับถือพระพุทธศาสนาตามพระองค์เลย และก็ไม่เคยเห็นว่าศาสนาอื่นๆ จะเป็นซาตานหรือคนชั่วเข้าผิดบาปแต่อย่างใด ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงเป็นอริยพุทธมามกชนอย่างแท้จริงนั่นเอง

พระสถูปเจดีย์ : พุทธศิลป์ยุคพระเจ้าอโศก

ดังเป็นที่ทราบกันว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงโปรดให้สร้างพระสถูปเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ เท่ากับจำนวนพระธรรมชั้นตรี แล้วทรงโปรดให้ประดิษฐานในสถานที่ต่างๆ ที่พระพุทธองค์ได้เคยเสด็จประทับทั่วพระราชอาณาเขตแห่งชมพูทวีป พร้อมกันนี้ พระองค์ยังได้ทรงโปรดให้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุจากสถูปของพระเจ้าอชาตศัตรู ที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกของวัดเวฬุวัน แล้วโปรดให้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ แบ่งไปบรรจุไว้ในพระสถูปเจดีย์ทั้ง ๘๔,๐๐๐ องค์ด้วย

พระสถูปเจดีย์ของพระเจ้าอโศกมีปรากฏตั้งแต่เมืองตักกสิลา เหนือสุดของอินเดียลงไปถึงแคว้นมลภูฏา ใต้สุดของอินเดีย ลักษณะของสถูปนั้นมักสร้างด้วยอิฐและศิลา เป็นรูปทรงบาตรคว่ำ ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม คล้ายกับจะให้เป็นบัลลังก์ แล้วสร้างเป็นฉัตรปักไว้บนบัลลังก์นั้นอีกต่อหนึ่ง รอบๆ พระสถูป มักทำเป็นรั้วล้อมรอบบริเวณไว้ เรียกกันว่า **รั้วพระเจ้าอโศก** มีลักษณะรูปทรงเป็นไม้ไผ่สานขัดแตะ แต่มักนิยมทำด้วยอิฐและศิลา ที่รั้วหรือซุ้มประตูนั้น มักนิยมให้มีภาพหินแกะสลัก เป็นรูปเรื่องราวพระพุทธประวัติหรือเรื่องราวในชาดก ภาพสลักนั้นงดงามยิ่งนัก ทำให้เราทราบศิลปะและกระบวนช่างในยุคพระเจ้าอโศกว่าเจริญรุ่งเรืองเพียงไร และมีที่น่ายกย่องว่า ไม่มีการสลักเป็นรูปเหมือนอย่างบุคคล แต่ได้ใช้สัญลักษณ์อื่นๆ แสดงแทนเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระประวัติของพุทธเจ้า เช่น ดอกบัว แสดงการประสูติ, ม้า แสดงการออกบรรพชา, บัลลังก์ว่าง ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ แสดงการตรัสรู้, วงล้อธรรมจักร และกวางหมอบ แสดงปฐมเทศนา, ระฆังคว่ำหรือพระสถูป แสดงการปรินิพพาน เป็นต้น

นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดให้สร้างเสาหิน ซึ่งต่อมาเรียกกันว่า **เสาหินพระเจ้าอโศก** มีจำนวนถึง ๘๔๐๐๐ ต้น ตามจำนวนพระธรรมชั้นตรี แล้วโปรดให้นำไปตั้งยังสถานที่สำคัญต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เช่น ที่สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล และที่อื่นๆ ทั่วประเทศอินเดีย เสาหินนั้นมีลักษณะเป็นเสาหินทรายขัดมัน มีขนาดใหญ่ โดยทั่วไปมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑ เมตร สูงประมาณ ๑๐ เมตร บนหัวเสา มักแกะสลักเป็นรูปสัตว์ต่างๆ ส่วนมากเป็นรูปสิงห์ ๔ ตัวหันหลังชนกัน (จตุรสิงห์) และบนหลังสิงห์มีธรรมจักรตั้งอยู่ อันแสดงให้เห็นว่า พระธรรมแห่งพระพุทธศาสนาได้แผ่ไพศาลไปทั่วทั้งสี่ทิศ ส่วนฐานที่รองรับหัวเสานั้นก็มักมีรูปสัตว์ต่างๆ อีก เช่น ช้าง ม้า สิงห์ และหงส์ เป็นต้น ซึ่งสัตว์แต่ละรูปก็เป็นสัญลักษณ์แทนเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระประวัติของพระพุทธองค์ เช่น ช้าง หมายถึงการประสูติ, ม้า หมายถึงการเสด็จออกบรรพชา, สิงห์ หมายถึงการประกาศสัจธรรม ทำนองเปล่งสีหนาท, หงส์ หมายถึงการแยกดีแยกชั่ว เป็นต้น เสาหินพระเจ้าอโศกในที่บางแห่งยังได้มีการจารึกอักษรพราหฺมี บันทึกเป็นเรื่องราวต่างๆ ดังเช่น ที่ลุมพินีวัน สถานที่ประสูติ และที่ทรงแสดงมหาสติปัฏฐานสูตร ที่โอศกเกรชะ ในนิวเดลี เป็นต้น มีการจารึกเรื่องราวปรากฏบนเสาศิลา ๓๐ กว่าแห่ง กล่าวกัน

ว่า ในการปักเสาหินต่างๆ นี้ มีพระมหาโมคคัลลิตตสเถระ พระอรหันต์ผู้ทรงทิพยจักขุ เป็นผู้ชี้บอกตำแหน่งของสถานที่นั้นๆ ด้วยญาณคือตาทิพย์

ทั้งสถาปพระเจ้าอโศก เสาหินพระเจ้าอโศก และรั้วพระเจ้าอโศกเหล่านี้ มีไว้เพื่อเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนาที่เป็นถาวรวัตถุ คงสภาพได้นาน ไว้ให้อนุชนพุทธบริษัทชั้นหลังได้ทราบถึงพุทธสถานในตำแหน่งที่ถูกต้อง ตรงกับเหตุการณ์ในพระพุทธประวัติอย่างแท้จริง

บันปลายพระชนม์ชีพ

พระเจ้าธรรมโศกราชทรงเสวยสิริราชสมบัติในพระนครปาฏลีบุตร แคว้นมคธ รวมระยะเวลากว่า ๔๒ ปี จึงเสด็จสวรรคต (โดยนับที่ทรงครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๘ และเสด็จสวรรคต พ.ศ. ๒๖๐ ในคัมภีร์สันสกฤตว่า ทรงครองราชย์ พ.ศ. ๒๗๐ - พ.ศ. ๓๑๑ รวมระยะครองราชย์ ๔๑ ปี) เมื่อสิ้นรัชสมัยของพระเจ้าอโศกแล้ว ราชวงศ์โมริยะก็ค่อยเสื่อมสูญไปในที่สุด

พระราชประวัติในบันปลายแห่งพระชนม์ชีพของพระเจ้าอโศกไม่ปรากฏในคัมภีร์บาลี แต่ในคัมภีร์สันสกฤต “อโศกาวทาน” ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติบันปลายแห่งพระชนม์ชีพของพระเจ้าอโศกไว้โดยพิสดาร ในที่นี้ขอนำเอาข้อความสำนวนภาษาบางตอนที่ ศาสตราจารย์ (พิเศษ) เสฐียรพงษ์ วรรณปก เล่าไว้ในคอลัมน์ “ธรรมะใต้ธรรมาสน์” มานำเสนอเป็นการสรุปจบพระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ดังต่อไปนี้

“พระเจ้าอโศกมีพระมเหสีหลายองค์ เท่าที่ปรากฏชื่อก็มีอสนิรมิตตา มหาเทวี ปัทมาวตี **ติษยรักษิตา** มเหสีองค์ท้ายว่ากันว่าร้ายกาจมาก อัจฉาแม้กระทั่งต้นโพธิ์ พระเจ้าอโศกเสด็จไปนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทุกวัน รับสั่งให้ดูแลอย่างดี พระนางติษยรักษิตาหาโอกาสให้คนของเธอเอาน้ำร้อนไปราดโคนมันทุกวันจนตาย เตือดร้อนพระเจ้าอโศกต้องไปหาหน่อใหม่ปลูก คนอะไรหึงแม้กระทั่งต้นไม้

พระนางชีริษยาองค์นี้เองได้ก่อกรรมทำเข็ญกับพระราชโอรสอันประสูติแต่พระอัครมเหสีนามว่า**เจ้าชายกุณालะ** พระราชบิดาทรงสถาปนาเจ้าชายกุณาละในตำแหน่งอุปราช ส่งไปครองเมืองอุชเชนีแคว้นอวันตี ด้วยความรำลึกถึงพระราชปิโยรส พระเจ้าอโศกทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระราชโอรส ข้อความตอนหนึ่งทรงเตือนให้พระราชโอรสหมั่นศึกษาศิลปวิทยาเพื่อจะได้กลับมาสืบราชสมบัติแทนพระองค์ ตรงนี้คำศัพท์ว่า “อธยายนะ” (แปลว่า การสาธยายหรือท่องบ่นวิชาการ) พระนางอัจฉาแอบแปลงสารเมื่อพระราชาเพลอ เต็มตัว น เข้าอีกตัวเป็น “อธยายนะ” (แปลว่าทำตาให้บอด) เมื่อจดหมายถึงมือเจ้าชายกุณาละ นึกว่าเสด็จพ่อสั่งให้ควักดวงตาทิ้ง จึงจัดการให้ควักดวงตาตนตามคำสั่งเสด็จพ่อ มิโยใครจะทัดทานอย่างไรก็ไม่ฟัง ในที่สุดก็บอดสนิททั้งสองข้าง แล้วก็ส่งสารถึงเสด็จพ่อว่าได้กระทำตามพระราชประสงค์ของ

เสด็จพ่อทุกประการ เรื่องได้ล่วงรู้ถึงพระเจ้าอโศกภายหลัง พระองค์ทรงเศร้าโศกเสียพระทัยมาก ได้สืบสาวราวเรื่องได้ทันต่อคน "แปลงสาร" คือพระนางติษยรัทษิตา จึงรับสั่งให้ประหารชีวิต แล้วให้อำมาตย์ไปเชิญ **สัมปติ** โอรสเจ้าชายกุนดาละ เจ้าเมืองปาตลีบุตร สถาปนาขึ้นเป็นรัชทายาทสืบแทนบิดา

พระเจ้าสัมปติขึ้นครองราชย์ ในช่วงที่ทรัพย์คงคลังแทบไม่เหลือ นัยว่าพระเจ้าอโศกทรงขนออกมาถวายทานให้พระพุทธานจนเกือบหมด พระเจ้าสัมปติจึงมีอคติต่อพระสงฆ์ต่อพระพุทธาน เพราะท่านเหล่านี้เป็นเหตุให้เสด็จปู่ต้องสิ้นเนื้อประดาตัว จึงไม่สนใจทะนุบำรุงพระพุทธาน หันไปนับถือศาสนาเซน เช่นเดียวกับบรรพบุรุษแห่งราชวงศ์โมริยะ สิ้นสัมปติ พระเจ้าทศรถขึ้นครองราชย์ ก็หันไปนับถือพวกอาชีวก ไม่สนใจพระพุทธาน พระพุทธานก็เสื่อมโทรมลง พระสงฆ์องค์เจ้าก็พากันปลีกตัวไปอยู่ถ้ำอื่น

ในที่สุด ราชวงศ์โมริยะก็ถึงกาลอวสาน เมื่อ**อำมาตย์ปุชยมิตร** ลูกขึ้นยึดอำนาจสถาปนาราชวงศ์ศุภกะขึ้น ศาสนาพราหมณ์ซึ่งชบเซามาเนิ่นนานก็ฟื้นตัว โดยการนำของปุชยมิตร พระพุทธานที่อ่อนแออยู่แล้ว ก็เข้าสู่อาการสลับสัลด วัตรวามาราม สดุดิหารที่พระเจ้าอโศกสร้างไว้ถูกเผาทำลายไปหมดสิ้น พระพุทธานมิได้เป็นศาสนาประจำชาติอีกต่อไป แต่ปุชยมิตรผู้ทำลายล้างพระพุทธาน ก็ใช้ว่าจะเจริญรุ่งเรือง บาปกรรมมีจริง ราชวงศ์ศุภกะไปได้หน่อยหนึ่งก็ถูกพวกกรีกลูกหลานอเล็กซานเดอร์มหาจักรกราน

กษัตริย์กรีกองค์หนึ่งพระนามว่า **เมานานเดอร์** ภาษาบาลีว่า **มิลินทะ** ยึดครองอินเดียเหนือ เลือกลงเมืองสาคร หรือสกลโกธัตถกสิลา เป็นจุดศูนย์กลาง แรกๆ มิลินทะก็มีได้นับถือพระพุทธาน ต่อมาได้เลื่อมใสในพระพุทธาน โดยการชักนำของพระเถระนาม **นาคเสน** ก็ทะนุบำรุงพระพุทธานให้รุ่งเรืองมา ช่วงระยะเวลาอันสั้นแล้วก็เสื่อมถอยลงอีก”

ทุติยบท

ประวัติการนับถือพระพุทธศาสนาของชนชาติไทย

ประมวลข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับอาณาบริเวณ “สุวรรณภูมิ”

โดยที่ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ตอนพาหิรนิทาน ได้บันทึกการไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังสุวรรณภูมิของพระโสณะกับพระอุตตระไว้ มีใจความโดยสรุปว่า

“เมื่อพระโสณะกับพระอุตตระได้ไปยังแคว้นสุวรรณภูมิ สมัยนั้น ที่แคว้นสุวรรณภูมิ มีนางรากษส* (ผีเสื้อน้ำ) ตนหนึ่ง ขึ้นมาจากสมุทรเคี้ยวกินพวกทารกที่เกิดในราชตระกูล ในวันนั้นเอง มีทารกคนหนึ่งเกิดในราชตระกูล คนทั้งหลายเห็นคณะของพระเถระแล้ว สำคัญว่าเป็นสหายของพวกรากษส จึงพากันถือเอาอาวุธไปประสงค์จะทำร้าย พระโสณะเถระจึงถามว่าถืออาวุธมาทำไมกัน คนเหล่านั้นพูดว่า “มีพวกรากษสชอบเคี้ยวกินพวกเด็กที่เกิดในราชตระกูล พวกท่านคงเป็นสหายของรากษสเหล่านั้น”

พระโสณะเถระจึงอธิบายให้พวกคนเหล่านั้นเข้าใจว่าพวกตนไม่ใช่สหายหรือพวกของรากษส แต่ชื่อว่าเป็นสมณะ ที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การร่วมประเวณี การไม่พูดเท็จ การไม่ดื่มน้ำเมา เป็นผู้ฉันทเดียว มีศีล ประพฤติพรหมจรรย์ มีกัลยาณธรรม

ขณะนั้นเอง นางรากษสตนหนึ่ง พร้อมด้วยบริวาร ได้ขึ้นมาจากสมุทร เห็นพระเถระจึงคิดจะจับกิน พวกชาวบ้านเห็นนางรากษสตนนั้นแล้วก็กลัวร้องเสียงดังว่า “นางรากษสนี้กำลังมา เจ้าข้า” พระโสณะเถระจึงเนรมิตอภายภาพจำนวนมากกว่าพวกรากษสเป็นสองเท่า ปิดล้อมไว้ทั้งสองข้างโดยกั้นนางรากษสพร้อมทั้งบริวารไว้ตรงกลาง นางรากษสตนนั้นพร้อมทั้งบริวารเห็นดังนั้นจึงฉกคิดว่า “สถานที่นี้ถูกพวกรากษสเหล่านี้ยึดครองแล้วเป็นแน่ ขึ้นชักเข้าพวกเราจะถูกพวกรากษสเหล่านี้จับกินเป็นอาหารแน่นอน” แล้วต่างพากันรีบหนีไป

ฝ่ายพระโสณะเถระกับพระอุตตระเถระครั้นขับไล่รากษสเหล่านั้นให้หนีไปไกลลับตาแล้ว จึงได้จัดตั้งอารักขาไว้โดยรอบเกาะ (พื้นที่บริเวณนั้น) และต่อมาพระเถระทั้งสองได้ทำให้พวก

* รากษส หมายถึงยักษ์ร้าย หรือผีเสื้อน้ำ (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน), บ้างว่า เป็นเวตาล หรือค่างควา เป็นชื่อของพวกอสูรอย่างเลว มีนิสัยดุร้าย ชอบเที่ยวตามป่าทำลายพืชและกินคน สืบโลหิตของสัตว์เป็นอาหาร สถานที่อยู่ของพวกนี้ อยู่ในทะเลหรือสระใหญ่ (ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล เล่ม ๑ หน้า ๑๑๒ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๔๐)

คนเหล่านั้นเลื่อมใสโดยยกพรหมชาลสูตร (พระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสเกี่ยวกับศีล ๓ ระดับ คือ จุลศีล ศีลขั้นต้น มัชฌิมศีล ศีลชั้นกลาง และมหาศีล ศีลขั้นสูง เป็นต้น ซึ่งพระสูตรนี้จัดอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค) มาแสดงชี้แจงอธิบายให้เข้าใจแจ่มแจ้ง จนสามารถทำให้พวกคนท้องถิ่นชาวสุวรรณภูมิเหล่านั้นเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประกาศตนเป็น อุบาสก-อุบาสิกา ยึดมั่นในไตรสรณคมน์และรักษาศีล ๕ กันโดยทั่วหน้า ในการประชุมฟังธรรม ครั้งนั้น มีประชาชนประมาณ ๖ หมื่นคนได้บรรลุเข้าถึงธรรมแจ่มแจ้ง มีพวกกุลบุตรเด็กหนุ่ม ลูกหลานชาวบ้านประมาณ ๓ พัน ๕ ร้อยคนขอบวชเป็นพระภิกษุสามเณร และมีพวกกุลธิดา บุตรสาวชาวบ้านประมาณ ๑ พัน ๕ ร้อยนางขอบวชเป็นพระภิกษุณีและสามเณรี

เป็นอันว่าพระโสณและพระอุตตระได้ประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาจนสามารถประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้ดำรงมั่นอยู่ในแคว้นสุวรรณภูมินั้นด้วยประการฉะนี้ นับแต่นั้นมา ชนชาวสุวรรณภูมิก็นิยมพากันตั้งชื่อพวกเด็กที่เกิดในตระกูลชั้นสูงว่า โสณุตตระ (หรือ โสณุดร)”

ดังนั้น จึงเป็นที่ยอมรับกันว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมินี้ในสมัย พระเจ้าอโศกมหาราช เป็นพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทดั้งเดิมในพุทธศตวรรษที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ สมัยเดียวกันกับที่พระพุทธศาสนาได้รับการนำไปเผยแผ่ที่ประเทศศรีลังกา เป็นยุคสมัยที่พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองแพร่ขยายไปไกลที่สุดยิ่งกว่าสมัยใดๆ เพราะมีการจัดส่งคณะพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ รวม ๙ สายด้วยกัน ขณะนั้นอาณาจักรไทยรวมอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิด้วย จึงกล่าวได้ว่า ประเทศไทยได้รับพระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช โดยคณะสมณทูตที่มีพระโสณเถระกับพระอุตตระเถระ เป็นหัวหน้าคณะ ได้นำเอาหลักพระพุทธศาสนามาเผยแผ่ในดินแดนที่เรียกว่า **สุวรรณภูมิ** หรือเขียนอย่างบาลีว่า **สุวณณภูมิ** คณะสมณทูตได้แสดงพระธรรมเทศนาพรหมชาลสูตรเป็นต้นโปรดประชาชนชาวพื้นถิ่นจนเกิดความศรัทธาเลื่อมใสและขอบวชในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ชาวพื้นถิ่นเหล่านั้นนอกจากจะบวชเป็นพระภิกษุแล้ว ยังได้สร้างสถูปเจดีย์ไว้สักการบูชาอีกด้วย สถูปทรงนี้เรียกว่าสถูปรูปพองน้ำเหมือนกับสถูปสาญจีในอินเดียซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้สร้างขึ้น ศิลาที่สลักเป็นรูปพระธรรมจักร พระแท่นพุทธอาสน์ และรอยพระพุทธบาท ต่างก็เป็นสัญลักษณ์ถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในยุคนี้ ดังปรากฏในจดหมายเหตุของจีนว่า **ทวาราวดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า **ได้แก่จังหวัดนครปฐม** โดยมีโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ ศิลารูปพระธรรมจักร เป็นต้นเป็นประจักษ์พยานอยู่

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับภูมิประเทศอันเป็นสถานที่ตั้งของดินแดนที่เรียกกันว่าสุวรรณภูมินั้น ยังมีข้อถกเถียงกันอยู่ในหมู่นักศึกษาทางประวัติพระพุทธศาสนาและกลุ่มประเทศที่นับถือ

พระพุทธศาสนาในแถบนี้ว่า **ดินแดนสุวรรณภูมิ** ที่คณะสมทูตซึ่งมีพระโสณะกับพระอุตตระเป็นหัวหน้าหน้าคณะเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเมื่อครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชปกครองอินเดีย นั้น อยู่ตรงไหนกันแน่ ได้แก่บริเวณประเทศใดในปัจจุบัน โดยนักปราชญ์ชาวพุทธพม่าก็อ้างว่าศูนย์กลางคือตัวเมืองสุวรรณภูมิอยู่ที่เมืองสุธรรมวดีหรือสะเทิมในพม่า แต่นักปราชญ์ชาวพุทธไทยก็แย้งว่า เมืองสะเทิมนั้นไม่มีโบราณวัตถุสถานที่เก่าแก่อะไรเลย จึงไม่สามารถยืนยันได้ว่าเป็นสุวรรณภูมิ ส่วนบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาของประเทศไทยนี้มีโบราณวัตถุสถานที่เก่าแก่ทันสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เช่น พระปฐมเจดีย์องค์เดิมซึ่งประดิษฐานอยู่ข้างในองค์ปัจจุบัน ศิลธรรมจักร และศิลาจารึกที่จารึกพระธรรม เช่น คาถา *เย ธมฺมา...* ซึ่งจารึกด้วยอักษรชาวอินเดียใต้หลังสมัยพระเจ้าอโศกและก่อนสมัยที่ลังกาทวีปจารึกพระไตรปิฎก-อรรถกถาเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลาน ฝ่ายนักปราชญ์ชาวพุทธลาวและเขมรก็อ้างว่าบริเวณประเทศของตนก็คือดินแดนสุวรรณภูมิเช่นกัน

เกี่ยวกับภูมิประเทศของสุวรรณภูมิในปัจจุบันนี้ พวกนักโบราณคดีนานาชาติประเทศได้มีทัศนะแตกต่างกันเป็น ๔ กลุ่มใหญ่ ดังนี้

๑. นักโบราณคดีกลุ่มอินเดีย ๙๐ เปอร์เซ็นต์ เชื่อว่า **สุวรรณภูมิ คือ แหลมมลายู** ประกอบด้วยดินแดนส่วนใต้สุดของพม่า ภาคใต้ของไทยทั้งหมด คาบสมุทรมลายูเซีย และประเทศสิงคโปร์ ประวัติพื้นเมืองกล่าวไว้ว่า สมัยโบราณย่านนี้มีทองคำมาก เล่นพนันกันโดยเอาทองออกประกัน คนไวก้อาทองเท่าตัวไวก้อเป็นเดิมพัน

๒. กลุ่มคนอินเดีย ๑๐% เชื่อว่า **สุวรรณภูมิ คือ ริมทะเลด้านตะวันออกของอินเดียใต้**

๓. กลุ่มคนพม่าเชื่อว่า **สุวรรณภูมิ ได้แก่ตอนกลางและตอนใต้ของประเทศพม่า**

๔. กลุ่มคนไทยเชื่อว่า **ศูนย์กลางสุวรรณภูมิอยู่ที่จังหวัดนครปฐม**

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานเอกสารจีนโบราณ คือ จดหมายเหตุจีน ที่บันทึกไว้เมื่อตอนพุทธศตวรรษที่ ๘ (พ.ศ. ๘๐๐) ก็พบว่า ได้ระบุชื่อประเทศ**จินหลิน** หรือ**กิมหลิน** ซึ่งแปลว่าแดนทอง หรือสุดแดนทอง อยู่เลยประเทศพูนาน (หรือ พูนัน อยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขง คือกัมพูชาหรือเขมรในปัจจุบัน) ไปทางทิศตะวันตก ๒,๐๐๐ ลี้

ต่อมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ Mr. Wang wei-min ได้เรียบเรียงและแปลชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย จากนามานุกรมจีน “สถานที่โบราณบริเวณทะเลใต้” จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ไอดีเยนส์โตร์ ได้กล่าวถึงแดนทองมีความข้อความ ดังนี้

๑๗๑. จินหลิน (Jinlin)

บางที่เรียกว่า จินฉิน และจินเจิ้น, หนังสือเหลียงชู (เป็นหนังสือประเภทพระราชพงศาวดารสมัยราชวงศ์เหลียง แต่งโดยเหยาซือเหลียง สมัยราชวงศ์ถัง) บรรพ

ที่ ๕๔ บันทึกไว้ว่า “พื้นมั่นเป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศฝูหนาน พระองค์ได้ทรงพระราชปรารภให้ประชาชนจัดสร้างเรือนใหญ่แล้วไปบุกรุกอาณาจักรชิวตูกุน จิวจื่อเตียนซุน และอาณาจักรอื่นๆ ๑๐ กว่าประเทศ ได้ขยายพื้นที่ของประเทศกว้างถึง ๖ พันกว่าลี้ ต่อมาเมื่อต้องปราบปรามอาณาจักรจินหลินต่อไปนั้น พระองค์ทรงพระประชวรเสียก่อน และมีพระราชโองการสั่งให้พระโอรสเสด็จแทนพระองค์” ... “ห่างจากประเทศฝูหนานประมาณ ๒ พันกว่าลี้ มีอาณาจักรชื่อ **จินหลิน** และภายในอาณาจักรนี้มีแร่เงิน และมีพลเมืองอันมากมาย ชาวจินหลินชอบล่าช้าง ถ้าได้ช้างเป็นก็นำมาขี่ ถ้าได้ช้างตายก็จะเอาแต่หางของมัน” ... “จินหลินนี้อยู่ในแถบบริเวณจังหวัด Nakhon Pathom (นครปฐม) ของไทยในปัจจุบัน, บ้างว่าจินหลิน หมายถึงสุวรรณภูมิ, บ้างว่าจินหลินอยู่ใน Palembang ของเกาะสุมาตรา, และบ้างว่าอยู่ใน Martaban ของประเทศพม่า

๑๗๒. จินหลินตัวาร (Jinlindawan)

หนังสือหงเตีย (เป็นหนังสือประเภทประมวลกฎบัตรธรรมเนียมทั่วไป) บรรพที่ ๑๘๘ บันทึกไว้ว่า “ในรัชสมัยของราชวงศ์ซุยได้อินชื่ออาณาจักรเปียนโต้วกั้ว ตูคุนกั้ว จิวลี้กั้ว และปี่ซงกั้วเสมอ จากฝูหนานข้ามจินหลินตัวารไปทางทิศใต้ประมาณ ๓ พันลี้ จะมีอาณาจักรทั้งสี่ดังกล่าว และการทำนา ทำสวนของอาณาจักรเหล่านี้จะเหมือนกับจินหลิน” **จินหลินตัวาร** หมายถึง อ่าวไทยนี้เอง

(ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย หน้า ๘๕-๘๖)

ศาสตราจารย์ ของ บัวเชอเลียร์ (JEAN BOISSELIER) นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศส* แห่งมหาวิทยาลัย ซอร์บอนน์ กรุงปารีส ให้ความเห็นว่า เมืองอู่ทองเป็นเมืองสุวรรณภูมิ เมืองแรก และเป็นราชธานีแห่งอาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งเขตแดนด้านตะวันตกของอาณาจักรนี้ ตรงกับเขตทอง หรือจินหลิน ตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุของจีน

นายพอล วิทเล่ย์ นักโบราณคดีชาวต่างประเทศอีกคนหนึ่ง เขียนไว้ในเรื่องแหลมทองกล่าวว่า “อ่าวจินหลิน อยู่ตรงบริเวณปากอ่าวไทยในปัจจุบัน และประเทศจินหลินเป็นประเทศที่ตั้งอยู่บริเวณปากอ่าวไทย”

(หนังสือ **เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม** เนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย หน้า ๒๔ – ๒๕ กรมศิลปากร ๒๕๓๑)

* ได้ร่วมการสำรวจขุดค้นเมืองอู่ทองกับเจ้าหน้าที่โบราณคดี กรมศิลปากร แล้วได้เขียนบทความเรื่อง ทัศนวิสัยใหม่เกี่ยวกับสถานที่ตั้งอาณาจักรพุนัน กรมศิลปากรได้นำมาพิมพ์ในหนังสือ โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙

และยังมีจารึกที่ปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประมาณ พ.ศ. ๑๗๐๐ อยู่ที่ประเทศกัมพูชาไว้ว่า “มีเมือง... ละโวทยปุระ สุวรรณปุระ ตามภูกปฏฺญนะ ชัยราชบุรี ศรีชัยสิงห์ปุระ ศรีชัยวัชรปุระ ศรีชัยสทมบุรี...”^๑

นักโบราณคดีสันนิษฐานว่า สุวรรณปุระ คือ สุวรรณภูมิ หรืออุทอง ที่ในเอกสารจีนโบราณระบุว่า “ชาวจินหลินชอบล่าช้าง ถ้าได้ช้างเป็นก็นำมาขี่ ถ้าได้ช้างตายก็จะเอาแต่งาของมัน”^๒ นั้น ในหนังสือ แหล่งเตาเผาบ้านบางปูน มีข้อความที่กล่าวถึงการล่าช้างที่เมืองอุทอง ดังนี้

“ในบริเวณเมืองอุทองพบคอกช้างขนาดใหญ่จำนวน ๓ คอก ห่างจากตัวเมืองราว ๔ กิโลเมตร แสดงว่ามีการคล้องช้าง...อันนี้ คือ ร่องรอยที่เหลืออยู่เป็นหลักฐาน คอกช้างเป็นคันดินขนาดใหญ่ล้อมรอบ โดยมีทางเข้าเพียงด้านเดียวและตอนหรือไล่ช้างให้เข้าไปในคอก ต่อจากนั้น ก็ทำการคล้อง.... ลักษณะคอกช้างในปัจจุบันเหลือเพียงแนวคันดิน สามารถขังช้างได้จำนวนมาก...อย่างไรก็ตามจากลักษณะคอกยังแสดงถึงการคล้องช้างด้วยวิธีการเดียวกัน ซึ่งส่งอิทธิพลหรือทำสืบเรื่อยมาเป็นหลักฐานที่บ่งบอกถึงพัฒนาการต่อเนื่องของกลุ่มชนในเขตสุวรรณภูมิ หรือสุวรรณปุระ หรืออุทอง”^๓

คำว่า “อุทอง” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงให้ความหมายไว้ว่า “คำว่า อุ ย่อมแปลได้เป็น ๒ นัย แปลว่า เปล ก็ได้ หรือจะแปลว่าเป็นที่ที่เกิด ดังเช่นคำที่ใช้พูดกันอยู่ว่า อุน้ำอุข้าว เช่นนี้ก็แปลได้ เพราะเหตุนี้ คำว่า สุวรรณภูมิ ถ้าจะแปลว่า อุทอง จะใช้ได้หรือไม่ ถ้าใช้ได้ เมืองโบราณนี้ชื่อเดิมที่เรียกในภาษาไทย คงเรียกว่า เมืองอุทอง เมื่อไปเรียกในภาษาบาลีจึงใช้ว่า สุวรรณภูมิ”^๔

และอีกตอนหนึ่ง ดังนี้ “ฉันทินึกว่าเหตุไฉนในจารึกของพ่อขุนรามคำแหงจึงเรียกชื่อ เมืองท้าวอุทองว่าเมืองสุวรรณภูมิ ก็ศัพท์ ๒ ศัพท์นั้นเป็นภาษามคธ คำว่า สุพรรณ แปลว่า ทองคำ และคำว่า ภูมิ แปลว่า แผ่นดิน รวมกันหมายความว่า แผ่นดินอันมีทองคำมาก ถ้าใช้เป็นชื่อเมืองก็ตรงกับว่า เป็นเมืองอันมีทองคำมาก พอนึกขึ้นเท่านั้น ก็คิดเห็นทันทีว่า สุพรรณภูมิ นั้นตรงกับชื่อ อุทอง ในภาษาไทยนั่นเอง เพราะคำว่า อุ หมายความว่า ที่เกิด หรือ ที่มี ก็ได้ เช่นพูดกันว่า อุข้าวอุน้ำ มิได้หมายแต่ว่า เปล สำหรับเด็กนอนอย่างเดียว และคำที่เรียกกันว่าท้าวอุทองก็ดี พระเจ้าอุทองก็ดี น่าจะหมายความว่า เจ้าเมืองอุทอง ใครได้เป็นเจ้าเมือง

^๑ นิคม มุสิกกะคามะ : ประวัติศาสตร์โบราณคดีกัมพูชา หน้า ๑๘๐-๑๘๑

^๒ ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณ หน้า ๘๕

^๓ แหล่งเตาเผาบ้านบางปูน หน้า ๔๒ กรมศิลปากร จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๑

^๔ รายงานเสด็จตรวจราชการเมืองสุพรรณบุรี จากหนังสือ โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง พ.ศ. ๒๕๐๙ หน้า ๓๐

พวกเมืองอื่นก็เรียกว่าท้าวอุทอง หรือพระเจ้าอุทอง เช่นเรียกว่า ท้าวกูเรปัน ท้าวดาหา หรือ พระเจ้าเชียงใหม่ และพระเจ้าน่าน มีใช้ชื่อตัวบุคคล คิดต่อไปว่าเหตุไฉนจึงเปลี่ยนชื่อเมือง สุพรรณภูมิเป็นเมืองอุทอง เห็นว่าเมืองนั้นเดิมพวกพราหมณ์คงตั้งชื่อว่า **สุพรรณภูมิ** ในสมัยเดียวกันกับตั้งชื่อ **เมืองราชบุรี** และ **เพชรบุรี** ต่อมาน่าจะร้างเสียสักคราวหนึ่ง เนื่องจากเหตุที่พระเจ้าราชาธิราชเมืองพุกามมาตีเมืองราชธานีที่พระปฐมเจดีย์ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐ ต่อมาพวกไทยลงมาจากข้างเหนือ อาจเป็นพวกพระเจ้าศิริชัยเชียงแสนก็ได้ มาตั้งเมืองสุพรรณภูมิขึ้นอีก เรียกชื่อกันเป็นภาษาไทยจึงได้นามว่า **เมืองอุทอง** แต่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงใช้ชื่อตามธรรมเนียมเดิม จึงเรียกว่า **เมืองสุพรรณภูมิ**^๑

ที่กล่าวกันว่า “อุทอง” คือ “สุวรรณภูมิ” เพราะมีเอกสารโบราณกล่าวถึง และอุทองมีหลักฐานตามที่กล่าวถึง เพราะมีโบราณวัตถุตั้งแต่ยุคหิน คือ ได้พบขวานหินขัดเป็นจำนวนมาก ที่ริมแม่น้ำจะระเข้สามพัน อยู่ทางทิศใต้ของเมืองอุทองแสดงว่าเมืองอุทองเป็นที่อยู่ของมนุษย์มาแล้วก่อน พ.ศ. ๘๐๐ (ดู วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มีนาคม ๒๕๓๑ หน้า ๓๙, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง หน้า ๕๐ และ (ศรี) ทวารวดี พ.ศ. ๒๕๓๒ หน้า ๙๕)

และเพราะได้สำรวจพบโบราณวัตถุทันหลังสมัยอโศก เช่น ชากสลุบและเจดีย์ทรงกลมแบบสาญจิหลังสมัยอโศก รูปจำหลักศิลาพระภิกษุสงฆ์ครองจีวร ศิลปะแบบอมรวดี ประมาณ พ.ศ. ๘๐๐ พระพุทธรูปศิลา มีธรรมจักรและกวางหมอบ ตะเกียงดินเผาแบบอานธรศิลปะแบบอมรวดี รูปกัณฐีรวมศิวารมณ์ ศิลปะแบบอินเดีย พระพิมพ์ดินดิบจารึกคาถา เย ธมมา ด้วยอักษรอินเดีย เหรียญเงินมีจารึกว่า ลวปุระ แสดงว่า อุทอง เมืองพระราม มีคู่กันมากับกรุงละโว้ (แหล่งโบราณคดีในภูมิภาคตะวันตก หน้า ๑๘) และมีคอกช้างไว้ล่าช้างที่กล่าวถึงในเอกสารจีน ฯลฯ

ดังนั้น ศูนย์กลางของอาณาจักร สุวรรณภูมิ จะอยู่ที่นครปฐมโบราณหรือที่อุทอง ก็อยู่ในดินแดนทองของไทยนี้เอง

อย่างไรก็ตาม เพื่อความมีน้ำหนักชัดเจนเกี่ยวกับการสันนิษฐานว่า ดินแดนสุวรรณภูมิที่พระโสณะกับพระอุตตระเดินทางนำพระพุทธศาสนามาเผยแผ่นั้นคือดินแดนที่อยู่ในเขตจังหวัดภาคกลางของประเทศไทยในปัจจุบัน จึงขอประมวลข้อสันนิษฐานของบรรดานักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาจากหนังสือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนานำเสนอ ดังนี้

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง หน้า ๔๑ พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๙

ในหนังสือ “ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา” ซึ่งเขียนโดยท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ* นักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้สันนิษฐานว่า

“ในพุทธศตวรรษที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์เมารยะ (โมริยะ) ซึ่งตั้งราชธานีอยู่ที่กรุงปาฏลิบุตร แคว้นมคธ ในอินเดีย พระองค์เลื่อมใสพระพุทธศาสนา และโดยการแนะนำของพระมหาเถรอาจารย์รูปหนึ่ง คือพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระมหाराชจึงโปรดให้ส่งธรรมทูตอัญเชิญพระพุทธศาสนา จาริกแพร่หลายทั่วทิศานุทิศ ทั้งในประเทศอินเดีย และประเทศอื่นๆ ภายนอก ปรากฏว่า คณะธรรมทูตชุดหนึ่ง ซึ่งมีพระโสณะและพระอุตตระ เป็นหัวหน้าได้มาสู่สุวรรณภูมิ แล้วตั้งหลักพระพุทธศาสนาขึ้นที่นั่น **ก็สุวรรณภูมิในที่นี้ ได้แก่ ดินแดนตอนใต้ตอนหนึ่งในแหลมอินโดจีนนี้เอง** ชาวอินเดียสมัยก่อนพุทธกาลเคยไปมาค้าขายติดต่อกับสุวรรณภูมิอยู่เสมอ จึงเป็นข้อสันนิษฐานว่า คงจะมีชาวอินเดียเข้ามาตั้งรกรากแพร่อารยธรรมแก่ชาวพื้นเมืองในดินแดนแถบเอเชียอาคเนย์นี้แต่โบราณนานไกลแล้ว และโดยเฉพาะเมื่อพระพุทธศาสนาเจริญขึ้นในอินเดีย พระพุทธศาสนาไม่ถือลัทธิรังเกียจการไปตั้งหลักแหล่งต่างถิ่นเหมือนพวกที่ถือศาสนาพราหมณ์บางเหล่า จึงปรากฏว่าได้มีพวกอินเดียที่ถือพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในแหลมอินโดจีนมากขึ้น ในจำเนียรกาลต่อมา เลยเป็นสาเหตุทำให้พวกถือลัทธิพราหมณ์พลอยหายรังเกียจอพยพมาแสวงหาโชคมากขึ้นกว่าเดิม และพวกนี้ไม่แต่มาสอนลัทธิศาสนาเท่านั้น ยังได้มาสร้างบ้านเมืองตั้งเป็นอาณาจักรขึ้นหลายแห่ง ปกครองพวกมนุษย์เจ้าถิ่นอีกด้วย ส่วนสุวรรณภูมิอันเป็นแหล่งแรกที่พระพุทธศาสนามาตั้งมั่นนั้น **เข้าใจว่าน่าจะได้แก่บริเวณตั้งแต่ตอนใต้ของพม่าเดียนี (ซึ่งสมัยต่อมาเป็นอาณาจักรมอญ) กินตลอดลงมาถึงภาคกลางของประเทศไทย มีศูนย์กลางสำคัญอยู่ที่จังหวัดนครปฐม มีพววมอญ ละว้า** เป็นคนพื้นเมือง เนื่องด้วยที่บริเวณจังหวัดดังกล่าว ปรากฏซากโบราณสถานมากมายล้วนแต่ใหญ่โต สร้างตามคตินิยมเก่าถึงครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชก็มี เช่น พระสถูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิมซึ่งอยู่ภายในพระสถูปใหญ่ที่เห็นอยู่บัดนี้ ตามรูปเดิม ก็สร้างเป็นรูปทรงโอคว่ำอย่างพระสถูปสัณยจิในอินเดียและภาพอุเทสิกเจดีย์อื่นๆ ที่ทำเป็นรูปพระธรรมจักรมีกวางหมอบ รูปพระแท่นเปล่าๆ ฯลฯ ซึ่งสร้างกันในสมัยที่ชาวอินเดียยังไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป คตินิยมที่สร้างอุเทสิกเจดีย์ดังกล่าวก็มีปรากฏที่โบราณสถานทีนครปฐม นอกจากนี้ ในระยะสมัยต่อมาแบบพุทธศิลปะของอินเดียยุคสำคัญๆ เช่น พุทธศิลปะสมัยอมราวดี และสมัยคุปตะก็มีแพร่หลายเข้ามาเจริญที่ศูนย์กลางแห่งนี้ก็เหมือนกัน จึงเป็นอันยุติได้ว่าจำเดิมแต่พระพุทธศาสนามาตั้งมั่นลง ณ ภาคกลางแห่งประเทศไทย ก็ได้เจริญงอกงามพัฒนาตลอดมาไม่ขาด อนึ่ง พระพุทธศาสนาซึ่งพระโสณะและพระอุตตระนำเข้ามานั้น เป็นพระพุทธศาสนาสาวกยานิกายเถรวาท ซึ่งเป็น

* เสถียร โพธิ์นันทะ : ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา (โพธิ์สามต้นการพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕)

นิกายดั้งเดิม เคารพมติของพระอรหันต์ครั้งปฐมสังคายนา โดยการรักษาพระธรรมวินัยของสมเด็จพระพุทธองค์ได้บริสุทธิ์บริบูรณ์ดี”

ท่านอาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ* ได้เขียนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไปสู่ประเทศไทยไว้ในหนังสือ “ประวัติศาสตร์ศาสนา” มีความว่า

“...พุทธศาสนิกชนชาวไทยก็เชื่อคล้ายชาวพม่าว่า พระพุทธศาสนาไปสู่ประเทศไทยครั้งแรก เมื่อพระโสณะและพระอุตตระ เดินทางไปประกาศศาสนาที่สุวรรณภูมิ และเชื่อว่าบริเวณพระปฐมเจดีย์และใกล้เคียงจะเป็นสุวรรณภูมิ เพราะได้ขุดพบโบราณวัตถุรุ่นราวคราวเดียวกับสมัยพระเจ้าอโศกหลายอย่าง ตกลงว่าถ้าเชื่อตามนี้ พระพุทธศาสนาไปสู่ประเทศพม่าและประเทศไทยไม่เกิน พ.ศ. ๓๐๐ แต่นักประวัติศาสตร์บางคนก็เชื่อว่า พระพุทธศาสนาไปสู่ประเทศไทยประมาณคริสต์วรรษที่ ๑ หรือ ๒ คือประมาณ พ.ศ. ๕๔๔ ถึง พ.ศ. ๗๔๓...”

ในหนังสือ “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา” ซึ่งรจนาโดย พระราชธรรมนิเทศ** (ระบบ จิตญาณโณ) ตอนว่าด้วยพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ได้สันนิษฐานว่า

“ประเทศไทยมีเนื้อที่อยู่กลางของแหลมสุวรรณภูมิพอดี เมื่อหลายพันปีล่วงมาแล้วปรากฏว่า เนื้อที่ส่วนใหญ่ของประเทศไทยปัจจุบันจมอยู่ในทะเล มีหลักฐานที่เราพิสูจน์ได้ คือการขุดพบหอยทะเลต่างๆ บนเทือกเขาภูพาน ต่อมาเกิดการเปลี่ยนแปลงทางผิวโลก ทำให้แผ่นดินส่วนนี้ผุดขึ้นจากทะเล เท่าที่นักสำรวจได้ตรวจพบตามถ้ำต่างๆ แถวจังหวัดกาญจนบุรี คือมนุษย์สมัยหิน ซึ่งสันนิษฐานว่าจะมีชีวิตในราว ๒ หมื่นปีมานี้ แต่มนุษย์พวกนี้ได้สูญพันธุ์ไปเมื่อไรไม่ทราบได้ ทราบแต่ว่าเมื่อราว ๒ พันกว่าปีมานี้ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มนุษย์เผ่าละว้าได้ตั้งบ้านเรือนแบบง่ายๆ ขึ้น ต่อมาชาวอินเดียเดินทางมาสอนอารยธรรมแก่พวกละว้า ชาวอินเดียบางเหล่าก็ได้เดินทางมาปกครองชนเหล่านั้น เส้นทางที่ชาวอินเดียเดินทางมาสู่ประเทศไทยมีหลายสาย คือ

๑. มาทางบก โดยผ่านทางเบงกอล ข้ามเทือกเขาปาดไก เข้าสู่พม่าตอนบน
๒. ลงเรือข้ามอ่าวเบงกอล ขึ้นที่ท่าอ่าวมะตะมะ หรือมาขึ้นที่ฝั่งมะริด ทะวาย ตะนาวศรี แล้วเดินทางบกเข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยผ่านจังหวัดกาญจนบุรี
๓. ลงเรือข้ามสมุทรเข้าช่องแคบมะละกา มาขึ้นบกทางแหลมมลายู หรืออาจจะอ้อมไปเลย เข้าอ่าวญวนไปกัมพูชาและจามปา

* สุชีพ ปุญญานุภาพ : ประวัติศาสตร์ศาสนา (โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ ๘/พ.ศ. ๒๕๔๐)

** พระราชธรรมนิเทศ : ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา (โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ ๓/พ.ศ. ๒๕๓๖)

การอพยพของชาวอินเดียที่ปรากฏว่าได้กระทำกันมากในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช กล่าวกันว่าชาวกาลิงคะหนีภัยสงคราม ลงเรือจำนวนหลายร้อยลำ มาสู่สุวรรณภูมิและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ในจำนวนคนมากมายนี้แน่นอนเหลือเกินว่าจะต้องมีท่านที่เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตมาด้วย เพราะเป็นจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อพระโสณะและพระอุตตระนำพระพุทธศาสนามาเผยแผ่เป็นครั้งแรก ท่านจึงพูดกับชาวสุวรรณภูมิรู้เรื่อง อย่างน้อยก็พูดกับคนที่เป็นชาวอินเดียแล้วค่อยแผ่ไปถึงชาวพื้นเมืองที่หลัง”

ในหนังสือ “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา” ซึ่งเขียนโดยอาจารย์วิน อินทระ* ได้เกริ่นนำในบทที่ ๕ พุทธศาสนาเข้าสู่ประเทศไทยและพุทธศาสนาสมัยก่อนสุโขทัย ความว่า

“มีหลักฐานที่พอเชื่อถือได้ พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทยก่อน พ.ศ. ๕๐๐ คือเข้าสู่ดินแดนที่เรียกในสมัยนั้นว่า สุวรรณภูมิ อันได้แก่ พื้นที่แหลมอินโดจีนในปัจจุบันนี้เอง เนื้อที่ของประเทศไทยเวลานี้เป็นศูนย์กลางของดินแดนสุวรรณภูมิพอดี

คณะของพระโสณะและพระอุตตระที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ ได้เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ คือ ตอนกลางของประเทศไทยเวลานี้ ซึ่งเวลานั้นชนชาติละว้าหรือมอญเป็นใหญ่ครอบครองอยู่

พระพุทธศาสนายุคแรกที่เข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิเป็นพุทธศาสนาเถรวาทอย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราชและชาวแคว้นมคธนับถือกันเอง สันนิษฐานกันว่า แห่งแรกที่พระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐาน คือ ตอนใต้ของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ เนื้อที่จังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี ที่จังหวัดนครปฐมนั้นมีหลักฐานทางโบราณคดีหลายอย่าง เช่น

๑. **องค์พระปฐมเจดีย์** องค์แท้หรือองค์ดั้งเดิมเป็นรูปทรงโอคว่ำ ยอดเป็นบัลลังก์ มีฉัตรอยู่บน เหมือนสถูปสาญจิเจดีย์ในประเทศอินเดีย ต่อมาเมื่อขอมรุ่งเรืองและครองดินแดนส่วนนี้ ขอมได้ทำพระปรารักษ์ครอบเพิ่มขึ้นอีก พระปฐมเจดีย์องค์ที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นเจดีย์แบบลังกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้สร้างครอบพระปรารักษ์ลงไปอีกทีหนึ่ง พระปฐมเจดีย์จึงเป็นเจดีย์ ๓ องค์ซ้อนกันอยู่ องค์ในที่สุดทรงโอคว่ำนั้นเป็นศิลปะสมัยหลังพระเจ้าอโศกเล็กน้อย

๒. **รูปธรรมจักรทำด้วยศิลา** มีรูปกว้างหมอบและจารึกภาษาบาลีหรือภาษามคธว่า “เย ธมมา” เป็นต้น อันเป็นหลักฐานสำคัญของพุทธศาสนา ที่ไม่สร้างพระพุทธรูปไว้เป็นเครื่องหมายเพราะในสมัยนั้นยังไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป นิยมสร้างแต่เพียงเจดีย์และสัญลักษณ์อย่างอื่นและมีการจารึกหลักธรรมที่สำคัญไว้ที่สิ่งก่อสร้างนั้น

* วิน อินทระ : ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา (โรงพิมพ์เจริญกิจ พ.ศ. ๒๕๓๕)

๓. พระประโทนเจดีย์ อยู่ทางตะวันออกของพระปฐมเจดีย์ เวลานี้อยู่ที่วัดพระประโตน จังหวัดนครปฐม มีความเก่าแก่รุ่นเดียวกับพระปฐมเจดีย์

๔. วัดพระเมรุ อยู่ทางใต้ของพระปฐมเจดีย์ เป็นซากวัดร้าง มีความเก่าแก่ยุคเดียวกัน

มีปัญหว่า เมื่อพระโสณะกับพระอุตตระนำพุทธศาสนาเผยแผ่นั้น พุทธชาวพื้นเมืองรู้เรื่องได้อย่างไร ? ข้อนี้ตอบได้ว่า ก่อนที่พระโสณะกับพระอุตตระจะมาเผยแผ่ พระพุทธศาสนานั้น ในดินแดนสุวรรณภูมิมีชาวอินเดียไป-มาค้าขายและมาตั้งรกรากอยู่มากแล้ว ที่เป็นปราชญ์รอบรู้ในวิชาการต่างๆ ก็มีไม่น้อย ชาวอินเดียเหล่านั้น นอกจากมาเป็นพ่อค้า คหบดีแล้วยังมาเป็นครูของชาวสุวรรณภูมิอีกด้วย อารยธรรมอินเดียจึงแทรกซึมแพร่หลายอยู่ทั่วไปในดินแดนสุวรรณภูมิ ท่านพระโสณะและพระอุตตระคงจะได้ชาวอินเดียเหล่านั้นเป็นล่ามให้คนพื้นเมืองเข้าใจหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

กลุ่มคนพวกแรกในดินแดนสุวรรณภูมิที่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ก็คือ พวกละว้า หรือพวกมอญโบราณนั่นเอง เวลานั้นชนเผ่าไทยยังอยู่ในอาณาเขตระหว่างประเทศจีนกับประเทศทิเบต ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๔๐๐ เป็นต้นมา พวกจีนมีอำนาจมากขึ้นจึงบุกรุกแดนไทย แต่ไทยสู้ไม่ได้ จึงหนีถอยร่นเรื่อยมา พวกที่ไปอยู่ที่แม่น้ำสาละวิน เรียกว่า ไทยใหญ่ ส่วนพวกที่มาตั้งบ้านเมืองอยู่ที่ลำน้ำเจ้าพระยา เรียกว่า ไทยน้อย เมื่อพวกไทยน้อยถอยร่นลงมาตั้งหลักแหล่งที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายานได้แพร่หลายทั่วไปในดินแดนสุวรรณภูมิแล้ว ชาวไทยจึงได้ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำของตนและนับถือตลอดมาจนกระทั่งบัดนี้”

การแบ่งยุคสมัยที่พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้าสู่ประเทศไทย

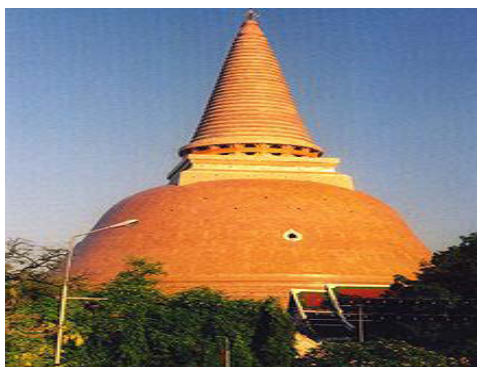
ยุคที่ ๑ ยุคเถรวาทแบบพระเจ้าอโศกมหาราช นับแต่ช่วงเวลาที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ได้ทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่ โดยคณะพระสมณทูตสายหนึ่ง (สายที่ ๘) ซึ่งมี พระโสณเถระ และ พระอุตตรเถระ เป็นหัวหน้าคณะ ได้เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแคว้นสุวรรณภูมิ หลักฐานที่พบในประเทศไทยชุดค้นพบที่จังหวัดนครปฐม คือ ศิลาจารธรรมจักรกับกวางหมอบ แท่นสลับ อันเป็นสิ่งเคารพบูชาเหมือนกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ยุคที่ ๒ ยุคมหายาน ประมาณ พ.ศ. ๖๒๐ พระเจ้ากนิษกะมหาราช ทรงอุปถัมภ์การสังคายนา ครั้งที่ ๔ ของฝ่ายมหายานที่เมืองชลันธร และได้ส่งคณะพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในเอเชียกลางจนถึงประเทศจีน และจากจีน ก็เผยแผ่ต่อมายังอาณาจักรอัยลาว ซึ่งในอดีตเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของประเทศไทย

พ.ศ. ๑๓๐๐ กษัตริย์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยในเกาะสุมาตรา ได้ขยายอำนาจเข้ามาถึงดินแดนตอนใต้ของไทย ทำให้พระพุทธศาสนาหายานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนแถบนี้ด้วยหลักฐานที่ปรากฏ คือ เจดีย์พระธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช (องค์เดิม) พระพุทธรูป เทวรูปหล่อ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระพิมพ์ต่างๆ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๔๕๔-๑๗๒๕ ขอมมีอำนาจเข้ามาครอบครองแผ่นดินประเทศไทย ขอมนับถือนิคายมหายาน เมื่อมีอำนาจ ทำให้อิทธิพลของขอมครอบคลุมไปทั่ว เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาหายานรุ่งเรือง จึงทำให้มีการนับถือพระพุทธศาสนาทั้งสองแบบสองนิกาย และศาสนาพราหมณ์ผสมผสานกันไป

ยุคที่ ๓ ยุคเถรวาทแบบพุกาม เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๐ พระเจ้าอโนรุธมหาราชแห่งพม่ามีอำนาจ ทรงตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองพุกาม ทรงแผ่ขยายอาณาเขตครอบคลุมมาถึงดินแดนตอนเหนือของไทย คือ ล้านนา ลงมาถึงลพบุรีและทวารวดี พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบพุกามซึ่งเป็นสายที่มาจากเมืองมคธ ประเทศอินเดีย จึงครอบงำคนไทยแถบนั้นไปด้วย คนไทยจึงหันไปนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบพุกามอีก แต่อย่างไรก็ดี คนไทยฝ่ายใต้ลงมาส่วนใหญ่คงนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอยู่

ยุคที่ ๔ เถรวาทแบบลังกาวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๑๖๙๘ พระเจ้าปรีกษมพาหุแห่งศรีลังกา ได้ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา ได้อาราธนาพระมหากัสสปเถระชำระสังคายนาพระธรรมวินัย พระพุทธศาสนาก็กลับรุ่งเรืองจรไปไกล ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั่วไปต่างก็สนใจพากันเดินทางไปศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและได้รับการอุปสมบทใหม่ที่นั้น ครั้นศึกษาจนจบแล้วก็กลับบ้านเมืองของตนๆ เฉพาะประเทศไทยเรา พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์นี้ได้เข้ามาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชและแผ่ไปยังกรุงสุโขทัย

พระปฐมเจดีย์ หลักฐานที่แสดงว่าพระพุทธศาสนายังสุวรรณภูมิคือจังหวัดนครปฐม

ชนชาติไทยกับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรโบราณ*

รกรากบรรพบุรุษของชนชาติไทย

ประเทศจีนทุกวันนี้ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงลงมา เมื่อสมัยหลายล้านปีมาแล้วเคยเป็นป่าดึกดำบรรพ์มาก่อน เมื่อผ่านยุคน้ำแข็งละลาย ป่าเหล่านี้ก็สาบสูญไป กลายเป็นเขตที่มนุษย์ในสมัยก่อนยุคหินถือเป็นที่อยู่อาศัย มนุษย์เหล่านี้เป็นต้นตระกูลของชนชาติไทย แม้ว กะเหรี่ยง ข่า และพวกตระกูลมอญ-เขมร ชนชาติจีนซึ่งเป็นพวกอพยพมาจากภาคตะวันตก ข้ามทิวภูเขาคุนลุน เข้ามาสู่ที่ราบลุ่มใจกลางประเทศจีน ก็มาพบกับพวกเจ้าของถิ่นเหล่านี้ จีนเรียกพวกเหล่านี้ว่า “อี่” ซึ่งหมายความว่า พวกคนป่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชาติไทย เป็นชาติที่มีกำลังเหนือชนชาติอื่นด้วยกันและมีอารยธรรมด้อยกว่า จีนให้เกียรติยกย่อง ในเวลาเขียนตัวอักษรหรืออักษร ในศัพท์ที่เรียกชนชาติไทย ได้เขียนคำว่า “คน” ลงไปด้วย ส่วนชนชาติอื่นนั้นจีนใช้อักษร “ตัวแมลง” ใส่เข้าไป หมายถึงว่ามีคนป่าเถื่อนดุจสัตว์เดรัจฉาน อันเป็นธรรมเนียมของจีนที่ชอบยกตนข่มผู้อื่น

ศูนย์กลางของชนชาติไทยเมื่อ ๔ พันปีมาแล้ว อยู่ทางภาคเหนือของกลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง ต่อมาาร่นลงมาทางภาคใต้ พอเข้าสู่ยุคพุทธกาลก็ร่นลงมายู่ทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ จีนจึงเรียกเผ่าไทยทุกเผ่าในภูมิภาคนี้ว่า “ซีหนานอี่” แปลว่า “ชาวป่าแห่งภาคตะวันตกเฉียงใต้” แต่ตามหลักฐานแล้ว คนไทยหาเป็นคนป่าไม่ เพราะได้ตั้งบ้านเรือนที่ก่ออิฐถือปูนเป็นหลักฐานมั่นคง แต่เนื่องจากอยู่ในป่าดงดิบที่ลึกลับ คนจีนจึงเข้าใจว่าเป็นคนป่าเหมือนอย่างชาวป่าอื่นๆ

เริ่มนับถือพระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรอัยลาว

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ตรงกับสมัยราชวงศ์ฮั่นของจีน มีอาณาจักรของบรรพบุรุษชาวไทยสมัยหนึ่งตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำแยงซีเกียง ชื่อว่า **อาณาจักรอัยลาว** ซึ่งมีอาณาเขตทางด้านทิศตะวันตกจรดประเทศอินเดีย มีสมณทูตจากอินเดียเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนา เรื่องราวในตำนานเกี่ยวกับการนับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนี้จึงเกี่ยวพันกับพระราชามหากษัตริย์อินเดียว่าพระองค์ได้ส่งสมณทูตเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังอาณาจักรนี้ และคณะสมณทูตอินเดียได้ผ่านแคว้นนี้ขึ้นไปยังประเทศจีน

* ข้อมูลในการนำเสนอ ส่วนใหญ่ได้รวบรวมมาจาก หนังสือ “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา” ทั้งฉบับของเสถียร โพธิ์นันทะ, ฉบับของพระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ รัฐญาณ ปัจจุบัน เลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่ พระธรรมเมธาภรณ์) และฉบับของวศิน อินทสระ โดยได้เรียบเรียงแก้ไขวรรคตอนตามที่เห็นสมควร

พระพุทธศาสนาในยุคนี้คาดว่าเป็นแบบมหายาน ในสมัยขุนหลวงเฒ่า ทรงครองราชย์เป็นกษัตริย์ปกครองอาณาจักรอ้ายลาว ก่อนที่จะอพยพเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน โดยได้รับเอาพระพุทธศาสนาแบบมหายาน ด้วยการนำมาเผยแพร่ของพระสมณทูตชาวอินเดีย ในปีพุทธศักราช ๖๒๐ คราวที่พระเจ้ากนิษกะมหาราชทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๔ ของฝ่ายมหายาน ณ เมืองชัลลันธร และทรงส่งสมณทูตออกไปประกาศพระพุทธศาสนาในเอเชียกลางเป็นต้น ครั้งนั้น พระเจ้าเม่งตี้ทรงนำพระพุทธศาสนาจากเอเชียกลางเข้าไปเผยแพร่ในประเทศจีน และได้ทรงส่งคณะทูตมาสนัถไมตรีกับขุนหลวงเฒ่ากษัตริย์ไทยผู้ครองอาณาจักรอ้ายลาว คณะทูตได้นำเอาพระพุทธศาสนาเข้ามาด้วย ขุนหลวงเฒ่าทรงเห็นว่าพระพุทธศาสนามีข้อปฏิบัติธรรมอันประเสริฐ และชนชาติไทยแต่เดิมนั้นก็ได้มีศาสนาใดๆ เป็นศาสนาหลักประจำ นอกจากนับถือผีสงเทวดา วิญญาณบรรพบุรุษ ตามความเชื่อถือของคนชั้นก่อนๆ จึงได้ทรงยินยอมน้อมรับเอาพระพุทธศาสนาไว้และทำให้ประชาชนในหัวเมืองต่างๆ หันมานับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายานเป็นครั้งแรก

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ชนชาติไทยเริ่มนับถือพระพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๖ ในอาณาจักรอ้ายลาว แต่การนับถือนี้ คงนับถือกันแต่ในหมู่ชนชั้นสูง พวกประชาชนทั่วไปคงนับถือผีสง ขุนหลวงเฒ่า นับว่าเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงนับถือพระพุทธศาสนา

ต่อมา ในพุทธศตวรรษที่ ๘ อาณาจักรอ้ายลาวก็ถึงกาลอวสานเพราะถูกจีนรุกราน โดยเสนาธิการและแม่ทัพของพระเจ้าเล่าปี่ นามอุโฆะว่า ขงเบ้ง ได้ยกกองทัพข้ามแม่น้ำทวายทองดี อาณาจักรอ้ายลาวของไทยจนแตกพ่าย ขงเบ้งเมามั่นใหญ่ได้วางแผนนำกำลังทหารรุกรมลงมาถึงภาคเหนือของพม่า ชนชาติไทยจึงเริ่มอพยพเข้ามาสู่สุวรรณภูมิ

ลักษณะการอพยพเข้าสู่สุวรรณภูมิ

ในสมัยโบราณ ดินแดนสุวรรณภูมิ ประกอบไปด้วยแคว้นแคว้นใหญ่น้อย ไม่มีขอบเขตชัดเจนเป็นประเทศและไม่มีพรมแดนแบ่งสรรกันแน่นอนอย่างทุกวันนี้ ดังนั้น ชนชาติต่างๆ ที่เดินทางมา ต่างก็มีสิทธิจับจองที่ดินสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้น สุดแต่ใครมีกำลังอำนาจเหนือกว่าก็ชนะ กล่าวสำหรับการอพยพของชนชาติไทยมาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ไม่ใช่เกิดจากสาเหตุหนีภัยสงครามอย่างเดียว แต่เป็นธรรมเนียมของมนุษย์ในสมัยโบราณที่ชอบร่อนเร่หาที่ทำกินใหม่ๆ และวิธีการอพยพนั้นก็มักจะถือเอาดวงตะวันเป็นจุดหมาย หรือมิฉะนั้นก็มุ่งเข้าหาฝั่งทะเลอย่างเช่นพวกจีนอพยพ โดยถือเอาตะวันขึ้นเป็นจุดหมาย แต่ชนชาติไทยเป็นมนุษย์ชาวดอน ที่อยู่แต่ในที่โอบอ้อมของทิวเขาและป่าไม้ จึงมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเข้าหาฝั่งทะเลเป็นจุดหมาย ดังนั้น จึงได้อพยพเดินทางลงมาสู่สุวรรณภูมิ ในการเดินทางนั้น สิ่งที่ขาดไม่ได้คือน้ำ พวกผู้อพยพจึงต้องพยายามเดินตามลำน้ำสายใดสายหนึ่ง และลำน้ำที่คนไทยเห็นคุ้นเคยใน

ภาคใต้ของจีนก็คือแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาละวิน ครอบครัวอพยพของคนไทยจึงเดินเลียบลำน้ำทั้งสองสายนี้ โดยอพยพกันมาเป็นคราวๆ คราวละหลายร้อยครัวเรือน มีหัวหน้าควบคุม เมื่อมาถึงชัยภูมิใดที่พอใจ ก็ถางป่าสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้น เป็นเมืองง่าย ๆ กำแพงเมืองส่วนมากเป็นคันดิน เจาะช่องไว้สำหรับเข้าออก บางแห่งก็ปักเสาระเนียดบนคันดิน ส่วนสถานที่อยู่ล้วนสร้างด้วยเครื่องไม้ เมืองของชนชาติไทยแห่งแรกในสุวรรณภูมิที่ก่ออิฐถือปูนมั่นคงเป็นหลักฐานได้แก่เมืองโยนกนาคนคร หรือเมืองเชียงแสน บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ท้องที่จังหวัดเชียงราย ในปัจจุบัน พวกหัวหน้าครอบครัวได้รับการยกย่องว่าเป็นเจ้าฟ้า ต่างเป็นอิสระแก่กัน เมื่อยังไม่มีกรรมประเทศเป็นปึกแผ่น บางครั้งก็รบพุ่งกันเอง พวกที่ไปตามลำแม่น้ำสาละวินได้ก่อตั้งอาณาจักรสิบเก้าเจ้าฟ้า ในภาคเหนือของพม่า อาณาจักรเหล่านี้มีเมืองพมเป็นเมืองใหญ่ที่สุด ส่วนพวกที่มาตามลำน้ำโขงเข้ามาในประเทศไทยลาวทุกวันนี้ มีเมืองสำคัญคือเมืองแฉก ปัจจุบันเรียกว่า เตียนเบียนฟู ในสิบสองจุไทย

พระพุทธศาสนาสมัยพูนัน (พุทธศตวรรษที่ ๖)

อาณาจักรพูนันหรือพนม เป็นอาณาจักรโบราณ ตั้งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖ ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับที่พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเกิดขึ้นและเจริญรุ่งเรืองอยู่ประเทศในอินเดีย และพุทธศาสนิกชนชาวอินเดียได้นำเอาพระพุทธศาสนาแบบมหายานมาสั่งสอนประชาชนในแหลมอินโดจีน ปรากฏว่าชาวพูนันนับถือพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานรวมทั้งศาสนาพราหมณ์ด้วย อาณาจักรพูนันคืออาณาเขตที่เป็นดินแดนกัมพูชาเวลานี้ และเลยเข้ามาถึงภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทยไปชนแดนกับประเทศพม่า นับว่าเป็นอาณาจักรที่กว้างใหญ่และยิ่งใหญ่มากในเวลานั้น

ในจดหมายเหตุจีนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๖ ที่ ๗ ได้ระบุชื่ออาณาจักรโบราณในประเทศไทยปัจจุบันนี้ว่า อาณาจักรพูหนำ หรือ พูนัน คำนี้ศาสตราจารย์เชเดส์ ซึ่งเป็นบรมปราชญ์ทางโบราณคดีเกี่ยวกับสุวรรณภูมิสันนิษฐานว่าน่าจะตรงกับคำว่า พนม

ชาวพูนันคงเป็นพวกตระกูลมอญและเขมรซึ่งรับอารยธรรมอินเดียอย่างเต็มที่ ศาสนาที่นับถือก็มีทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เฉพาะพระพุทธศาสนาก็มีทั้งเถรวาทและมหายาน ทั้งนี้พวกนักโบราณคดียังไม่สามารถหาโบราณวัตถุในสมัยพูนันพบเลย สันนิษฐานว่าเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปัจจุบันนี้ อาจเป็นศิลปะในสมัยพูนัน แต่เรียกกันว่าเทวรูปสมัยก่อนขอม พบเฉพาะในประเทศไทยและในกัมพูชา ชากเมืองโบราณในสมัยอาณาจักรพูนันในประเทศไทยสันนิษฐานว่าเป็นเมืองศรีเทพ ซึ่งอยู่ในป่าดงดิบแห่งลุ่มแม่น้ำป่าสัก ปัจจุบันคืออำเภอหนึ่งในจังหวัดเพชรบูรณ์ ดร.เวลส์ นักโบราณคดี

พร้อมกับกรมศิลปากรได้ร่วมกันขุด ได้พบซากเมืองร้างแห่งนี้ เป็นเมืองเก่าที่สุดที่สร้างขึ้น สมัยก่อนขอม เข้าใจว่าชาวอินเดียผู้อพยพเข้ามาเป็นผู้สร้าง ได้พบเทวรูปพระนารายณ์ เข็มหลักเมืองซึ่งมีอักษรสันสกฤตจารึกอยู่ เป็นอักษรแบบราชวงศ์ปัลลวะในอินเดียได้ และได้พบ ซากกำแพงเมืองใหม่ ซึ่งสร้างซ้อนกันสมัยขอมมีอำนาจในภูมิภาคนี้ นอกจากเมืองศรีเทพแล้ว ก็ไม่ได้พบเมืองของอาณาจักรพุนันอื่นใดอีกเลย บางทีจะเป็นเพราะเมืองเหล่านั้นสร้างด้วยเครื่อง ไม้ ซึ่งไม่คงทนต่อธรรมชาติทำลายก็เป็นได้

สำหรับกษัตริย์แห่งอาณาจักรพุนันนั้น กล่าวกันว่าสืบมาแต่พราหมณ์ชื่อโกณฑัญญะ พราหมณ์ผู้นี้ได้ลงเรืออพยพมาจากประเทศอินเดีย เมื่อมาขึ้นฝั่งที่สุวรรณภูมิ พบชาวพื้นเมือง ตัวดำเปลือยกาย มีหัวหน้าเป็นสตรี ได้มีจิตปฏิพัทธ์ผูกสมัครักใคร่ จึงได้ตกลงปลงใจแต่งงาน อยู่กินกับหัวหน้าผู้นี้ ผู้มีนามว่าโสมนาติ โดยที่ชาวพื้นเมืองเหล่านั้นนับถือบูชาใหญ่ พราหมณ์ โกณฑัญญะจึงได้สอนวัฒนธรรมและอารยธรรมอินเดียให้ จนเจริญรุ่งเรืองตั้งเป็นอาณาจักรพุนัน ขึ้น มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า สร้อยพระนามของกษัตริย์พุนันมักจะลงท้ายด้วยคำว่า **วรมัน** ซึ่งคล้ายกับสร้อยพระนามของกษัตริย์ทางอินเดียได้ ดังนั้น จึงสันนิษฐานว่าโกณฑัญญะ พราหมณ์อาจเป็นคนอินเดียได้

จดหมายของจีนในสมัยราชวงศ์ซุย และราชวงศ์ถัง ได้กล่าวถึงสภาพความเป็นไปทาง ศาสนาศิลปวัฒนธรรมของอาณาจักรพุนันว่า พวกชาวพุนันนับถือพระพุทธศาสนาและศาสนา พราหมณ์ปนกันไป โดยพระพุทธศาสนานั้นก็มีทั้งแบบมหายานและหินยาน (เถรวาท) มี การศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่หลักพระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองมาก จนสามารถส่งสมณทูต ไปประเทศจีน เพื่อทำงานแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ มีธรรมทูตชาวพุนัน ๒ รูป ชื่อพระสังฆปาละและพระมันทรเสน ได้เดินทางไปสู่ศรียานกิง ได้ รับการต้อนรับจากรัฐบาลจีนเป็นอย่างดี ท่านสังฆปาละได้แปลคัมภีร์ที่มีคุณประโยชน์ต่อ การศึกษาพระพุทธศาสนาหลายคัมภีร์ หนึ่งในคัมภีร์ที่มีคุณค่ามากที่สุดก็คือคัมภีร์วิมุตติมรรค แปลจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรจีน คัมภีร์ฉบับนี้ได้สูญจากโลกปรีดิ์ฝ่ายบาลีมานานแล้ว แต่โชคดีที่ต้นฉบับแปลจีนรักษาไว้ให้ ได้มีนักปราชญ์ในปัจจุบันนี้ได้ใช้ต้นฉบับจีนแปลกลับเป็น ภาษาบาลี และแปลเป็นภาษาอังกฤษ ส่วนพระมันทรเสนได้แปลคัมภีร์ที่เกี่ยวกับลัทธิมนตรยาน หลายเล่ม จากผลงานของคัมภีร์เหล่านี้ ทำให้เราทราบว่าพระพุทธศาสนาในอาณาจักรพุนันอยู่ ในฐานะมั่นคงถึงกับสามารถทำประโยชน์ให้กับประเทศอื่นได้ ครั้นล่วงมาถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ชื่อพุนันได้หายไปจากจดหมายเหตุจีนซึ่งได้กล่าวถึงชื่อใหม่ คือ**อาณาจักรเจนละบก เจนละน้ำ** ที่เป็นชื่อนี้ก็เพราะว่า พระเจ้าภววรมันกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละคือกัมพูชาในปัจจุบัน ซึ่งเป็นประเทศราชของพุนันมาแต่ก่อน มีเมืองสมบูรณะเป็นราชธานี ได้แข็งอำนาจขึ้นมา พระ อนุชาของพระองค์ ชื่อจิตตเสน ได้ยกกองทัพเข้าทำลายอาณาจักรพุนันลง จักรวรรดิแห่งนี้จึง

แบ่งแยกออกเป็น ๒ แคว้นใหญ่ เป็นเจนละบกซึ่งกินเขตภาคเหนือกัมพูชาขึ้นไป จนถึงนครพนม เจนละน้ำได้แก่กัมพูชาภาคกลางลงมาถึงอ่าวเวียดนาม (ญวน)

จึงเป็นอันว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ อาณาจักรพูนันท์ถึงกาลอวสานคือเสื่อมลง เพราะถูกพวกเจนละ ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรพูนันท์มาก่อนก่อกบฏแย่งชิงอำนาจสำเร็จ และพวกเจนละนับถือศาสนาพราหมณ์ จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้หยุดชะงักความเจริญไป ระยะสมัยหนึ่ง

พระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๕)

หลังจากที่บรรพบุรุษของไทยได้รับพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทมาตั้งแต่ยุคของพระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว ก็ได้รักษาสืบทอดกันเรื่อยมา จนกระทั่งมาถึงยุคของ **อาณาจักรทวารวดี** ซึ่งเป็นอาณาจักรโบราณประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน ในยุคนี้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง โดยพบโบราณวัตถุและโบราณสถานต่างๆ จำนวนมาก เช่น พระพุทธรูปศิลาขาว พบที่จังหวัดนครปฐม ๓ องค์ ที่พระนครศรีอยุธยา ๑ องค์ และพบพุทธสถานโบราณหลายแห่งในจังหวัดนครปฐม โดยเฉพาะ**องค์พระปฐมเจดีย์** ซึ่งเป็นเหตุให้สันนิษฐานกันว่า ผืนแผ่นดินจุดแรกของดินแดนสุวรรณภูมิที่ท่านพระโสณกับพระอุตระ ได้เดินทางจากชมพูทวีปนำพระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐานเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖ นั้น ได้แก่พื้นที่บริเวณจังหวัดนครปฐม เพราะมีโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างๆ เช่น พระปฐมเจดีย์และศิลา รูปพระธรรมจักรเป็นต้น เป็นหลักฐานประจักษ์พยานอยู่ พระพุทธศาสนาที่เข้ามาในครั้งนี้เป็นแบบเถรวาทดั้งเดิม โดยพุทธศาสนิกชนได้มีความศรัทธาเลื่อมใสบูชาเป็นพระภิกษุจำนวนมาก และได้สร้างสถูปเจดีย์ไว้สักการบูชา เรียกว่า **สถูปรูปพองน้ำ** เหมือนสถูปสาญจีเจดีย์ในอินเดีย ที่พระเจ้าอโศกทรงสร้างขึ้น ศิลปะในยุคนี้เรียกว่า **ศิลปะแบบทวารวดี**

สมณะจันเฮียงจัง (หรือ หลงจันเทียนจัง) ได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุของท่านในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ว่า ถัดไปจากทิศตะวันออกของอินเดียทางมณฑลอัสม มีเทือกภูเขาใหญ่สีดำเทียมเมฆ (คือทิวเขาอารกันโยมา) ถัดภูเขาใหญ่นี้ออกไปมีอาณาจักรชื่อ **ลิทลีสักทอล** (คือศรีเกษตร หรือพม่า) ถัดอาณาจักรนี้ออกไปอีก มีอาณาจักรชื่อ **ตยลลัถวดี** ซึ่งคำจันที่ว่านี้ โปรเฟสเซอร์เซเดส์เป็นคนแรกที่สันนิษฐานว่าตรงกับคำว่า **ทวารวดี** ในสมัยที่ท่านสันนิษฐานอย่างนี้ ยังไม่พบศิลาจารึกหรือจดหมายเหตุโบราณใดๆ รับรอง จนกระทั่งเมื่อเร็วๆ นี้ได้พบจารึกกัมพูชาหลักหนึ่งออกชื่อเมือง **ทวาระกะเคย** ซึ่งสนับสนุนข้อสันนิษฐานของเซเดส์มาก จึงทำให้เชื่อมั่นว่า อาณาจักรทวารวดีเป็นมหาอาณาจักรตั้งอยู่ท่ามกลางพม่ากับขอม มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ แผ่อำณาเขตขึ้นไปตลอดถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือและทาง

ภาคใต้ถึงเมืองนครศรีธรรมราช ประชาชนในอาณาจักรนี้เป็นพวกมอญ จากการพบจารึกภาษามอญโบราณหลายหลักในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และกลุ่มแม่น้ำปิง ทำให้เชื่อได้ว่าแน่นอนว่า พวกมอญอย่างน้อยก็เคยเป็นรัฐบาลในอาณาจักรนี้มาก่อน

สำหรับพระพุทธศาสนาในอาณาจักรทวารวดี เป็นพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับทางประเทศอินเดีย มีการพบพุทธศิลปะในยุคนี้ตั้งแต่วัตถุชิ้นมหึมาลงมาถึงวัตถุชิ้นเล็ก ๆ เช่นพระพิมพ์ เป็นจำนวนมาก บริเวณเมืองอุทองเก่า นครปฐม นครชัยศรี และราชบุรีเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวรรดิ มีการพบโบราณสถานและโบราณวัตถุจำนวนมากในบริเวณแถบนี้ ทั้งยังได้ขุดพบกรุสมบัติที่คูบัวจังหวัดราชบุรีอีกแห่งหนึ่ง พุทธศิลป์แบบทวารวดีนอกจากจะพบในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ยังได้พบทางภาคอื่นๆ ซึ่งล้วนแต่มีโบราณสถานสมัยทวารวดีอยู่ทั่วไป โดยได้พบพระพุทธรูปและเสมาธรรมจักรทำด้วยศิลาที่เมืองโบราณแห่งหนึ่งในภาคอีสานชื่อถนนนคร หรือที่ชาวพื้นเมืองเรียกว่าเมืองฟ้าแดดสงยาง เป็นเมืองซึ่งสร้างขึ้นสมัยทวารวดี ส่วนในภาคเหนือโบราณสถานที่เป็นของสร้างในสมัยเดียวกันนี้คือ พระสถูปวัดกู่กุด จังหวัดลำพูน สำหรับทางภาคใต้ อาณาจักรทวารวดีได้ขยายครอบคลุม(มีพื้นที่)ไปถึงเมืองศรีวิชัย(เมืองไชยาในปัจจุบัน) และตอนบนของแหลมมลายู

อย่างไรก็ตาม โบราณวัตถุชิ้นสำคัญๆ ในสมัยอาณาจักรทวารวดี ส่วนใหญ่อยู่ในท้องที่ นครปฐม นครชัยศรีและเมืองอุทอง เมื่อพิจารณาตามข้อเท็จจริงแล้ว อาณาจักรทวารวดีนั้นเป็นอาณาจักรที่สืบต่อจากอาณาจักรสุวรรณภูมิ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นอาณาจักรรับพระพุทธศาสนาแห่งแรกในภูมิภาคนี้ อาณาจักรสุวรรณภูมินั้นกินอาณาบริเวณตั้งแต่ปากน้ำเอราวัตี (อิรวดี) บริเวณแผ่นดินหรืออ่าวมะตะละลงมาจากอ่าวไทย เพราะฉะนั้น แม้พวกชาวพม่าจะอ้างว่าสุวรรณภูมิอยู่ที่เมืองสะเทิมเขตประเทศพม่า ก็หาผิดไปจากข้อเท็จจริงทางภูมิศาสตร์ไม่ แต่เมื่อพิจารณาดูด้านโบราณวัตถุแล้ว เมืองสะเทิมของพม่าหาไม่มีโบราณสถานโบราณวัตถุใหญ่โตที่เป็นประจักษ์พยานแก่สายตาของพวกเราเฉกเช่นที่นครปฐมและนครชัยศรีของประเทศไทยเราไม่

นักโบราณคดีสมัยก่อนเชื่อว่า เมืองหลวงของทวารวดีคือเมืองนครปฐม แต่ร้างไปเพราะกองทัพพม่าในรัชสมัยพระเจ้าอโนรธาเมืองแห่งพุกาม ซึ่งแผ่อาณาพม่าทางตะวันออกทั้งในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและกลุ่มแม่น้ำปิง สำหรับกรณีแรก อิทธิพลของพม่าอาจจะมาถึงภาคกลางของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจริง เพราะถ้าเราเชื่อว่า ทวารวดีเป็นอาณาจักรของพวกพม่า เมื่อพม่าตีอาณาจักรมอญแตกในเขตพม่าได้แท้ๆ ก็อาจจะกระหนาบกระเทือนมาถึงพวกมอญในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย เพราะฉะนั้น พระเจ้าอโนรธาจึงได้แบบอย่างพระเจดีย์ที่วัดพระเมรุเอาไปสร้างอาณันทเจดีย์ขึ้นในพุกาม ซึ่งปรากฏแล้วว่ามีทรวดทรงสัณฐานอย่างเดียวกับสัณฐานพระเจดีย์วัดพระเมรุไม่มีผิด แต่ในกรณีหลัง อิทธิพลของพม่ามิได้ครอบงำถึงกลุ่มแม่น้ำปิงเลย

ตามความเชื่อของนักโบราณคดีรุ่นใหม่ อิทธิพลพม่ามิได้เลยฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวินเสียด้วยซ้ำ อย่างไรก็ตาม นครปฐมได้ร้างไปตั้งแต่ศึกพุกามครั้งนั้น พระเจ้าอโนรธาได้กวาดต้อนพระสงฆ์และศิลปกรสาขาต่างๆ กลับพม่าเป็นจำนวนมาก จึงตั้งอาณาบริเวณนี้ให้แก่พวกขอมเข้ามาครอบครองภายหลัง ซึ่งต่อมาเรียกสมัยนี้ว่า **สมัยลพบุรี**

สมัยก่อนที่รัฐบาลไทยจะสร้างรถไฟสายใต้ขึ้น ปรากฏว่า บริเวณป่ารกในท้องที่อำเภอ นครชัยศรี จังหวัดนครปฐมเต็มไปด้วยซากพระสถูปโบราณ พวกคนงานรับเหมาร้างทางรถไฟซึ่งรู้เท่าไม่ถึงการณ์ได้พากันรื้อเอาอิฐปูนลงมาใช้ถมถนนเป็นระยะทางยาวหลายร้อยกิโลเมตร โบราณสถานจึงถูกทำลายไปเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ ยังถูกพวกชาวสวนโดยเฉพาะพวกที่ปลูกผักเหี่ยวกลางป่าทำไร่ในพื้นที่แถบนั้นทำลายเกือบหมดสิ้นด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ กว่าที่รัฐบาลและชาวพุทธไทยจะสำนึกถึงคุณค่าของโบราณสถานทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ ก็สายไปแล้ว แต่ก็ยังเหลือโบราณสถานอยู่ ๒-๓ แห่ง ซึ่งรัฐบาลไทยพร้อมด้วยผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศได้ร่วมกันขุด เช่น ซากโบราณสถานที่วัดพระเมรุและที่ดอนยายหอมเป็นต้น และจากการขุดค้นที่เหล่านั้น จึงทำให้พบว่า พุทธศิลปะสมัยทวาราวดีที่ยังเหลืออยู่เป็นชิ้นเป็นอันให้เห็นก็คือพระสถูปและพุทธรูป พระสถูปองค์แรกก็คือพระปฐมเจดีย์องค์ที่ประดิษฐานข้างในและสถูปวัดพระประโทน ซึ่งลักษณะองค์พระปฐมและพระประโทนถ่ายแบบสถูปจิสดูปของพระเจ้าอโศกมหาราชมาสร้าง คือเป็นทรงโอคว่ำ เบื้องบนมีบัลลังก์ปักฉัตรศิลาไว้ สมัยต่อมา โดยเฉพาะในสมัยพวกขอมเป็นใหญ่ในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มีการสร้างพระปรางค์เพิ่มขึ้นบนบัลลังก์ แต่พระปรางค์ที่พระประโตนั่นเข้าใจเป็นของไทยสร้างในสมัยอยุธยา ส่วนซากสถูปที่วัดพระเมรุมีการสร้างดัดแปลงพิสดารขึ้น คือสร้างเป็นจตุรมุข แต่ละมุขตั้งพระพุทธรูปศิลาปางนั้งห้อยพระบาท ซึ่งรูปแบบสถูปวัดพระเมรุนี้ไปตรงกับอาณันทเจดีย์ของประเทศพม่าที่เมืองพุกาม อย่างไรก็ตาม สันนิษฐานกันว่า พระปฐมเจดีย์และพระประโทนได้รับการสร้างในสมัยอาณาจักรสุพรรณภูมิ ส่วนที่วัดพระเมรุน่าจะได้รับการสร้างขึ้นในสมัยทวาราวดี โดยรับแบบพุทธศิลปะสิ่งหจากราชวงศ์คุปตะของอินเดีย จึงไม่นิยมทำจิวรที่องค์พระพุทธรูปเป็นริ้ว แต่ทำเป็นแนบพระวรกายเพื่อแสดงส่วนองคพายัพของพระพุทธรูป

วัสดุที่นิยมนำมาสร้างพระพุทธรูปในสมัยทวาราวดีนี้ โดยส่วนมากเป็นศิลาและดินเผา ประเทศไทยเราจึงมีพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่กว่าคนเป็นพระนั้งห้อยพระบาทถึง ๔ องค์ คือองค์หนึ่งอยู่ที่จังหวัดนครปฐม อีก ๓ องค์อยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และยังมีพระพุทธรูปยืนใหญ่กว่าคนปางพระวรมุทระอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นอกจากนี้ยังมีสมาธรรมจักรและพระพิมพ์ดินเผาอีกจำนวนมาก แม้พระป่าเลไลยก์ในจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นพระพุทธรูปนั้งห้อยพระบาทใหญ่ที่สุดในประเทศไทยโดยมีอีกองค์หนึ่งอยู่ข้างใน ก็เป็นพระพุทธรูปยุคสมัย

ทวาราวดี ภายหลังชนชาติไทยสมัยอุทโธมาบุรณะ จึงได้สร้างพระพุทธรูปพอกขึ้นอีกองค์หนึ่ง หุ้มองค์เดิม ซึ่งเข้าใจว่าอาจจะชำรุด และที่บริเวณพระปฐมเจดีย์นั้น **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔)** เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จจาริกธุดงค์มาประจำพระองค์ได้ทรงพบแผ่นศิลาจารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรคฤณห์ คือ จารึกคาถา **เย ธมมา...** ในถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี มีภาพบนผนังถ้ำเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทสมัยทวาราวดี และมีคำจารึกด้วยภาษาสันสกฤต กล่าวถึงฤๅษีสมาธิคุปตะผู้เป็นเจ้าของถ้ำ

เมื่อประมวลจากหลักฐาน ทำให้สรุปเป็นเชิงสันนิษฐานได้ว่า พระพุทธศาสนาในสมัยอาณาจักรทวาราวดีนั้นมีทั้งแบบเถรวาทและแบบมหายาน แต่เชื่อมั่นว่าฝ่ายเถรวาทจะรุ่งเรืองกว่า ชนชาติที่เป็นเจ้าของแห่งอาณาจักรทวาราวดีนี้คือชนชาติมอญแน่ๆ โดยมีการพบศิลาจารึกภาษามอญโบราณในท้องที่จังหวัดราชบุรีและจังหวัดลำพูนในสมัยต่อมา มีหลักฐานปรากฏว่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เจ้าหญิงแห่งอาณาจักรทวาราวดีพระนามว่า **พระนางจามเทวี** ได้เสด็จขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) พระนางทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จึงได้ทรงนิมนต์พระภิกษุสงฆ์จำนวน ๕๐๐ รูปไปบ่มเพาะศรัทธาประชาชนที่เมืองหริภุญไชย พร้อมทั้งทรงนำเอาบรรดาศิลปินแขนงต่างๆ ขึ้นไปด้วย เป็นการแผ่อารยธรรมทวาราวดีในลุ่มแม่น้ำปิง หลังจากนั้น พระนางได้ทรงสร้างวัดขึ้นจำนวนมาก กล่าวเฉพาะชื่อวัดที่สำคัญคือ วัดบุพพาราม วัดพระคง วัดพระรอด และวัดพระสี่รอด ซึ่งเชื่อกันว่าพระเครื่องสกุลลำพูนที่เรียกกันว่าพระรอด ก็สร้างขึ้นในสมัยนี้

อาณาจักรทวาราวดีดำรงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แต่แล้วก็ถูกพวกขอมแผ่อำนาจรุกรมาทางตะวันตก ทางใต้มีพวกศรีวิชัยรุกขึ้นมา อาณาจักรนี้จึงถึงกาลดับสูญไป

พระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘)

อาณาจักรศรีวิชัย เป็นอาณาจักรที่อยู่ในช่วงสมัยเดียวกันกับอาณาจักรทวารวดี โดยมีอาณาเขตติดต่อกัน เกิดขึ้นที่เกาะสุมาตรา ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘ ซึ่งมีอาณาบริเวณกว้างครอบคลุมปลายแหลมมลายูและเกาะชวา ยังไม่พบหลักฐานระบุชัดเจนว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรนี้อยู่ที่ใด ดร.เวลล์ กล่าวว่า เมืองปาเลมบังบนเกาะสุมาตราในประเทศอินโดนีเซีย เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรศรีวิชัย ในขณะที่ท่านพุทธทาสภิกขุมีความเห็นว่า เมืองหลวงของอาณาจักรศรีวิชัยอยู่ที่อำเภอยะลา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

อาณาจักรศรีวิชัยในเกาะสุมาตรามีความเจริญรุ่งเรืองมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ โดยกษัตริย์แห่งศรีวิชัยในเกาะสุมาตราเรืองอำนาจ ในปี พ.ศ. ๑๓๐๐ ได้แผ่ขยายอาณาเขตเข้ามาถึงเมืองสุราษฎร์ธานี พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาแบบมหายานอย่างมั่นคง ส่งผลให้พระพุทธศาสนาแบบมหายานแพร่หลายได้รับการเผยแผ่เข้าไปสู่ภาคใต้ของไทย ซึ่งอยู่ในอาณาจักรของพระองค์ และเจริญรุ่งเรืองในช่วงระยะเวลานั้น ดังมีศาสนถาวรวัตถุและพุทธศิลป์ต่างๆ เป็นหลักฐานปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่ เจดีย์พระบรมธาตุไชยา พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช เจดีย์โบโรพุทโธ รูปหล่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รวมถึงหลักฐานทางโบราณคดีอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งพบกระจายอยู่ทั่วไปในดินแดนสุวรรณภูมิ มีการค้นพบศิลาจารึกที่วัดเสมามือง จังหวัดนครศรีธรรมราช นอกจากนั้นยังได้ขุดพบพระพิมพ์ดินดิบต่างๆ ซึ่งมีทั้งพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ตามคติมหายานทำซ้อนไว้ในถ้ำและภูเขาต่างๆ ในเขตจังหวัดภาคใต้ของไทย เช่น ที่ถ้ำคูหาสวรรค์ ถ้ำอกทะเลในจังหวัดพัทลุง ที่เขากำป็น จังหวัดปัตตานี และที่ถ้ำตะเกา จังหวัดยะลา เป็นต้น และพบหลักฐานในอื่นๆ อีกมากมาย ลักษณะเป็นแบบลัทธิมหายานเหมือนที่เกาะชวา ซึ่งระบุบ่งบอกว่า พระเจ้ากรุงศรีวิชัยเป็นผู้มีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาแบบมหายาน

ดังนั้น พระพุทธศาสนาสมัยศรีวิชัยจึงเป็นแบบมหายาน เพราะกษัตริย์แห่งราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัย นับถือลัทธิมหายานนิกายมนตรยานอย่างเดียวกับราชวงศ์ปาละแห่งอินเดียใต้ โดยกษัตริย์สองราชวงศ์นี้มีสัมพันธไมตรีอันดีต่อกันและเอาอย่างถ่ายทอดกันในเรื่องการยอมรับนับถือลัทธิศาสนา พระพุทธศาสนาแบบมหายานจึงได้เป็นศาสนาประจำอาณาจักรศรีวิชัย ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๒๐๐ – พ.ศ. ๑๗๐๐ เศษ โดยตอนเหนือของแหลมมลายูคือนครศรีธรรมราช ซึ่งมีชื่อเรียกในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ว่า **นครตามพรลิงค์** เป็นประเทศราชคือเมืองขึ้นของอาณาจักรศรีวิชัย นอกจากนี้อิทธิพลในด้านการนับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายานของอาณาจักรศรีวิชัยยังแผ่กระจายไปถึงกัมพูชาอีกด้วย

ในสมัยนั้น อาณาจักรศรีวิชัยได้เป็นศูนย์กลางในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมที่มีชื่อเสียงโด่งดัง ในปี พ.ศ. ๑๒๑๔ สมณธีจึงเดินทางจากจีนมาเรียนหนังสืออยู่ที่ศรีวิชัย ๖ เดือน จึงเดินทางต่อไปยังประเทศอินเดีย ท่านได้แนะนำเพื่อนภิกษุชาวจีนด้วยกันว่า ก่อนจะไปชมพูทวีปควรจะไปศึกษาพระพุทธศาสนาเบื้องต้นที่ศรีวิชัยก่อน เพราะเป็นแหล่งศึกษาพระพุทธศาสนาหายานที่สำคัญและโด่งดังเกือบจะทัดเทียมกับอินเดียเลยทีเดียว

พระพุทธศาสนาสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘)

สมัยลพบุรีเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๘ เป็นยุคที่จักรวรรดิขอมรุ่งเรืองที่สุดในภูมิภาคนี้ โดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เป็นผู้ก่อตั้งจักรวรรดิขอมขึ้นใหม่ อาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและภาคอีสานของไทยทั้งภาคเป็นประเทศราช(เมืองขึ้น)ของขอม ขอมมาตั้งเมืองอุปราชปกครองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมี **เมืองลพบุรี** ซึ่งเป็นเมืองเก่าก่อนของขอมและเรียกในภาษาเดิมว่า **ละโว้** เป็นเมืองสำคัญ เพราะได้พบศิลาจารึกภาษาโบราณในบริเวณศาลพระกาฬในปัจจุบันนี้ เมื่อขอมเข้ามามีอำนาจได้แปลคำว่าละโว้เข้าหาภาษาสันสกฤตเป็น **ลวปุระ** หรือเมืองพระลพ ซึ่งเป็นโอรสของพระราม จึงมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวกับพระรามอยู่ในเมืองนี้ ส่วนทะเลสาบชบศร พวกขอมได้ผูกนิยายขึ้นว่าพระรามได้มาชบศรทรงที่นี่ ครอันศักดิ์สิทธิ์คือพรหมศาสตร์ อคินวาท ประลัยวาท ฉะนั้น น้ำในทะเลสาบแห่งนี้จึงเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ กษัตริย์ทุกพระองค์ของขอมเมื่อทำพิธีมุรธาภิเษกเป็นกษัตริย์ต้องใช้น้ำในสระนี้

ส่วนตอนบนของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขอมตั้งเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัยปกครองในภาคอีสาน ขอมตั้งเมืองสกลนคร และเมืองพิมายเป็นเมืองอุปราชปกครอง อิทธิพลของขอมเริ่มตั้งแต่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขงที่จังหวัดนครพนม กินเรื่อยลงมาถึงเมืองเพชรบุรีเป็นที่สุด ทางทิศตะวันตกก็เริ่มตั้งแต่เมืองสุพรรณบุรี สิงห์บุรีเข้ามา สำหรับทางทิศเหนือขึ้นกินพื้นที่ไปสุดสิ้นที่เมืองกำแพงเพชร และเมืองศรีสัชนาลัย แต่อิทธิพลของขอมมิได้ล้ำเข้าไปในลุ่มแม่น้ำปิง เพราะมีอาณาจักรมอญซึ่งตกค้างจากสมัยทวารวดีตั้งมั่นต่อสู้พวกขอมอย่างเหนียวแน่นอยู่ ดังนั้น จึงไม่พบศิลปกรรมของขอมในลุ่มแม่น้ำปิง

พวกขอมนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิศิวะและพระพุทธศาสนาแบบมหายานปนกันไป โบราณปูชนียสถานต่างๆ ที่พวกขอมสร้างเป็นคติในทางศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนาทั้งนั้น โดยมากสร้างด้วยอิฐ แล่ง และหิน ตามแต่จะหาได้ ทุกแห่งที่ขอมเข้าไปปกครองต้องมีเทวสถานอย่างใดอย่างหนึ่ง สุดแต่ความสำคัญของสถานที่ ถ้าเป็นเมืองใหญ่ ปูชนียสถานก็ใหญ่ เช่นที่พิมาย หรือที่ลพบุรี ถ้าเป็นเมืองรอง ปูชนียสถานก็มีขนาดย่อมลงมา เช่นที่เพชรบุรี หรือราชบุรี ศิลปะการก่อสร้างของขอมยังเป็นความลึกลับอยู่จนบัดนี้ เช่น การสร้างปราสาทอิฐ

ที่ไม่มีปูนสอ หรือการสร้างปราสาทหินที่ไม่มีโครงเหล็กใดๆ ยึดเหนี่ยวกันไว้ จึงทำให้สงสัยกันว่า วัตถุเหล่านั้นยึดเหนี่ยวกันเองอยู่ได้อย่างไรเป็นระยะเวลาหลายศตวรรษ ผู้รู้บางท่านสันนิษฐานว่า ขอมได้ใช้ต้นไม้ชนิดหนึ่งที่เรียกว่ายางบงมาเชื่อมกับทัพพีสัมภาระที่ใช้ในการก่อสร้าง โดยเรียนรู้กรรมวิธีส่วนหนึ่งมาจากครุชาวอินเดียและพวกศรีวิชัย แต่มาดัดแปลงกรรมวิธีเป็นของตนเองมากขึ้นในภายหลัง มีผู้เข้าใจว่าปราสาทในสมัยลพบุรีนี้ย่อส่วนมาจากศิวิลิ่งค์ แต่ก็มีผู้รู้จำนวนมากคัดค้านว่าน่าจะย่อส่วนมาจากเขาไกรลาสมากกว่า เพราะภูเขาลูกนี้ตั้งอยู่โดดเดี่ยวในทิวเขาหิมาลัย ลักษณะเหมือนปราสาทขอมจริงๆ และข้อสังเกตความแตกต่างระหว่างเทวสถานกับพุทธสถานในสมัยลพบุรี คือ ถ้าเป็นปราสาทในศาสนาพราหมณ์ มักยกฐานปราสาทให้สูงลอยเด่น ถ้าเป็นของพระพุทธศาสนา มักสร้างบนพื้นราบๆ ในประเทศไทยนี้พุทธสถานของขอมคือ พินาย และปราสาทสามหลังที่ลพบุรี ส่วนที่เป็นเทวสถานอันลือชื่อคือ **ปราสาทเขาพระวิหาร**

ดังกล่าวแล้วว่า พวกขอมนับถือศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธแบบมหายานปนกันไป ฉะนั้น ร่องรอยโบราณสถานของขอมในยุคนี้ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาล้วนเป็นของมหายานทั้งนั้น เช่น พระพุทธปฏิมามักทรงเครื่องอลังการวิบุลยตาภรณ์ มีกระบังมงกุฎบนพระเศียรที่เรียกกันว่าเทริด พระโอษฐ์หนา ดวงพระเนตรใหญ่ พระกรรณ (หู) ยาวลงมาจดพระอังสะ (บ่า) ลักษณะใกล้เคียงเทวรูปมาก พระปฏิมาที่ว่านี้คือ รูปพระอาทิตย์พุทธะในคติมหายาน ถ้าเป็นรูปพระศากยมุนี (พุทธเจ้า) ก็มักจะมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและรูปปรัชญาปารมิตาโพธิสัตว์ ชาย-ขวา แทนรูปพระอัครสาวก (ในฝ่ายเถรวาท คือ พระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร) โดยรูปพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์นั้นบางทีทำเป็น ๔ กร (มือ) บ้าง ๖ กรบ้าง เป็นเหตุให้คนรุ่นหลังที่ยังไม่รู้ว่าเป็นรูปพระนารายณ์หรือพระพรหมไปก็มี เช่นพวกนักเล่นพระเครื่องสกุลลพบุรี เรียกพระเครื่องชุดหนึ่งว่า **นารายณ์ทรงปืน** ความจริงเป็นรูปพระอวโลกิเตศวร พระเครื่องแบบมหายานที่ว่านี้ชุดได้ที่เมืองลพบุรีเป็นจำนวนมาก รวมทั้งพระเครื่องที่เรียกกันว่าพระหุยาน ที่จริงเป็นพิมพ์ของพระอักษะกษัยพุทธะ พระพุทธเจ้าประจำทิศบูรพา สำหรับปราสาทขอมสามหลังที่ลพบุรีเดิมเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธเจ้าตรีกาลตามคติมหายาน แต่มาแปลงเป็นเทวสถานในชั้นหลัง ปราสาทหินพิมายที่โคราชก็เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกองค์มเหสี ที่เรียกกันว่า **ชยพุทธมหานาค** และประดิษฐานรูปปฏิมาพระไตรโลกวิชัย อันเป็นปางหนึ่งของพระอาทิตย์พุทธะ พระพุทธรูปในสมัยลพบุรีนิยมสร้างแบบนาคปรก และมวลสารที่สร้างส่วนมากก็เป็นหิน หาดพระสำริดได้น้อย ที่สร้างเป็นนาคปรกเห็นจะเนื่องมาแต่คติการบูชาใหญ่ของพวกขอมก่อนนับถือพระพุทธศาสนา เมื่อมารับพระพุทธศาสนาแล้วจึงคิดแบบพระพุทธรูปอย่างนี้ขึ้น ซึ่งไปตรงกับพระพุทธรูปปางเสวยวิมุตติสุขในชนดล้อมของพญานาคมูจลินท์พอดี

สำหรับพระพุทธรูปเจดีย์สมัยนี้มีปันกันทั้งฝ่ายเถรวาทซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมัยทวารวดี และฝ่ายมหายานซึ่งมาแต่เมืองเขมรและบางที่มาจากทางศรีวิชัยด้วย เจดีย์วัดนี้มีมากมายหลายแบบ โดยแก้ไขมณฑปมาทำเป็นปราสาท บางแห่งทำปราสาทใหญ่เช่นที่วัดมหาธาตุ เมืองลพบุรี บางแห่งทำเป็นปราสาทเรียงกันสามองค์ เรียกว่าปราสาทสามยอด (คือตั้งพระพุทธรูปไว้ตรงยอดกลาง ตั้งรูปพระโพธิสัตว์ไว้ตรงยอดสองข้าง) นิยมทำพระสลับเป็นอุทเทสิกเจดีย์ขนาดย่อมลงมา และแปลงรูปเป็นทรงสูงมีเครื่องประดับ เจดีย์สถานส่วนใหญ่มักทำด้วยศิลาแลง แต่เมื่อมีขนาดเล็กจึงหล่อด้วยทองสำริด ฝีมือดีทั้งช่างจำหลักศิลาและช่างหล่อ

พระพุทธรูปที่สร้างสมัยอาณาจักรลพบุรี มีทั้งพระศิลา พระหล่อ และพระพิมพ์ โดยเกิดมีพระทรงราชาภรณ์หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “พระทรงเครื่อง” ขึ้นในสมัยนี้ เพราะนับถือลัทธิมหายาน ซึ่งเชื่อว่ามีพระอาทิพุทธเจ้าประจำโลกพระองค์หนึ่งอีกต่างหาก จึงทำรูปของพระอาทิพุทธเจ้าเป็นพระทรงเครื่องให้ผิดกับพระพุทธรูปองค์อื่นๆ ส่วนพระพิมพ์ที่สร้างในสมัยนี้สร้างตามคติมหายานเป็นพื้น มีหลายแบบ โดยทำเป็นพระพุทธรูปนั่งในปราสาท ๓ องค์ ซึ่งบ่งว่าเป็นพุทธรูปทั้งสามก็มี ทำรูปพระอาทิพุทธเจ้าเป็นประธาน มีรูปพระมุนษยพุทธเจ้า ๔ หรือ ๗ พระองค์เป็นบริวารก็มี ทำพระพุทธรูปอยู่กลาง รูปพระโพธิสัตว์อยู่ข้างก็มี ทำทั้งพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์มากมายหลายองค์ในแผ่นพิมพ์อันเดียวกันก็มี ลักษณะพระพุทธรูปในสมัยนี้เหมือนจะเอาแบบทวารวดีกับแบบขอมผสมกัน จึงเกิดเป็นแบบขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง

ในสมัยอาณาจักรลพบุรี นิยมสร้างพระพุทธรูปปางนั่งสมาธิมีนาคปรกหรือที่เรียกกันโดยย่อว่า **พระนาคปรก** โดยทำด้วยศิลาตั้งแต่ขนาดใหญ่มากกว่าตัวคนลงมาจนขนาดย่อม ที่หล่อเป็นขนาดน้อยๆ ก็มีมาก ได้พบตัวอย่างที่หล่อร่วมฐานติดกัน ๓ องค์ มีพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลาง รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกรอยู่ข้างหนึ่ง รูปนางภควดีปัญญาบารมีอยู่ข้างหนึ่ง ดังนั้น เมื่อสังเกตดูพระพุทธรูปปางต่างๆ ซึ่งสร้างในสมัยลพบุรี จึงพบปางเหล่านี้เป็นพื้น คือ (๑) ปางทรงสมาธิ มีนาคปรกบ้าง ไม่มีบ้าง (๒) ปางมารวิชัย (๓) ปางเสด็จจากดาวดึงส์ เป็นพระพุทธรูปยืนกริณีวัชรพระหัตถ์ (๔) ปางห้ามสมุทร เป็นพระพุทธรูปยืนตั้งพระหัตถ์ประทานอภัย และ (๕) ปางพระปาเลไลยก์

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์ตามคติมหายานสมัยนี้นิยมสร้างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างเทวรูปสามัญ สังเกตคล้ายรูปพระนารายณ์ แต่พระหัตถ์บนสองพระหัตถ์ถือลูกประคำและหนังสือ พระหัตถ์ล่างสองพระหัตถ์ถือดอกบัวและน้ำอมฤต หรือทำเป็นมนุษย์หลายหน้า ซ้อนกันอย่างหัวโขนทศกัณฐ์ หลายพระหัตถ์หลายพระบาท และนิยมสร้างรูปนางภควดีปัญญาบารมี โดยให้ยกมือขวาถือหนังสือ มือซ้ายถือดอกบัว ซึ่งมักเข้าใจกันไปว่ารูปนางอุมาภควดี นอกจากสองรูปนี้ ก็ไม่นิยมสร้างรูปพระโพธิสัตว์องค์อื่นเหมือนอย่างสมัยอาณาจักรศรีวิชัย

กล่าวโดยสรุป ในสมัยกษัตริย์กัมพูชาราชวงศ์สุริยวรมันเรืองอำนาจนั้น ได้แผ่อำนาจเขตขยายออกมาทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย ในราวพุทธศักราช ๑๕๔๐ และได้ตั้งราชธานีเป็นที่อำนวยการปกครองเมืองต่างๆ ในดินแดนดังกล่าวขึ้นหลายแห่ง เช่น เมืองลพบุรีปกครองเมืองที่อยู่ในอาณาเขตทวารวดีส่วนข้างใต้ เมืองสุโขทัยปกครองเมืองที่อยู่ในอาณาเขตทวารวดีส่วนข้างเหนือ เมืองศรีเทพปกครองหัวเมืองที่อยู่ตามลุ่มแม่น้ำป่าสัก เมืองพิมาย ปกครองเมืองที่อยู่ในที่ราบสูงตอนข้างเหนือ เมืองต่างๆ ที่ตั้งขึ้นนี้ **เมืองลพบุรีหรือ ละโว้ ถือว่าเป็นเมืองสำคัญที่สุด**

กษัตริย์กัมพูชาราชวงศ์สุริยวรมันทรงนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ซึ่งมีสายสัมพันธ์เชื่อมต่อมาจากอาณาจักรศรีวิชัย แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานในสมัยนี้ได้ผสมกับศาสนาพราหมณ์มาก ประชาชนในอาณาเขตต่างๆ ดังกล่าวจึงได้รับพระพุทธศาสนาทั้งแบบเถรวาทที่สืบมาแต่เดิม กับแบบมหายานและศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามาใหม่ด้วย ทำให้มีผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งสองแบบ และมีพระสงฆ์ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน สำหรับศาสนสถานและพุทธศิลป์ที่เป็นที่ประจักษ์พยานให้ได้ศึกษาถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาในสมัยลพบุรีครั้งนั้น ได้แก่พระปรางค์สามยอดที่จังหวัดลพบุรี ปราสาทหินพิมายที่จังหวัดนครราชสีมา และปราสาทหินเขาพนมรุ้งที่จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น ส่วนพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยนั้นถือเป็นศิลปะอยู่ในกลุ่มศิลปะสมัยลพบุรี

พระพุทธศาสนาสมัยอาณาจักรน่านเจ้า

ย้อนกลับมาดูประวัติการนับถือพระพุทธศาสนาของชนชาติไทย ภายหลังจากอาณาจักรอ้ายลาวถูกจีนรุกรานทำลายจนพินาศ โดยเสนาธิการของจีนนำว่าขงเบ้งได้ตีอาณาจักรอ้ายลาวแตกพ่าย ก็ได้หมายความว่าชนชาติไทยพากันอพยพลงบมาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิจนหมด คนที่ไม่อพยพมีมากกว่าอพยพ คนเหล่านี้ได้พากันตั้งอาณาจักรขึ้นใหม่ **มีเมืองหนองแส เป็นราชธานีในยุonan** เรียกว่า **อาณาจักรเมืองไทย** (ออกสำเนียงเสียงจีนว่า *หมงไทย* หรือ *ไทยเมือง* ก็เรียก) เนื่องจากชนชาติไทยนั้นนับถือพระพุทธศาสนา จึงรับอิทธิพลทางภาษาบาลีเกี่ยวกับการเรียกชื่อในวรรณคดีอินเดียเข้ามา โดยบางครั้งเรียกชื่อประเทศของตนว่า **คันธารรัฐ** เรียกเมืองหนองแสว่า **ตักกสิลานคร** และเฉลิมยศกษัตริย์ไทยด้วยภาษาบาลีว่า **มหาราชะ** แต่จีนเรียกว่า **น่านเจ้า** หมายความว่า *ผู้เป็นใหญ่ทางทิศใต้*

อาณาจักรน่านเจ้ามีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ จึงเสียเอกราชไป ในระหว่างเวลาอันยืดยาวนานล่วงผ่านราชวงศ์ถัง ราชวงศ์ซ้อง ถึงราชวงศ์หงวนของจีน ชนชาติไทยได้ทำสงครามขับเกี่ยวกับการรุกรานของชนชาติจีนมาตลอด กล่าวกันว่า **พระเจ้าถังไทจง จอมกษัตริย์ที่มี**

กฤตานุภาพของจีน สามารถปราบพวกเตอร์กรุกไปจนถึงเขตกรุงคอนสแตนติโนเปิลในยุโรป แต่หมดปัญญาที่จะปราบชนชาติไทย แม้จะส่งกองทัพทหารจำนวนเรือนแสนลงมาปราบ แต่ทหารเหล่านั้นก็มาตายด้วยโรคมาลาเรียเสียเป็นส่วนใหญ่ จนถึงกล่าวกันว่า “ทหารจีนยังไม่ทันจะรบพอรู้อ้าวว่าจะไปพบรบตีไทยเท่านั้น ก็ยอมแพ้เสียก่อน เพราะกลัวความไข้” ดังนั้น เมื่อชนะไทยไม่ได้โดยง่าย จีนจึงใช้นโยบายกลืนชาติไทยโดยปริยายด้วยวิธียกลูกสาวให้ โดยราชสำนักถังได้ส่งเจ้าหญิงอันฮัวเซียงกงจู่มาเป็นพระราชินีของกษัตริย์ไทย พร้อมทั้งจัดส่งคณะอำมาตย์มาสอนวัฒนธรรมจีนแก่ไทย ในสมัยราชวงศ์ซ้อง คนไทยกลายเป็นจีนเรื่อยๆ เช่น ทิ้งประเพณีไทยรับประเพณีจีน เรียนหนังสือจีน ใช้หนังสือจีนเป็นหนังสือราชการ ข้าราชการแต่งเครื่องแบบจีน กษัตริย์ไทยยอมรับการแต่งตั้งจากกษัตริย์จีน เป็นต้น ต่อมา อาณาจักรน่านเจ้าได้ถูกจีนแทรกซึมเข้าทำลายจนพินาศอีกครั้ง ซึ่งในคราวนี้ผู้ปกครองของจีนได้ใช้วิธีแบ่งคนไทยออกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยแล้วผลักดันออกไปคนละทิศละทาง และนับแต่นั้นเป็นต้นมา คนไทยก็ได้แตกसानซ่านขึ้นจนรวมกันไม่ติดอยู่จนถึงวันนี้ คือ ทางตะวันตกได้ถูกจีนผลักดันจนแตกกระจัดพลัดพรากไปถึงแคว้นอัสมัม (อยู่ทางภาคตะวันออกของอินเดียในปัจจุบัน) ส่วนทางตะวันออก ก็กระจัดกระจายไปถึงกวางสี หูหนาน เกาไหหลำ รวมถึงตอนเหนือของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน ส่วนทางใต้นั้นก็ได้แก่ประชากรในประเทศต่างๆ ทางเอเชียอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ปัจจุบัน โดยเฉพาะในประเทศลาวและประเทศไทย

อย่างไรก็ตาม ในสมัยอาณาจักรน่านเจ้านี้ พระพุทธศาสนารุ่งเรืองมาก มีวัดจำนวนมากในเมืองหนองแส ซึ่งยังปรากฏซากอยู่ ระฆังใหญ่ใบหนึ่งมีข้อความจารึกว่า *พระเจ้าขุนลู่ฟงเป็นผู้หล่อระฆังนี้อุทิศเป็นพุทธบูชา* ระฆังใบนี้ยังเก็บรักษาอยู่ พระพุทธศาสนาในสมัยนี้เป็นแบบมหายาน โดยคนไทยเคารพพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ว่าเป็นเทพเจ้าประจำชาติ

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ กุบไลข่านยกกองทัพมาตีประเทศจีน ได้เข้าตีอาณาจักรน่านเจ้าก่อน แล้วจึงย่นเข้าไปตีราชสำนักซ้อง อาณาจักรน่านเจ้าจึงเสียแก่พวกมองโกล ภายหลังถูกยุบเป็นเพียงจังหวัดหนึ่งขึ้นตรงต่อจีน อาณาจักรน่านเจ้าของไทยในยุคนานจิงอวสานลง

พระพุทธศาสนา : มรดกทางอารยธรรมในดินแดนสุวรรณภูมิ

ดินแดนสุวรรณภูมิ ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๘ - ๑๗ ได้ผ่านสมัยสำคัญ คือ สมัยพูนันทวาราวดี ศรีวิชัย และลพบุรี เป็นลำดับ ทำให้วัฒนธรรมและอารยธรรมในภูมิภาคนี้รุ่งเรืองถึงขีดสูงสุด โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อชนชาติไทยอพยพจากจีนลงมาถึงดินแดนแถบนี้ พวกคนไทยที่อยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง นับว่าค่อนข้างอาภัพอับโชค เพราะบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าดงนั้นไม่มีร่องรอยแห่งอารยธรรมสูงส่งใดๆ ให้น่าจดจำเลย พวกคนไทยฝั่งนั้นจึงอยู่กันอย่างสภาพของกลุ่มชนเล็กๆ น้อยๆ ที่กระจัดกระจายกันไป ซึ่งผิดกับ

พวกคนไทยที่ข้ามมาฝั่งขวาของแม่น้ำโขง พวกเขาได้มาพบซากแห่งอารยธรรมที่สูงยิ่ง นั่นคือ โบราณสถานและโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาทั้งแบบเถรวาทและแบบมหายาน และรับเอา อารยธรรมเหล่านี้ไว้เป็นของตน โดยเฉพาะคนไทยที่เดินทางอพยพลงมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้รับมรดกทางอารยธรรมจากพวกคนชาวอาณาจักรทวารวดีได้หมด ทั้งยังได้เปรียบกว่าพวก คนไทยทางฝั่งซ้ายในด้านทำเลถิ่นทำมาหากินอีกด้วย เป็นเหตุให้ศูนย์อำนาจของชนชาติไทยอยู่ ตรงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์เช่นนี้ จึงไม่ ต้องสงสัยเลยว่า เหตุใด ชนชาติไทยหลายกลุ่มหลายพวกที่อพยพมาสุวรรณภูมิจึงมีแต่ชนชาติ ไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น กลายเป็นชนชาติใหญ่ที่สุด ยิ่งกว่าชนชาติไทยกลุ่มอื่นๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะความที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นปฏิรูปประเทศ คือมีความอุดมสมบูรณ์ด้วย แหล่งทรัพยากรและพร้อมพร้อมด้วยร่องรอยอารยธรรมซึ่งเหมาะสมต่อการดำรงชีวิตอยู่ของพวก มนุษย์ผู้มีปัญญาแสวงหาสัจธรรมแห่งชีวิตนั่นเอง

พระพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำปิง (สมัยล้านนา)

ภาคพายัพหรือตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทยในอดีตเป็นที่ตั้งแห่งราชอาณาจักร ล้านนา (บางครั้งเขียนว่า ลานนา) อันรุ่งเรืองอุดมไปด้วยต้นน้ำลำธารและทิวเขาสูง ปกคลุม ไปด้วยธรรมชาติอันลึกลับ ตามบริเวณหุบเขามิที่ราบพอที่จะสร้างนครขึ้นเป็นที่อาศัยได้ ชาว พื้นเมืองในภูมิภาคนี้เ็นพวกข่า ต่อมาเมื่อพวกมอญอพยพเข้ามาตั้งบ้านเมือง ในราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ พระนางจามเทวี พระราชธิดาแห่งกษัตริย์มอญในอาณาจักรทวารวดี ได้เสด็จขึ้นมา ครองตามคำเชื้อเชิญของพวกมอญพื้นเมืองที่นี่ พระนางได้นำอารยธรรมแบบทวารวดีขึ้นมา ด้วย มีทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทและศิลปะทุกแขนง ราชธานีอันมีชื่อเสียงแห่งแรกในลุ่ม แม่น้ำปิง คือ **หริภุญไชย** (จังหวัดลำพูนในปัจจุบัน) ตามตำนานกล่าวว่า ฤาษีวาสุเทพเป็น ผู้สร้างเมืองนี้ พระนางจามเทวีเป็นปฐมขัตติยานีที่ปกครองหริภุญไชย ทรงมีโอรส ๒ พระองค์ คือเจ้ามหันตยศ และอนันตยศ ซึ่งต่อมาได้ขยายอาณาเขตไปสร้างเมืองใหม่ทางตอนใต้ ได้แก่ **เขलगคนคร** (จังหวัดลำปาง) ซึ่งเมืองทั้งสองนี้เป็นรากฐานแห่งอารยธรรมมอญแบบทวารวดี

พระนางจามเทวี ได้ทรงสร้างวัดไว้ทั้งสี่มุมเมืองหริภุญไชย ทำให้เมืองนี้มีฐานะเป็นจตุร พุทธปราการ (มีพระพุทธศาสนาเป็นกำแพงเมืองทั้งสี่ทิศ) พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานรุ่งเรือง นับแต่สมัยนี้เป็นต้นไป สำหรับศิลปวัตถุในสมัยล้านนานี้ ปัจจุบัน สามารถดูตัวอย่างได้ที่วัด กู่กุดในเมืองลำพูน ซึ่งเป็นรูปสลูบสี่เหลี่ยม แบ่งเป็นชั้นๆ มีคูหาทุกชั้นทุกด้าน ภายในคูหา มี พระพุทธรูปยืนรวมทั้งหมด ๖๐ องค์ ที่ข้างสลูบใหญ่ มีสลูบเล็กอีกองค์หนึ่งซึ่งมีอายุกว่าพันปี แล้ว เป็นสัญลักษณ์แห่งอิทธิพลของศิลปะทวารวดีในภาคเหนือ

ต่อมา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เมื่อพวกขอมแผ่อาณาพจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไป ได้มีการปะทะกันระหว่างพวกมอญที่ครองเมืองทริภุชไชย กับพวกขอมที่ครองเมืองลพบุรี ปรากฏว่าอิทธิพลของขอมขึ้นไม่ถึงลุ่มแม่น้ำปิงเลย ฉะนั้น จึงไม่พบศิลปวัตถุแบบขอมในภาคเหนือในทีเดียว สักแห่งเดียว ในรัชสมัยพระเจ้าอาทิจจราชแห่งลำพูนได้มีการสร้างพระธาตุทริภุชไชยขึ้นกลางพระนคร ตามตำนานเล่าว่า สถานที่ที่สร้างพระธาตุนั้น เดิมเป็นห้องลงพระบังคนหนัก (ถ่ายอุจจาระ) ของพระเจ้าอาทิจจราช ในเวลาที่พระองค์กระทำสรีรกิจดังกล่าวทุกครั้ง จะมีกาตัวหนึ่งถ่ายมูลต้องพระองค์ และขณะที่อำพระโอษฐ์ใกล้ กาก็ถ่ายมูลลงในพระโอษฐ์พอดี พระองค์จึงทรงหาวิธีจับกาตัวนั้นไว้ แล้วส่งเด็กทารกไปอยู่ใกล้ชิดกับกาจนสามารถรู้ภาษากันได้ เมื่อเด็กนั้นเติบโตใหญ่ขึ้นจึงเล่าความตามที่กาบอกว่าในบริเวณสถานที่ทรงบังคนนั้นมีพระบรมธาตุฝังอยู่ พระเจ้าอาทิจจราชจึงทำพิธีขุด และได้พบพระธาตุจริงๆ จึงให้สถาปนาสวมพระธาตุนั้น

ในรัชสมัยพระเจ้าอาทิจจราชนี้ พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองมาก มีการเรียนพระไตรปิฎกอย่างแพร่หลาย และมีการแต่งฉันท์ภาษามคธในราชสำนักด้วย ในรัชสมัยพระเจ้าสรพพิทธิพระองค์ได้สละราชสมบัติออกผนวชระยะหนึ่ง และพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่ใช้ภาษาบาลีรักษาพระพุทธพจน์นี้ได้แพร่หลายที่อาณาจักรล้านนาก่อนที่ไทยจะติดต่อกับพระสงฆ์ลังกา

พระพุทธศาสนาสมัยราชวงศ์มังราย (สมัยล้านนานครเชียงใหม่)

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ พระเจ้านรุตมหาราช หรือ อโนรธามังข่อ กษัตริย์แห่งเมืองพุกามเรืองอำนาจ ทรงปราบรามัญ (มอญ) รวมพม่าเข้าด้วยกันได้หมด แล้วแผ่อาณาเขตเข้ามาถึงอาณาจักรล้านนา ลานช้าง จรดลพบุรี และทวารวดี พระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ทรงทำนุบำรุงส่งเสริมและทรงอุปถัมภ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้าจริงจัง

เมื่ออาณาจักรกัมพูชาเรืองอำนาจ คนไทยที่อยู่ในเขตอำนาจขอมก็ได้รับเอาศาสนาและวัฒนธรรมของขอมเข้าไว้ด้วย ส่วนคนไทยที่อยู่ในภาคพายัพหรือตะวันตกเฉียงเหนือ คือพวกคนไทยในสมัยอาณาจักรล้านนา ก็ได้รับอิทธิพลของขอมน้อยลง และเมื่ออาณาจักรพุกามของพม่าแผ่อิทธิพลเข้ามาครอบงำ คนไทยในถิ่นนี้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาสืบกันมาอยู่ก่อนแล้ว ก็ได้น้อมรับนับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบพุกาม โดยได้ช่วยกันทำนุบำรุงส่งเสริมจนเจริญรุ่งเรืองแพร่หลายขึ้นไปทั่วทั้งภาคเหนือ ดังมีปูชนียสถานสำคัญทางพระพุทธศาสนาปรากฏเป็นหลักฐานในจังหวัดภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน เช่น ที่จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน เป็นต้น เจดีย์ในภูมิภาคนี้จะมีรูปทรงและลักษณะทรงเดียวกันกับเจดีย์ชเวดากองในพม่า มีฉัตรบนเจดีย์และฉัตรทั้งสี่มุม พร้อมทั้งมีอักษรที่จารึกพระธรรมก็มีลักษณะคล้ายกับอักษรของพุกาม (พม่า) แม้แต่วัฒนธรรมการแต่งกายของชนพื้นเมืองก็คล้ายคลึงกัน

ในสมัยเจ้าพระยาเม็ญรายครองราชย์ ณ เมืองเชียงใหม่ พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองอย่างมาก เพราะพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาได้ทรงทำนุบำรุงส่งเสริมบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนสถานศาสนวัตถุไว้เป็นมรดกทางพระพุทธศาสนา เช่น ทรงสร้างวัดเชียงมั่น เป็นต้น ขอนำเกร็ดพระราชประวัติของพระองค์ตามที่ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ เล่าไว้นำมาเสนอ ดังนี้

เมื่อชนเผ่าไทยลงมาสู่สุวรรณภูมิ ได้ตั้งนครแห่งแรกที่เมืองแกลง ได้ส่งราชโอรสจำนวนหลายองค์ด้วยกันออกไปสร้างบ้านแปลงเมืองตามทิศต่างๆ ในบรรดาพระราชโอรสเหล่านั้นมีอยู่ ๒ องค์ที่ควรกล่าวถึง คือ **ขุนลอ** กับ **ขุนไสยผง** โดยขุนลอได้มาสร้างอาณาจักรล้านช้าง คือ **ประเทศลาว** ในปัจจุบันนี้ มีเมืองสำคัญ คือ เมืองเชียงกง เมืองเชียงทอง (หลวงพระบาง) ส่วน **ขุนไสยผง** หรือเรียกว่า **ไชยพงศ์** ได้เดินทางข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาทางลุ่มแม่น้ำปิง และได้ตั้งเมืองเงินยาง (เชียงแสน) ขึ้น นับเป็นปฐมบรรพบุรุษของคนไทยในประเทศไทย โดยลูกหลานของขุนไสยผงบางพวกได้เดินทางมาถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้นสกุลของราชวงศ์สุโขทัยและอุไทย ต่อมา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พวกชนเผ่าไทยในภาคต่างๆ ได้เกิดความสำนึกในเรื่องชาตินิยม จึงมีความคิดเห็นร่วมกันว่าถึงเวลาที่จะต้องสร้างราชอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่น ไม่ใช่แยกกันเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยอยู่อย่างนี้ แล้วได้พร้อมใจกันทำงานสร้างราชอาณาจักรให้เป็นปึกแผ่นรวมกันนัดกันไว้ทุกภาค คือ ทางลุ่มแม่น้ำปิง มีพ่อขุนเม็ญรายเป็นหัวหน้า ทางล้านช้าง มีเจ้าฟ้าจ๋มเป็นหัวหน้า ทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นหัวหน้า

ในการทำงานสำคัญนี้ **พระเจ้าเม็ญราย** ซึ่งเป็นโอรสของ**พระเจ้าลาวเม็ญ** กษัตริย์แห่งนครเงินยาง (เชียงแสนเก่า) ได้ทรงรวบรวมเผ่าไทยในล้านช้างทั้งหมด ยกเว้นอาณาจักรพะเยาของพระเจ้างำเมือง ซึ่งเป็นพระสหายร่วมน้ำสาบาน เพื่อขับไล่อิทธิพลของพวกมอญออกไปจากลุ่มแม่น้ำปิง โดยทำสงครามกับพระเจ้าญีบา กษัตริย์แห่งหริภุญไชย แต่เนื่องด้วยเมืองหริภุญไชยมีปราการมั่นคงแข็งแรงและมีกำลังทัพที่กล้าแข็ง พระเจ้าเม็ญรายจึงทรงวางอุบายพิชิตศีก้อย่างชาญฉลาด โดยใช้วิธีเยี่ยงอย่างกษัตริย์อินเดียโบราณที่ได้ส่งวัสสการพราหมณ์เข้าไปตีสนิหะทำลายความสามัคคีของพวกเจ้าลิฉวีแห่งแคว้นวัชชี คือพระองค์ทรงส่งอ้ายฟ้าอำมาตย์ให้ทำทีไปสวามิภักดิ์กับพระเจ้าญีบา แล้วให้เป็นไส้ศึกคอยยุยงราชกรูให้เกลียดชังพระเจ้าญีบา อ้ายฟ้าได้ทำงานอยู่ ๗ ปี จนเห็นชาวหริภุญไชยต่างแตกสามัคคีกันแล้วก็ส่งข่าวให้พระเจ้าเม็ญรายยกกองทัพลงมา พระเจ้าญีบาสู้ไม่ได้ทิ้งเมืองให้อ้ายฟ้าดูแล แล้วเสด็จหนีออกจากหริภุญไชย มุ่งไปสู่นครเขลางค์ (ลำปาง) พระเจ้าเม็ญรายได้ให้กองทัพใช้ธนูไฟยิงเข้าไปในเมืองหริภุญไชย เกิดไฟไหม้ทั่วเมือง ในที่สุดอาณาจักรมอญในลุ่มแม่น้ำปิงก็เสียแก่ไทย

ฝ่ายพระเจ้าญีบาได้หนีมาพักอยู่ที่เชิงเขาชุมนพรทอดพระเนตรเห็นแสงเพลิงในเมืองก็เสียพระทัยถึงกับทรงพระกันแสง จึงต่อมา ภูเขานั้นถูกเรียกว่า “ดอยบาให้” พระองค์

ได้เสด็จหนีมาอยู่กับพระยาเบิก โอรสที่ครองเมืองเขลางค์ แล้วต่อมาก็ยกกองทัพขึ้นไปเพื่อตีเมืองกลับคืน แต่ก็ถูกทัพไทยนำโดยพระเจ้าเม็งรายตีรุกไล่ลงมาจนเสียนครเขลางค์ไปอีก

พระเจ้าเม็งรายเมื่อเสด็จเข้าเหยียบเมืองหริภุญไชยแล้ว ทอดพระเนตรดูซากปรักหักพังจากเพลิงไหม้ ทรงพบวิหารไม้สักหลังหนึ่งที่วัดพระธาตุไม่ได้รับอันตรายจากไฟไหม้แต่อย่างใด ก็ทรงแปลกพระทัย ภายหลังจึงทรงทราบว่าภายในวิหารหลังนั้น ประดิษฐานพระเสด็จคمني (พระแก้วขาว) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของหริภุญไชย ซึ่งพระนางจามเทวีได้อัญเชิญขึ้นมาจากเมืองละโว้ พระเจ้าเม็งรายทรงเลื่อมใสพระเสด็จคمنيมาก เมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใดก็โปรดให้อัญเชิญไปด้วยทุกครั้ง เมื่อเสร็จศึกสงครามขับไล่มอญแล้ว พระเจ้าเม็งรายได้ทรงแผ่แสนยานุภาพขยายอาณาเขตไปทางอาณาจักรพะเยา ซึ่งเป็นเมืองของคนไทยด้วยกัน ครั้งนั้น **พระยาจำเมือง** กษัตริย์แห่งพะเยา ยอมสละดินแดนบางส่วนให้ ทั้งสองพระองค์จึงผูกไมตรีเป็นมิตรสหายกัน

กล่าวกันว่า ทั้ง**พระเจ้าเม็งราย** **พ่อขุนรามคำแหงแห่งสุโขทัย** และ**พระยาจำเมือง** ทั้งสามพระองค์นี้ได้ทรงกริตดัดขึ้นตีพระโลหิตให้สัตย์ปฏิญาณต่อกันว่าจะไม่เป็นศัตรูกันตลอดชีวิต เพราะฉะนั้น เมื่อเสร็จศึกสงครามขับไล่ฮ่อธิพลมอญเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าเม็งรายทรงปรารถนาจะสร้างราชธานีใหม่ ได้ทรงปรึกษากับพระสหายทั้งสอง ทรงเลือกชัยภูมิที่เหมาะสมบริเวณเชิงเขาสุเทวบรรพต กำหนดตัวเมืองยาวด้านละ ๒ พันวา บนฝั่งขวาของแม่น้ำปิง แล้วดำเนินการสร้างจนเสร็จ ได้ทรงขนานนามราชธานีใหม่ว่า **นวบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่** พระเจ้าเม็งรายภายหลังจากที่ได้เสด็จเกลี้ยกล่อมราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรล้านนาไทย ทรงโปรดให้สถาปนาพระตำหนักเดิมขึ้นเป็นวัด ทรงให้ชื่อว่า **วัดเชียงมั่น** ซึ่งเป็นวัดที่ประดิษฐานพระเสด็จคمني ราชอาณาจักรหริภุญไชยของมอญซึ่งดำรงตั้งมั่นมานานกว่า ๖๗๐ ปี มีกษัตริย์ปกครองกว่า ๔๐ พระองค์ก็เป็นอันดับสูญไปแต่ครั้งนั้น

กล่าวในด้านการนับถือพระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าเม็งราย พระพุทธศาสนาที่คนส่วนใหญ่นับถือเป็นพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่รับมาจากมอญ ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนามีปฏิมากรรมเป็นต้นก็คงรับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบทวารวดี นักปฏิมากรรมรุ่นก่อนได้แบ่งสมัยพระพุทธรูปทางภาคเหนือออกเป็นสมัยเชียงแสนยุคแรกและสมัยเชียงแสนยุคหลัง สมัยเชียงแสนยุคแรก กำหนดระยะเวลาที่ พ.ศ. ๑๗๐๐ ซึ่งเป็นสมัยก่อนที่ราชอาณาจักรล้านนาไทยจะอุบัติขึ้น ถ้าถือตามมติทฤษฎีนี้ ปฏิมากรรมในสมัยพระเจ้าเม็งรายก็ต้องเป็นแบบเชียงแสน แต่ต่อมามีนักโบราณคดีชาวอเมริกันคนหนึ่งชื่อ **มร. กริสโวลด์** ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนารูปโบราณของไทย ได้ตั้งทฤษฎีใหม่หักล้างทฤษฎีเก่าอย่างสิ้นเชิง กริสโวลด์ได้อ่านจารึกบนฐานพระพุทธรูปทางภาคเหนือหลายสิบองค์ เขาได้กล่าวว่าพระพุทธรูปที่เชื่อกันว่า

เป็นสมัยเชียงแสนนั้นไม่มี พระพุทธรูปเหล่านั้นสร้างในสมัยเชียงใหม่ทั้งสิ้น ถ้าจะมีพระพุทธรูปที่มีอายุเหนือสมัยเชียงใหม่ขึ้นไป ก็จะต้องเป็นพระพุทธรูปแบบศิลปะลำพูน อย่างที่ปรากฏ ณ ชุ่มพระเจดีย์วัดกู่กุด ซึ่งมีอยู่ถึง ๖๐ องค์ อนึ่ง มวลสารที่นำมาสร้างพระปฏิมาเหล่านี้ก็ต้องเป็นศิลาแลง มิใช่สำริดสมัยเชียงใหม่ ทฤษฎีความเห็นทั้งสองนี้ยังค้านกันอยู่ อนึ่ง ตามที่พงศาวดารเมืองเหนือเล่าไว้ว่า ในรัชกาลพระเจ้าเม็งรายนี้ มีคณะสงฆ์จากลังกาเข้ามา พร้อมทั้งได้นำหน่อต้นพระศรีมหาโพธิ์มาถวายด้วย ก็ยังเป็นที่สงสัยกันอยู่ในหมู่นักศึกษาประวัติศาสตร์ ซึ่งเมื่อพิจารณาพุทธรูปลักษณะของพระเสด็จมณีนีที่วัดเชียงมั่นแล้ว ก็มองไม่เห็นเค้าศิลปะแบบลพบุรีหรือทวารวดีแต่อย่างใด บางทีองค์เดิมจะสูญหายไปแล้วสร้างขึ้นใหม่ หรือจะเป็นองค์เดียวกันนี้ แต่แต่งตำนานย้อนหลังไปไกล และที่วัดเชียงมั่นนี้ก็ยังมีพระพุทธรูปศิลปะปาละของอินเดีย ปางทรมานช้างนาฬาคีรี ซึ่ง แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลศิลปะแบบปาละได้เคยเข้ามาครอบงำภูมิภาคแถบนี้ แต่พระพุทธรูปแบบปาละดังกล่าวอาจเป็นปูชนียวัตถุที่นักจาริกแสวงบุญอัญเชิญติดตัวมาก็ได้

พระเจ้าเม็งรายมหาราช เป็นกษัตริย์ไทยที่เจริญพระชนมพรรษาช้านานมากพระองค์หนึ่ง พระองค์ได้เสด็จสวรรคตด้วยอุบัติเหตุถูกฟ้าผ่าสิ้นพระชนม์ในขณะเสด็จประพาสตลาด **พระเจ้ายัยสงคราม** พระราชโอรสของพระองค์ได้สวดยราชย์แทน แต่ไม่ประทับสวดยราชย์ที่นครพิงค์เชียงใหม่ ได้เสด็จกลับขึ้นไปครองเมืองเชียงราย ทางเชียงใหม่จึงตั้งพระโอรสที่ชื่อ **ท้าวแสนภู** ปกครองสืบต่อมา

ต่อมา ในรัชสมัยของ**พระเจ้ากือนา** หรือ**กือนา** หรือ**กือนาธรรมิกราช** ซึ่งปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข พระองค์ทรงสดับกิตติคุณของพระมหาเถระชาวลังการูปหนึ่งชื่อ**พระอุทุมพรบุปผามหาสวามี** เดินทางมาจำพรรษาที่เมืองนครพน (เมาะตะมะ) เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ พระองค์จึงส่งทรงทูตไปอาราธนาท่านมายังนครเชียงใหม่ แต่ท่านปฏิเสธว่าชรามากแล้ว ขอส่งพระหลานชายคือ**พระอานันทเถระ**และคณะสงฆ์จำนวนหนึ่งมาแทน เมื่อพระอานันทพร้อมคณะสงฆ์มาถึง พระเจ้ากือนาจึงนิมนต์ให้ท่านเป็นพระอุปัชฌาย์บวชกุลบุตรชาวเชียงใหม่เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาตามแบบลังกาวงศ์

พระอานันทเถระปฏิเสธ แต่ได้ทูลแนะนำให้ไปนิมนต์พระสุมนเถระหรือพระโณมทัสสีเถระชาวสุโขทัยมาเป็นพระอุปัชฌาย์เพราะท่านพระอุทฺพรเถระได้มอบหน้าที่ให้ทั้งสองท่านไว้ โดยตัวท่านเองขอทำหน้าที่เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระเจ้ากือนาจึงส่งทูตลงมาเฝ้าพระเจ้าไสยลือไทแห่งสุโขทัย เพื่อทูลขออาราธนาพระสุมนเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและนำพระบรมสารีริกธาตุไปยังอาณาจักรล้านนา ประมาณ พ.ศ. ๑๙๑๓ ซึ่งเป็นการเริ่มต้นพระพุทธศาสนา

แบบลังกาวงศ์ในอาณาจักรล้านนา ครั้งนั้น กษัตริย์เชียงใหม่ได้ลงมารับที่เมืองลำพูน ตั้งพิธีรับที่ตำบลแสนข้าวห่อ แห่พระสุมนเถระเข้าเมืองลำพูน แล้วนิมนต์ให้จำพรรษา ณ วัดพระยืน

พระสุมนเถระได้ทำพิธีผูกพัทธสีมาวัดพระยืน ให้อุปสมบทชาวลำพูน และได้ร่วมกับพระเจ้ากือนาบวณะพระสวณวัดพระยืนใหม่ พร้อมทั้งสร้างพระพุทธรูปยืนอีก ๓ องค์ จาริกวัดพระยืนได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในวันฉลองพระสุมนเถระ เล่าถึงพระบรมธาตุซึ่งพระสุมนเถระอัญเชิญมาจากสุโขทัย กระทำปาฏิหาริย์เป็นแสงเคียวรุ่ง ต่อหน้าประชาชนจำนวนหมื่น จาริกหลักนี้สำคัญที่สุดในทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาของภาคเหนือ

เมื่อออกพรรษาแล้ว พระเจ้ากือนาได้ทรงอุทิศอุทยานหลวงนอกเมืองเชียงใหม่ให้สร้างเป็นวัดบุปผาราม (คือ วัดสวนดอก) พร้อมทั้งทรงอาราธนาพระสุมนเถระอยู่ครองวัดนี้ แล้วทรงทำพิธีสถาปนาพระสุมนเถระขึ้นเป็นพระสังฆราชองค์แรกของราชอาณาจักรล้านนา และโปรดให้สร้างพระเจดีย์วัดสวนดอกบรรจุพระบรมธาตุส่วนหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลศิลปะแบบลังกา แล้วทรงเสด็จช้างอัญเชิญพระบรมธาตุขึ้นไปบนยอดดอยสุเทพบรรพต เมื่อช้างหยุดอยู่ในที่นั้น พระองค์จึงโปรดให้สร้างพระสวณเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่อัญเชิญมานั้น (สร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. ๑๙๒๗) ปัจจุบันเรียกว่า พระธาตุดอยสุเทพ

พระเจ้ากือนาเสด็จสวรรคตขณะมีพระชนมายุ ๔๐ กว่าปี โอรสของพระองค์คือ**พระเจ้าแสนเมืองมา** (พระเจ้าลักขบุราคม) ได้เสวยราชย์สืบแทน เมื่อเสวยราชย์ใหม่ๆ พระเจ้าอาของพระองค์ คือ พ่อท้าวมหาพรหม เจ้าเมืองเชียงรายได้ยกกองทัพลงมาล้อมเมืองเชียงใหม่ เพื่อหวังเอาราชสมบัติ แต่ไม่สำเร็จ ถอยทัพกลับไป ภายหลังพระเจ้าแสนเมืองมายกกองทัพไปตีเมืองเชียงรายได้ พระเจ้าอาয়อมนสวามีภักดีพร้อมทั้งถวาย**พระพุทธสิงห์** พระเจ้าแสนเมืองมาจึงโปรดให้สร้าง**วัดพระสิงห์ขึ้นในเชียงใหม่** เพื่อประดิษฐานพระพุทธสิงห์

พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์สู่ล้านนา : ในปลายแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา มีพระเถระชาวเชียงใหม่หลายรูป ที่ปรากฏนาม เช่น พระเมธังกร พระคัมภีร์ พระญาณมงคล เป็นต้น พร้อมทั้งพระชาวมัญญ (มอญ) และพระชาวกัมโพช (ขอมหรือเขมร) รวมจำนวน ๒๐ กว่ารูป ได้พากันเดินทางเป็นคณะไปยังลังกาทวีป (ประเทศศรีลังกา) เมื่อเดินทางถึงแล้ว ได้ขอทำพิธีอุปสมบทใหม่ ณ อุทกสีมาในแม่น้ำกัลยาณังคคา โดยมีพระธรรมมหาสวามี เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อบวชแล้วได้ถือนิสสัยในสำนักพระวันรัต ไม่ช้าเมืองลังกาเกิดทุพภิกขภัย (ข้าวยากมากแพง เศรษฐกิจตกต่ำ) คณะพระภิกษุไทยและต่างชาติจึงชวนกันกลับ แต่เนื่องจากท่านเหล่านั้นยังมีพรรษาไม่ครบที่จะเป็นพระอุปัชฌาย์ตามพระวินัยบัญญัติได้ จึงต้องพาพระเถระชาวลังกาที่มีคุณสมบัติเป็นพระอุปัชฌาย์ได้เดินทางกลับมาด้วย ๒ รูป คือ พระอุตตมปัญญาสวามี กับพระวิกรมพาหุสวามี เมื่อกลับมาแล้วก็ดำเนินการอุปสมบทให้พวกกุลบุตรชาวล้านนาเป็นพระภิกษุ

แบบลังกาวงศ์ จึงมีคณะสงฆ์แบบลังกาวงศ์ขึ้นใหม่ ซึ่งตั้งข้อรังเกียจวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์พวกเก่าซึ่งก็เป็นลังกาวงศ์เหมือนกันมาก่อน คณะสงฆ์ลังกาวงศ์สายนี้ได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศรามัญ ไทย และกัมพูชา โดยก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองในด้านการศึกษาภาษาบาลีเป็นอย่างมากในครั้งนั้น

เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมาเสด็จสวรรคต พระโอรสของพระองค์คือ **พระเจ้าสามฝั่งแกน** ได้เสวยราชย์สืบแทน แต่กษัตริย์พระองค์นี้ไม่เอาพระทัยใส่ในการพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร ทรงสร้างวัดเพียงแห่งเดียวคือ **วัดมุนเมือง** แล้วทรงเที่ยวริบเอาที่ดินหรือสิ่งของที่เขาถวายวัดอื่นๆ มาให้วัดมุนเมือง ราษฎรเรียกพระองค์ว่า “**ยักขทาส**” ต่อมาถูกโอรสของพระองค์คือ **ท้าวลก** จับไปขังไว้ แล้วท้าวลกก็ขึ้นเสวยราชย์เป็น **พระเจ้าติโลกราช**

พระพุทธศาสนายุคสมัยพระเจ้าติโลกราช : กษัตริย์ในราชวงศ์เม็งรายที่ได้รับยกย่องเป็น**มหาราช** มีเพียงสองพระองค์เท่านั้น คือ **พระเจ้าเม็งราย** กับ **พระเจ้าติโลกราช** กล่าวเฉพาะพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๖ ของพระเจ้าสามฝั่งแกน แต่ไม่เป็นที่โปรดปรานของพระบิดานัก เมื่อพระบิดาไม่เอาพระทัยใส่ในพระพุทธศาสนาและเป็นยักขทาสปกครองอย่างไม่เป็นธรรม จึงจับพระบิดาไปคุมขังไว้ทางแคว้นไทยใหญ่ แล้วขึ้นเสวยราชย์สืบแทนดังกล่าว

พระเจ้าติโลกราชทรงมีแม่ทัพคู่พระทัยซึ่งมีศักดิ์เป็นพระเจ้าอา คือ **หมื่นดงนคร** เจ้าเมืองลำปาง ตลอดรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงทำสงครามขับเคี่ยวกับราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา ในแผ่นดินพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ โดยชิงหัวเมืองปลายแดนต่อแดนกัน ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะหลายคราว พระองค์ทรงชนะศึกชาวฮ่อ และทรงตีได้เมืองน่าน แต่สำหรับเมืองแพร่ นั้นเนื่องจากเจ้าผู้ครองนครเป็นสตรีชื่อ **ท้าวแม่คุณ** พระองค์ทรงเห็นว่าถ้าจะเสด็จไปตีเอง จะเสียเชิงชาย จึงทรงมอบกองทัพให้พระพันปี พระราชมารดาเป็นผู้ยกไป ครั้งนั้น ทัพเชียงใหม่ไปล้อมเมืองแพร่อยู่เป็นเวลานาน ในที่สุด ท้าวแม่คุณยอมออกมาสวามิภักดิ์กับเมืองเชียงใหม่ พระองค์ได้ขยายอำนาจขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ่ง เมืองหลวงพระบาง ส่งผลให้อาณาจักรล้านนาไทยมีเขตแดนกว้างใหญ่กว่าทุกสมัย คือ ทิศเหนือ จรดมณฑลยูนนานของจีน ทิศใต้ จรดเมืองกำแพงเพชร ทิศตะวันออก จรดริมฝั่งโขง และทิศตะวันตก จรดอาณาจักรของชาวพม่า

สืบเนื่องจากคณะพระสงฆ์จากอาณาจักรล้านนาคณะหนึ่งเดินทางไปอุปสมบทใหม่ที่ลังกา ศึกษาเล่าเรียนแบบอย่างความประพฤติจากพระเถระชาวลังกาแล้วกลับมายังอาณาจักรล้านนา แล้วได้แยกย้ายกันไปประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาตามลแหวหัวเมืองต่างๆ ทั้งกรุงศรีอยุธยา สุโขทัย และเชียงใหม่ ทางเมืองเชียงใหม่ คณะพระสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่นี้ได้

เข้ามาในแผ่นดินพระเจ้าแสนเมืองมา พระอัยกาของพระเจ้าติโลกราช ดังกล่าวแล้ว ซึ่งต่อมาได้แสดงอาการรังเกียจการประพฤติปฏิบัติของพวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์เก่าซึ่งสืบสายมาแต่พระสุมนเถระ โดยมีการสืบทอดกันมาตามลำดับ คือ (๑) พระสุมนเถระ (๒) พระกุมารกัสสปเถระ (๓) พระนันทปัญญาเถระ (๔) พระพุทธปัญญาเถระ (๕) พระพุทธคัมภีรเถระ ทั้งหมดนี้อยู่ที่วัดสวนดอกทั้งนั้น ในสมัยพระพุทธคัมภีรเถระนี้เอง พวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่ซึ่งมีพระเมธังกร พระญาณมงคล พระธรรมคัมภีร์ และมีพระลังกาชื่อพระอุตตมปัญญา เป็นแกนนำมีสำนักอยู่ที่วัดป่ากวางเชิงดอยสุเทพ ได้ประพฤติวินัยเคร่งครัดกว่าคณะสงฆ์เดิม เช่น ไม่รับเรือกสวนไร่นาที่มีผู้ถวายเป็นของสงฆ์ จนเกิดกรณีพิพาทขึ้นกับคณะสงฆ์เดิมซึ่งมีสำนักอยู่วัดสวนดอก ครั้งนั้นพวกอำมาตย์เลื่อมใสพวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่ ขอให้ราชการรับเรือกสวนไร่นาซึ่งเคยถวายแก่คณะสงฆ์คณะเดิมเสียสิ้น พระเจ้าแสนเมืองมาตั้งกระทู้ถามพวกนั้นว่า “ถ้าหากทางราชการทำเช่นนั้นแล้ว พวกสูงจะสามารถเลี้ยงพวกเจ้ากู (พระสงฆ์) ทั้งหมดนี้หรือไม่” พวกอำมาตย์เหล่านั้นไม่กล้ารับคำ

ครั้งนั้น คณะสงฆ์ในแคว้นล้านนาจึงแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย คือ (๑) นิกายเดิม ซึ่งสืบทอดมาจากพระสุมนเถระ (๒) นิกายเดิม ซึ่งมีอยู่ก่อนสมัยพระสุมนเถระมาจากสุโขทัย และ (๓) นิกายที่ไปบวชมาจากประเทศศรีลังกา โดยพระสงฆ์ในนิกายที่สามนี้นับถือการบวชในนทีสีมา (คือกำหนดแม่น้ำเป็นเขตอุปสมบท) เมื่อจาริกไปประกาศพระศาสนาในที่ใด มีผู้ประสงค์จะบวชก็ทำนทีสีมาขึ้น ณ ที่นั้น เช่นที่เมืองเชียงใหม่ ทำนทีสีมากกลางแม่น้ำปิงหน้าเมือง ที่ลำปาง ทำนทีสีมาที่แม่น้ำวัง หน้าวัดเชียงยี่ ที่เมืองเชียงแสน ทำนทีสีมาที่เกาะดอนแท่น กลางแม่น้ำโขง พระเถระในนิกายลังกาวงศ์ใหม่รูปหนึ่งชื่อ พระโสมจิต ได้นำหลักลัทธินิกายนี้ไปตั้งที่เชียงตุง ใน พ.ศ. ๑๙๙๒ ล่วงมาถึงแผ่นดินพระเจ้าติโลกราช พระองค์ทรงเลื่อมใสคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ใหม่ ได้ทรงถวายการอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมโดยประการต่างๆ กล่าวเฉพาะที่สำคัญ คือ

(๑) พระองค์ทรงผนวชในคณะสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่เป็นเวลา ๗ วัน

(๒) ปี พ.ศ. ๑๙๙๕ พระองค์ทรงโปรดให้ผูกพัทธสีมาวัดป่ากวาง โดยทรงให้ทหารถือฎาอุยยืนเรียงกันแทนราชวัติ พระเมธังกรเป็นผู้ทักษิณมิต พระองค์เป็นผู้ตอบ เมื่อพัทธสีมาวัดป่ากวางสำเร็จแล้ว แต่นั้นมากุลบุตรผู้จะอุปสมบทในนิกายนี้ก็มารับอุปสมบทที่นี้แห่งเดียว เป็นอันเลิกนทีสีมา และต่อมาพระองค์ได้ทรงสถาปนาพระเมธังกรขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีนามว่า พระอตุลสากัตติยาธิกรณ์มหาสวามี

(๓) พ.ศ. ๑๙๙๙ พระอุตตมปัญญาชาวลังกาได้แสดงอานิสงส์การปลูกต้นมหาโพธิ์ให้ทรงสดับ พระองค์ทรงเลื่อมใส จึงโปรดให้สร้างวัดใหม่ขึ้นแห่งหนึ่ง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ ประกอบกับพุทธศักราชจวนจะบรรจบครบ ๒๐๐๐ ปี พระองค์จึงทรงเห็นเป็นโอกาสอันดีที่จะบำเพ็ญกุศลฉลองอายุกาลพระพุทธศาสนาไปด้วย ทรงโปรดให้อำมาตย์ชื่อว่า

หมื่นด้ามพร้าคด เป็นผู้รับสนองงาน โดยโปรดให้เดินทางไปดูเจดีย์สถานในอินเดียและศรีลังกา เพื่อจำลองแบบวิหารพุทธคยา โลหปราสาท และรัตนมาลีเจดีย์ นำมาสร้างขึ้นไว้ที่วัดใหม่นี้ ซึ่งทรงให้ชื่อว่ามหาโพธาราม คือ วัดเจดีย์เจ็ดยอดในปัจจุบัน

(๔) พ.ศ. ๒๐๐๐ พระองค์ทรงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปจำนวนมากเพื่อเป็นพุทธบูชา ซึ่งมีทั้งแบบผสมและแบบเชียงใหม่แท้ โดยนักโบราณคดีมีสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นต้นทรงให้หลักในการพิจารณาไว้ว่า “พระพุทธรูปเชียงแสนก่อนเชียงใหม่ ซึ่งมีอายุระหว่าง ๑๖๐๐ – ๑๘๐๐ ปี ได้รับอิทธิพลพุทธศิลป์แบบปาละหรือศรีวิชัย พระพุทธรูปลักษณะ คือ รัศมีเป็นบัวตูม พระอุระอวบ สังฆาฏีราวพระถัน ขัดสมาธิเพชร” ต่อมานักโบราณคดีชาวอเมริกัน ชื่อนายกริสโวลด์ ได้รวบรวมพระพุทธรูปทางเมืองเหนือซึ่งมีจารึกที่ฐานล้วนสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๐ ลงมาทั้งหมด จึงเชื่อว่าที่เรียกว่าศิลปะเชียงแสนนั้น ความจริงสร้างขึ้นในสมัยเชียงใหม่ โดยสร้างกันอย่างแพร่หลายในสมัยพระเจ้าติโลกราชนี้เอง เพราะเอาแม่พิมพ์มาจากพระพุทธรูปองค์หนึ่งในวิหารพุทธคยาในอินเดีย ซึ่งมีพระนามว่าศากยสิงหะ เพราะฉะนั้น นายกริสโวลด์จึงเรียกพระเชียงแสนทั้งหมดว่า เชียงใหม่แบบสิงห์

(๕) พ.ศ. ๒๐๒๐ พระองค์โปรดให้หมื่นด้านพร้าคดขยายส่วนพระสถูปวัดโชติการาม กว้างฐานด้านละ ๕๓ วา สูงสองเส้นเศษ (คือวัดเจดีย์หลวง) แล้วแผ่ทองแดงหุ้มทั้งองค์ อาบด้วยน้ำตะกุดทองแล้วปิดด้วยทองคำเปลว พระเจดีย์องค์นี้ใหญ่เป็นที่ ๒ รองจากพระปฐมเจดีย์ นครปฐม เมื่อสร้างสำเร็จแล้ว ทรงโปรดให้อัญเชิญพระแก้วมรกตจากลำปางขึ้นมาประดิษฐาน ณ ชุ่มเจดีย์ด้านตะวันออก

(๖) พ.ศ. ๒๐๒๐ พระองค์โปรดให้มีการทำอัฐมสังคายนา คือการอุปถัมภ์ให้พระสงฆ์ ดำเนินการตรวจชำระพระธรรมวินัยคือพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท นับเป็นครั้งที่ ๘ โดยนับต่อเนื่องมาจากที่ทำในอินเดีย ๓ ครั้งแรก ทำที่ศรีลังกาครั้งที่ ๔ และครั้งที่ ๕ ทำที่พม่าครั้งที่ ๖ และครั้งที่ ๗ โดยมีพระธรรมทินนาเถระ เป็นประธานสงฆ์ โปรดให้ทำ ณ วัดมหาโพธาราม สิ้นเวลา ๑ ปี จึงสำเร็จ นับแต่นั้น การศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณร ชาวเมืองเหนือในสมัยอาณาจักรล้านนาก็รุ่งเรืองกว่าทางกรุงศรีอยุธยา โดยปรากฏว่าพระเถระชาวเชียงใหม่สามารถรจนา(แต่ง)ปกรณ์บาลีอธิบายหลักพระพุทธพจน์ได้หลายรูป กล่าวเฉพาะที่มีชื่อเสียง เช่น พระสิริมังคลาจารย์ และพระรัตนปัญญา เป็นต้น

(๗) พ.ศ. ๒๐๒๗ พระองค์ทรงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปองค์ใหม่ขึ้นที่วัดป่าตาล เรียกว่า พระเจ้าแข่งคม (เพราะพระขงฆ์พระพุทธรูปเป็นเหลี่ยม) ปัจจุบันอยู่ที่วัดศรีเกิด

พระเจ้าติโลกราชมหาราช ทรงครองราชสมบัติ ณ นครเชียงใหม่ แห่งอาณาจักรล้านนา เป็นเวลา ๔๕ ปี สวรรคต (สิ้นพระชนม์) ขณะพระชนมพรรษา ๗๘ พรรษา ราชสมบัติตกอยู่กับ

พระราชันดดา ทรงพระนามว่า **พระเจ้ายอดเชียงราย** เพราะพระโอรสของพระองค์คือพ่อท้าวบุญเรืองถูกพระสมของพระบิดาชื่อนางหมอกใส่ร้ายจนถูกสำเร็จโทษ อย่างไรก็ตาม กษัตริย์พระองค์นี้ก็ครองราชย์สมบัติอยู่ในระยะเวลาอันสั้น พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยสร้างวัดไปทาราม (รำเปิง) เพียงแห่งเดียวเท่านั้น ก็ถูกพวกขุนนางถอดออกจากราชสมบัติแล้วยกพระโอรสของพระองค์ซึ่งพระสวามีแม่ไปรงน้อย นามว่า **พ่อท้าวแก้ว** ขึ้นเสวยราชย์และได้รับการเฉลิมพระนามว่า **พระเจ้าติลกปนัดดาธิราช** หรือ**พระเมืองแก้ว**

พระพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเมืองแก้ว : พระเจ้าติลกปนัดดาธิราช หรือพระเมืองแก้ว กษัตริย์พระองค์นี้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างเอกอุ ตลอดรัชสมัยของพระองค์เมื่อพูดตามภาษาชาวบ้านก็ว่า มีแต่เรื่องบวชพระกับสร้างวัดเป็นราชกิจประจำทุกปี พระองค์ทรงโปรดให้พื้นเอนทิสมา (โบสถ์น้ำ) ขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้เนื่องจากมีพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งไปโจทก์ (ฟ้องร้อง) ว่านิมิตส์มาที่วัดป่ากวางนั้นทำไม่ถูก ในการนี้ เพื่อจะให้สิ้นวิมตังขา (ข้อสงสัย) พระองค์จึงทรงโปรดให้มีการจัดอุปสมบทกุลบุตรด้วยทิสมาเป็นพิธีหลวงขึ้น ณ บริเวณเกาะดอนแท่นกลางแม่น้ำโขงหน้าเมืองเชียงแสนเก่า และพระองค์ได้เสด็จขึ้นไปบำเพ็ญกุศลที่เมืองเชียงแสนเนื่อง ๆ กล่าวกันว่า ในรัชสมัยพระเมืองแก้วนี้ ได้มีพิธีบวชนาคหลวงครั้งใหญ่ ณ เมืองเชียงแสน จำนวน ๑,๒๐๐ กว่ารูป โดยทำพิธีติดต่อกันหลายวัน การบวชนาคหลวงครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ชาติไทยมี ๓ ครั้ง คือ (๑) สมัยพระเมืองแก้วนี้ (๒) สมัยอยุธยา แผ่นดินพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ และ (๓) สมัยรัชกาลปัจจุบัน เช่นเมื่อคราวฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ

นอกจากนี้ พระเมืองแก้วยังได้ทรงสถาปนาพระสถูปวัดต้นแก้วในเมืองเชียงแสนขึ้นอีกด้วย ในรัชสมัยนี้ ผลแห่งการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาทางด้านการศึกษาและการปฏิบัติ ทำให้เกิดความรู้ความแตกฉานในการแต่งปกรณ์บาลี (คัมภีร์ภาษาบาลี) ในหมู่ภิกษุชาวล้านนา อันสืบเนื่องมาแต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าติโลกราช ผู้เป็นปฐมกษัตริย์ของพระเมืองแก้ว สำหรับนามพระเถระผู้แต่งปกรณ์บาลี สามารถนำมาประมวลกล่าวให้รับทราบผลงานของท่านได้ดังนี้ คือ

๑. **พระสิริมังคลาจารย์** แต่งปกรณ์บาลีชื่อมัจฉลตทีปนี จักรวาลทีปนี เวสสันดรทีปนี และสังขยปกาสะ ในปกรณ์บาลีทั้ง ๔ เล่มนี้ **มัจฉลตทีปนี** ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายความหมายของมัจฉล ๓๘ ประการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมัจฉลสูตร แห่งพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ นับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงในด้านการรวบรวมที่มาที่ไปซึ่งแสดงหลักฐานสืบค้นอ้างอิงต่างๆ ทั้งจากพระไตรปิฎก อรรถกถา-ฎีกาได้กว้างขวางมาก คณะสงฆ์ไทยในปัจจุบันได้กำหนดให้คัมภีร์นี้เป็นแบบเรียนตามหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ในชั้นประโยค ป.ธ. ๔ วิชาแปลมคธเป็นไทย และชั้นประโยค ป.ธ. ๗ วิชาแปลไทยเป็นมคธ ส่วน**เวสสันดรทีปนี** ก็เป็นคัมภีร์ที่ควร

ค่าแก่การยกย่องว่าเป็นเพชรน้ำหนึ่งในประเภทสัตตศาสตร์ เพราะได้ไขศัพท์บาลีซึ่งไม่ใช่ศัพท์ธรรมะที่มีนัยความหมายอันลึกซึ้งลึกลับยากแก่การแปลสื่อความหมายให้รู้ได้ง่าย

๒. **พระญาณกิตติ** ได้แต่งโยชนา (คัมภีร์ประกอบแนวทางการแปล) อภิธรรม ๗ คัมภีร์ และโยชนาอภิธัมมัตถสังคหะ ท่านผู้นี้มีความรู้แตกฉานในสัตตศาสตร์และไวยากรณ์ทั้งภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต

๓. **พระรัตนปัญญา** ได้แต่งชินกาลมาลินี ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเรียบเรียงนำเสนอข้อมูลประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาทั้งในประเทศศรีลังกาและราชอาณาจักรไทยโดยสังเขป

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ที่ไม่ทราบนามผู้แต่งอีกเล่มหนึ่ง คือ **ปัญญาสชาดก** ซึ่งเป็นคัมภีร์เสริมประกอบการศึกษาพระพุทธศาสนา เข้าใจว่าภิกษุชาวล้านนาได้รวบรวมเอานิทานพื้นบ้านท้องถิ่นมาแต่งสำนวนโวหารบาลี นับว่าได้รกรงสติไม่แพ้ปกรณ์บาลีของพระเถระชาวลังกา

ครั้นเวลาผ่านไป พระเมืองแก้วก็สวรรคตเพราะเสวยลาบเนื้อม้าดิบ ราชวงศ์เม็งรายเริ่มต้นเข้าสู่ยุคเสื่อม เพราะเกิดศึกสงครามกับอยุธยาเรื่อยๆ จนคราวหนึ่งถึงกับหาเจ้านายมาเสวยราชย์ไม่ได้ ต้องไปทูลเชิญพระไชยเชษฐา กษัตริย์ล้านช้าง ให้มาเสวยราชย์ที่เชียงใหม่ เพราะพระราชมารดาพระไชยเชษฐาเป็นขัตติยนารีในราชวงศ์เม็งราย ซึ่งอภิเษกสมรสกับกษัตริย์ล้านช้าง แต่พระเจ้าไชยเชษฐาครองเมืองเชียงใหม่อยู่ไม่นาน ก็ทรงทอดทิ้ง พาข้าราชการไพร่ไปอยู่เวียงจันทน์ พระองค์ได้เชิญพระแก้วมรกตไปด้วย ทางเมืองเชียงใหม่จึงต้องเชิญเจ้าหญิงองค์หนึ่งมา คือ พระนางจิริภาเทวี ในแผ่นดินนี้เกิดนิมิตสังหรณ์ว่า เกราชของล้านนาไทยจะต้องวิบัติ คือเกิดแผ่นดินไหวทั่วเมืองเชียงใหม่ พระสถูปวัดเจดีย์หลวงพังทลายลงมา แต่นั้นมาไม่เคยซ่อมขึ้นอีกเลยจนถึงทุกวันนี้ ต่อมาเมืองเชียงใหม่ก็เสียแก่กรุงศรีอยุธยา แต่ยังมีเชื้อพระวงศ์เม็งรายเป็นเจ้าประเทศราชครองอยู่จนถึงแผ่นดินพระนางวิสุทธรเทวี พระเจ้าบุเรงนองยกมาตีเชียงใหม่แตก ตั้งพระราชาโอรสขึ้นเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ ราชวงศ์เม็งรายจึงได้ดับสูญไป แต่นั้นมา เมืองเชียงใหม่ก็ผลัดกันเป็นเมืองขึ้นของพม่าบ้าง ไทยบ้าง จนกระทั่งสมัยกรุงธนบุรีและต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาภาวดี ผู้มีความดีความชอบในการขับไล่พม่าออกจากชายแดนไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ จึงโปรดให้สถาปนาพระยาภาวดีขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ เป็นปฐมวงศ์ราชสกุลเจ้าเจ็ดตนสืบมา จนถึงรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงยกเลิกระบบเจ้าประเทศราช ทรงกำหนดให้ใช้ระบบสมุหเทศาภิบาล(ผู้ว่าราชการ)แทน จึงส่งผลให้พวกเชื้อพระวงศ์ทางเมืองเหนือหมดสิทธิในการปกครอง เชียงใหม่จึงรวมเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกับไทยภาคกลางนับแต่นั้นมา

ตติยบท

พระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย

ภูมิประวัติโดยย่อ

หลังจากอาณาจักรพุกามและกัมพูชาเสื่อมอำนาจลง คนไทยจึงได้ตั้งตัวเป็นอิสระ ได้ก่อตั้งอาณาจักรขึ้นเอง ๒ อาณาจักร ได้แก่ อาณาจักรล้านนาทางภาคเหนือของไทย ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่ และอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน โดยประมาณปี พ.ศ. ๑๘๐๐ หัวหน้าคนไทยกลุ่มหนึ่ง คือ พ่อขุนบางกลางหาว หรือบางแห่งว่า พ่อขุนบางกลางท่าว ได้ประกาศอิสรภาพขับไล่พวกขอมหรือกัมพูชาออกไป แล้วตั้งราชธานีขึ้นที่กรุงสุโขทัย และได้สถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ของสยามประเทศ ทรงพระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ทางด้านการพระศาสนานั้น ยุคนี้มีทั้งศาสนาพราหมณ์ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และนิกายมหายานซึ่งได้รับมรดกตกทอดมาจากอดีต แต่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงเคารพนับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทมากที่สุด พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก ศิลปะสมัยสุโขทัยได้รับการกล่าวขานว่างดงามมาก โดยเฉพาะพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย มีลักษณะงดงาม ไม่มีศิลปะสมัยใดเหมือน

พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ได้เข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทยถึง ๒ ครั้ง คือครั้งที่ ๑ ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช และครั้งที่ ๒ ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท กล่าวคือ

ในปีพุทธศักราช ๑๘๒๒ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงสุโขทัย พระองค์ทรงสดับกิตติศัพท์ของพระมหาเถระชาวลังกาที่เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาอยู่ที่นครศรีธรรมราช (บางแห่งว่า พระสงฆ์จากนครศรีธรรมราชซึ่งไปจำพรรษาที่ประเทศศรีลังกาแล้วกลับมา) จึงทรงอาราธนาให้เผยแผ่พระพุทธศาสนาในกรุงสุโขทัย ซึ่งต่อมาได้รับความนิยมมาก คณะสงฆ์สมัยนั้นแบ่งเป็น ๒ คณะ คือ คณะคามวาสี หมายถึงพระสงฆ์ฝ่ายคันถธุระหรือศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมแล้วนำมาเผยแผ่แก่ชาวบ้าน และคณะอรัญวาสี หมายถึงพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระหรือฝ่ายที่เน้นบำเพ็ญสมาธิ-วิปัสสนากรรมฐาน ชาวสุโขทัยมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก ดังข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ด้านที่ ๒ ตอนหนึ่งว่า

"...คนในสุโขทัยนี้มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัย ทั้งชาวแม่ ชาวเจ้า ท่วยปั้วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ฟุ้งท่วยมี ศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษากرانกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรานกฐินมีพนมเบี๊ยะ พนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนั่งหมอนนอน บริวารกฐินโอยทานแลญิบลั่น ไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิกพูน..."

ในการบรรพชาอุปสมบทนั้น พระสงฆ์คณะเดิม (ที่สืบเนื่องมาจากอาณาจักรทวารวดี และลพบุรี) นิยมว่าคำบรรพชาอุปสมบทเป็นภาษาสันสกฤต ส่วนพระสงฆ์คณะใหม่ที่สืบเนื่องมาจากลังกานิยมว่าภาษาบาลีหรือมคธ แต่ทั้งพระสงฆ์ทั้งสองคณะก็เป็นเถรวาทด้วยกัน มาถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหง พระสงฆ์ทั้งสองคณะก็ประนีประนอมเข้าด้วยกัน โดยการขอ บรรพชาอุปสมบทก็ได้รับไตรสรณคมน์สองครั้ง คือว่าเป็นภาษาบาลีครั้งหนึ่ง และว่าเป็นภาษาสันสกฤตอีกครั้งหนึ่ง เช่น เมื่อว่าโดยสำเนียงมคธ (บาลี) ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺจามิ ครั้งหนึ่ง แล้วให้ว่าเป็นสำเนียงสันสกฤตอีกครั้งหนึ่งว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺจามิ วิธีนี้ได้ถูกยกเลิกไปใน สมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยให้ว่าแต่ภาษาบาลีอย่างเดียว

ในปีพุทธศักราช ๑๘๘๗ (บางแห่งว่า ปี พ.ศ. ๑๘๙๐) พระมหาธรรมราชาลิไท ซึ่งเป็นพระราชนัดดา (หลาน) ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่ง กรุงสุโขทัย ได้ทรงนิมนต์พระมหาสวามีสังฆราชจากประเทศศรีลังกา นามว่า พระสมุณเถระ เข้ามาสู่กรุงสุโขทัย ทรงสร้างเจดีย์ที่นครชุม (เมืองกำแพงเพชร) ทรงสร้างพระพุทธรูปชินสีห์ พระพุทธรูปราชที่พิชณโลก และในปี พ.ศ. ๑๙๐๕ พระองค์ได้เสด็จออกผนวชชั่วคราว ณ วัด ป่ามะม่วง ในเขตอรัญญิก กล่าวกันว่า ในรัชสมัยของพระองค์นั้น พระพุทธศาสนาในกรุงสุโขทัย ได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด เพราะพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงรอบรู้แตกฉานใน พระไตรปิฎกและภาษาบาลี ทรงค้นคว้าหลักฐานอ้างอิงจากคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาถึง ๓๔ เรื่องแล้วประมวลนำมาเป็นพระราชนิพนธ์เรื่อง ไตรภูมิพระร่วง (หรือ เถกภูมิถา) ซึ่งเป็น วรรณคดีพระพุทธศาสนาชิ้นแรกของไทยในปี พ.ศ. ๑๘๘๘ ที่ได้มีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อ และวิถีปฏิบัติของประชาชนทั่วไปในสมัยนั้นเกี่ยวกับเรื่องนรก สวรรค์ และผลแห่งการทำดี และการทำชั่ว นอกจากนี้ ศิลปจารึกหลักที่ ๕ ยังกล่าวไว้ว่า พระเจ้าลิไททรงปรารภนาพุทธภูมิด้วย ดังข้อความว่า "จุ่งเป็นพระพุทธ จุ่งจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลาย(ข้าม)สงสารทุกชน" เมื่อพระเจ้า แผ่นดินทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเช่นนี้ จึงเป็นเหตุให้พสกนิกรทุกหมู่เหล่าถือเป็น แบบอย่าง และส่งผลให้พระพุทธศาสนามีความเจริญมั่นคง พุทธศาสนิกชนชาวสุโขทัยเคร่งครัด ในพระพุทธศาสนา ยึดมั่นในหลักพระรัตนตรัย น้อมนำหลักธรรมคำสอนอันประเสริฐขององค์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันอย่างมีความสุขทั่วทุกถิ่นที่

ภูมิประวัติและสภาพการนับถือพระพุทธศาสนาโดยพิสดาร

เพื่อให้ชนพุทธบริษัทได้รับทราบประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัย สภาพทางภูมิประเทศ สภาพสังคม และสภาพพุทธศิลปะโบราณสถานทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญทางพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยได้อย่างสมบูรณ์ ขอนำข้อความที่ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ* เล่าไว้มานำเสนอ ดังต่อไปนี้

“บริเวณลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน มีเมืองเก่าของขอมหลายเมืองตั้งอยู่ คือเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย เมืองเหล่านี้พ่อเมืองเป็นคนไทย แต่ขึ้นกับกษัตริย์ขอมซึ่งไทยเราเรียกว่า ฝัฟ่าแห่งยโสธรบุระ (นครธม) พลเมืองส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้ตลอดลงมาจนถึงลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ นับถือศาสนาที่เผยแผ่อยู่ในเวลานั้น มีทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท และแบบมหายาน รวมทั้งศาสนาพราหมณ์ ในตอนต้นแห่งพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อจักรวรรดิขอมเริ่มเสื่อมลง ผู้นำคนไทยในภาคนี้ คือ พ่อขุนบางกลางท่าว และพระสหายของพระองค์ จึงได้ปลดแอกขอม โดยเริ่มต้นยึดเมืองสุโขทัยก่อน ไชยสุโขทัย แม่ทัพขอมสู้ไม่ได้ พระสหายพ่อขุนบางกลางท่าวเข้าเมืองสุโขทัยได้ก่อน แต่ท่านก็ยอมถวายเมืองให้ขุนบางกลางท่าวและเอาชื่อของตนเองถวายด้วย คือ กมรเตงอัญศรีอินทราทิตย์

โบราณสถานในกรุงสุโขทัยซึ่งเป็นราชธานีแห่งแรกของไทยภาคกลาง คือกำแพงล้อมรอบเมือง ท่านใช้คำว่า *ตรีपुर ๓๔๐๐ ว* หมายความว่า มีกำแพงสามชั้นมีความกว้างยาวเท่านี้ โบราณสถานที่วัดศรีสวายเป็นโบราณสถานก่อนไทยจะมายึดครอง เข้าใจว่าเป็นโบสถ์พราหมณ์ของพวกขอมมาก่อน ถัดลงมามีวัดสำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ **วัดมหาธาตุ** กลางเมืองสุโขทัย พระเจดีย์สำคัญของวัดนี้ ปัจจุบันยังเหลืออยู่หลายองค์และมีศิลปะแปลกกว่าพระเจดีย์อื่นๆ ในไทยหรือในต่างประเทศ คือ พระเจดีย์แบบที่เรียกว่า *พุ่มข้าวบิณฑ์* หรือแบบที่เรียกว่า *เหมือนพุ่มเทียนพระ* เจดีย์ดังกล่าวนี้มีเฉพาะในอาณาจักรสุโขทัยเท่านั้น คือ มีในสุโขทัย กำแพงเพชร ตาก ไม่เคยมีในจังหวัดอื่นใดอีกเลย แต่น่าประหลาดในจีนมีเจดีย์แบบนี้เหมือนกัน แต่ก็มีอยู่เพียง ๒ องค์เท่านั้น ใครจะเอาแบบจากใครยังเป็นปัญหาอยู่ แต่อย่างน้อยเป็นการแสดงว่า สมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในสุโขทัย **วัดมหาธาตุ** เป็นวัดหลวง มีพระเจดีย์ใหญ่ศิลปะงดงามแบบพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นศิลปะแบบสุโขทัยแท้ๆ

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ชาวบ้านมักเรียกว่า **พระร่วง** ซึ่งแปลความหมายมาจากคำว่าศรีอินทราทิตย์นั่นเอง คำว่า “ร่วง” ไม่ได้หมายถึงร่วงหล่น แต่หมายถึงรุ่งเรืองมีแสงสว่าง ภาษาเก่ารุ่งเรืองมีใช้น้อย เขาใช้ว่ารุ่งโรจน์ ในปกรณบาลีชั้นมักผูกศัพท์เรียกว่า *โรจนราช* บ้าง

* เสถียร โพธิ์นันทะ : ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ (พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕) หน้า ๑๓๔-๑๓๕

สุพรรณบุรี บ้าง ในขั้นตอนนี้อำนาจของสุโขทัยยังไม่กว้างขวาง ทางตะวันตกมีเมืองตากเป็นเขต ทางเหนือมีกำแพงเพชรเป็นเขต ทางใต้ราวปากน้ำโพ ทางตะวันออกราวเมืองโคราช เพราะได้ปากน้ำโพลงไปเป็นเขตของอาณาจักรไทยอีกแห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่า **สุวรรณภูมิ** หรือ **อู่ทอง** ส่วนเขตที่ต่อจากเมืองโคราชยังเป็นแดนของขอมอยู่ และยังมีเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่ง ที่เรียกคู่กับสุโขทัยทุกครั้ง คือ **เมืองศรีสัชนาลัย** ซึ่งแปลว่า **เมืองของคนดีอาศัย** เมืองนี้อยู่ทางทิศเหนือของกรุงสุโขทัย ประมาณ ๖๐ กิโลเมตร มีโบราณวัตถุที่สำคัญคล้ายคลึงกับทางสุโขทัย เช่น วัดเจดีย์เจ็ดแถว โดยวัดนี้มีสัณฐานแบบพุ่มข้าวบิณฑ์เหมือนกับองค์พระมหาธาตุที่สุโขทัย ฐานะของเมืองศรีสัชนาลัยในสมัยนั้นก็คือ เป็นเมืองอุปราช...”

ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ ได้เล่าเปรียบเทียบให้เห็นข้อแตกต่างระหว่างศาสนาวัฒนธรรม และศิลปะการก่อสร้างในสมัยสุโขทัยกับสมัยขอมปกครอง โดยสรุปดังนี้

๑. สมัยไทยสุโขทัย คนไทยส่วนใหญ่เลื่อมใสพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานอย่างขอม ซึ่งเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หลังจากที่ชนชาติไทยในสมัยสุโขทัยนี้ได้รับเอาพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบลังกาวงศ์เข้ามา ก็ไม่เคยเปลี่ยนไปนับถืออย่างอื่นเลย

๒. ระบบการปกครองของขอมใช้แบบลัทธิเทพาวตาร คือพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระเจ้าเป็นใหญ่ในโลก ในสมัยไทยสุโขทัยลัทธินี้ใช้ระบบพ่อเมืองปกครองลูกเมือง กษัตริย์ไม่ใช่พระเจ้า ข้อนี้เป็นเพราะอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบเถรวาท โดยเฉพาะข้อความในพระบาลีไตรปิฎกคือจักกวัตติสูตรและอัคคัญญสูตรมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการปกครองระบบพ่อเมืองนี้ ทำให้กษัตริย์ไทยสำนึกในหน้าที่ในการบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรต่อประชาชน

๓. ศิลปการึกของขอม เริ่มด้วยการสดุดีพระเจ้า (แบบพราหมณ์) แล้วสดุดีเกียรติคุณของกษัตริย์ ลงท้ายด้วยการสาปแช่งศัตรู แต่ศิลปการึกของไทยสมัยสุโขทัยจะพูดถึงเหตุการณ์บ้านเมือง เศรษฐกิจและสังคม ไม่มีการสาปแช่งศัตรู ซึ่งเป็นผลจากการปกครองโดยระบบพ่อเมืองหรือพ่อปกครองลูก ไม่มีการสาปแช่งศัตรู ตรงกันข้ามมีแต่ให้อภัย ดังตัวอย่าง **จารึกพ่อขุนรามคำแหง**ต่อไปนี้

“เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่
อาจกอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้า
ม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า
เหย้าเรือนพ่อเชื้อเลี้ยงค้ำมัน ช้างลูกเมียเลี้ยงข้าว ไพร่ฟ้าข้าไท ปาหมากป่าพลู พ่อ
เชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผิดผิดผิดแผกเสกกว้างกว่ากันสวนดูแท้แล้ จึง
แล่งความแก่ข้าโดยเชื้อ บ่เข้าผู้ลั้ล็กผู้ช่อน เห็นข้าวทานบ่ใคร่พิน เห็นลีนทานบ่ใคร่
เคียด คนใดขี่ช้างมาหา พาเมืองมาสู่ช่วยเหลือเพื่อกูมัน บ่มีช้างบ่มีม้า บ่มีปั่วบ่มีนาง

ปมี้เจือนปมี้ทอง ให้แก่มัน ช่วยมันตวงเป็นบ้านเป็นเมือง ได้ข้าเลือกข้าเลื้อหวฟ่งหวัรบ
ก็ตีปม่าตี ”

ข้อความในจารึกตอนนี้เป็นคำตอบปัญหาว่า เหตุไรไทยจึงรุ่งเรืองขึ้นมาได้อย่างรวดเร็ว
ในระยะเวลาไม่ถึง ๕๐ ปี หลังจากพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ประกาศอิสรภาพแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะว่า
ประเทศราชของขอมอื่นๆ และราชภูกาญจนบุรีเพื่อหนายในการที่ตนต้องแบกภาระต่างๆ เอาไว้
เช่น การเสียภาษีอย่างแรง การถูกเกณฑ์แรงงานไปสร้างปราสาทหิน เป็นต้น ราชภูกาญจนบุรีจึง
หันมาอ่อนน้อมต่อราชอาณาจักรสุโขทัย อันส่งผลให้จักรวรรดิขอมพังทลายลงอย่างไม่คาดฝัน

ด้านการสร้างปูนียัตถุทางพระพุทธศาสนา ในสมัยสุโขทัยมีการสร้างพระสถูปเจดีย์
ที่เป็นศิลปะไทยแท้ๆ คือ พระเจดีย์แบบพุ่มข้าวบิณฑ์ และแบบจอมแห ส่วนที่เลียนแบบจาก
ศิลปะของประเทศศรีลังกาก็มี แต่เปลี่ยนแปลงให้เป็นศิลปะของไทย เช่น เจดีย์วัดช้างล้อม
เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งมีพระสถูปเจดีย์เก่ามาก่อน พ่อขุนรามคำแหงทรงโปรดให้บูรณะใหม่หมด
และสร้างเป็นรูปหัวช้างรอบเจดีย์ฐานทั้ง ๔ ด้าน โดยได้แบบมาจากพระเจดีย์ในศรีลังกา

สำหรับการสร้างพระพุทธรูปปฏิมาหรือพระพุทธรูป พุทธศิลป์ในสมัยสุโขทัย แบ่งออกได้
เป็นสามระยะ คือ ระยะที่รุ่งเรืองที่สุด ระยะผสม และระยะเสื่อม ซึ่งกล่าวได้ว่าชาวไทยเป็น
ชาติเดียวในโลกที่ผลิตพระพุทธรูปมากที่สุดและมีพุทธศิลป์ที่งดงามที่สุดในสมัยสุโขทัย และใน
สมัยนี้ชาวไทยยังสามารถหล่อพระพุทธรูปปฏิมาขนาดใหญ่กว่าคนหลายเท่าได้เป็นผลสำเร็จอย่าง
งดงาม ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนแม้ในสมัยอาณาจักรขอมหรือทวารวดี และเมื่อเทียบกับ
ประเทศอิตาลีซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะ ก็ยังไม่เคยมีการหล่อปฏิมาขนาดใหญ่โตนี้ได้ ตัวอย่าง
พระพุทธรูปปฏิมาองค์ใหญ่โต เช่น พระศรีศากยมุนี หน้าตัก ๓ วาเศษ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่
วิหารวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร

ในสมัยสุโขทัย ชาวไทยมักนิยมสร้างพระพุทธรูปปฏิมาเป็นรูปพระสี่อิริยาบถ คือ ยืน
เดิน นั่ง นอน โดยพระพุทธรูปอิริยาบถยืนนั้นที่เป็นสำริดขนาดใหญ่มีน้อย ไม่เหมือนชนิดปูน
ปั้น เรียกกันว่า**พระอัฐารส** คือ พระพุทธรูปยืนสูง ๑๘ ศอก ซึ่งกำหนดความสูงตามความเชื่อ
ของคนในครั้งนั้นว่าพระพุทธรูปองค์สูงขนาดนี้ มีปรากฏให้คนในปัจจุบันทัศนและนมัสการเป็น
พุทธรูปชาได้ที่วัดมหาธาตุ สุโขทัยเก่า และบนเขาตะพานหิน นอกเมืองสุโขทัย ประเพณีสร้าง
พระอัฐารสได้สืบเนื่องกันตลอดมาทั้งสมัยล้านนาไทยและอยุธยา กล่าวได้ว่ามีกำเนิดขึ้นในสมัย
สุโขทัยเป็นปฐม พระอัฐารสศิลปะสุโขทัยที่ยังสมบูรณ์แบบมากที่สุดเห็นจะได้แก่พระอัฐารส
ในวิหารวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นศิลปะสุโขทัยตอนปลาย เดิมอยู่ในวัดวิหารทอง
เมืองพิษณุโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดให้อัญเชิญมาไว้ที่
วัดสระเกศ พระพุทธรูปลิลาดูเหมือนจะเป็นศิลปะพิเศษที่ชาวไทยสมัยสุโขทัยคิดขึ้น เพราะไม่

ปรากฏในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอื่นๆ ซึ่งอาจเป็นสัญลักษณ์แห่งความก้าวหน้าของชนชาติไทยที่ได้เริ่มตั้งราชอาณาจักรอันรุ่งโรจน์ขึ้น จึงมีการผลิตพระปางนี้ขึ้นจำนวนมากยิ่งกว่าปางพระพุทธรูปอื่นใด ทั้งชนิดที่เป็นโลหะปูนปั้นและพระพิมพ์ โดยพระพุทธรูปลีลาองค์งดงามที่สุดปัจจุบันตั้งอยู่ที่วิหารคต วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร ซึ่งแบบจำลองของพระปางนี้กรมศิลปากรเคยเอาไปตั้งในงานเกี่ยวกับศิลปวัตถุที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ปรากฏว่าเป็นภาพเดียวที่ดึงดูดให้ผู้คนที่มิใช่พุทธศาสนิกชนเข้าชมวันละหลายร้อยคน แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะว่าอยู่เหนือชาติและศาสนาอย่างแท้จริง

สำหรับพระพุทธรูปอิริยาบถนั่งก็มีหลายขนาดตั้งแต่ใหญ่ที่สุดจนถึงเล็กที่สุด พระปูนปั้นขนาดใหญ่ เช่น **พระอจนะ** ที่วัดศรีชุม ส่วนพระสำริดขนาดใหญ่ เช่น **พระศากยมุนี พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์** เป็นต้น แต่ก็ยังมีพระสำริดขนาดใหญ่อีกองค์หนึ่งที่ยังเป็นข้อสงสัยกันอยู่ คือ **พระพุทธรูปทอง** วัดไตรมิตรวิทยาราม กรุงเทพมหานคร พระองค์นี้ถ้าสำรวจดูจารึกของพ่อขุนรามคำแหงจะพบข้อความระบุไว้ว่า “...ในเมืองสุโขทัยนี้มีพระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันงาม มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐฐารส” แต่ปัญหาอยู่ที่คำว่า ทอง ซึ่งมีนักโบราณคดีบางท่านอธิบายว่า ได้แก่สำริด (ทองสัมฤทธิ์) ไม่ใช่ทองคำแท้ แต่ก็มีข้อคัดค้านว่าในสมัยสุโขทัย รู้จักคำว่าสำริดกันแล้ว ดังนั้น หากพระพุทธรูปองค์นี้เป็นเพียงพระพุทธรูปสำริดซึ่งมีอยู่จำนวนมาก จารึกก็ควรจะระบุว่าพระพุทธรูปสำริด ไม่ใช่ระบุว่าพระพุทธรูปทอง อนึ่ง ก่อนหน้าจะถึงคำว่าพระพุทธรูปทอง จารึกได้ระบุถึงพระพุทธรูปขนาดใหญ่และขนาดกลางไว้ด้วย ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าพระพุทธรูปเหล่านี้จะต้องมีสำริดอยู่ด้วย ฉะนั้น ทองในคำว่าพระพุทธรูปทองนี้ไม่ได้หมายถึงทองสำริดแน่

นอกจากนี้ ยังมีจารึกวัดป่ามะม่วงอีกหลักหนึ่งในสมัยพระเจ้าธรรมราชาลิไท ได้กล่าวถึง **พระสุวรรณปฐมิมา** ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่พระราชมณเฑียร จึงเป็นไปได้ว่า พระพุทธรูปดังกล่าวนี้คือ พระพุทธรูปทองคำ วัดไตรมิตรฯ ในปัจจุบัน สันนิษฐานว่า พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทององค์นี้ เพราะรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์กว่า ๔๐ ปี ราษฎรไทยมีความสงบสุขมั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน พระองค์จึงได้ทรงอุทิศทองคำส่วนหนึ่ง ซึ่งอาจจะมีราษฎรโดยเสด็จพระราชกุศลด้วยสร้างพระพุทธรูปทององค์นี้ขึ้น มีน้ำหนักถึง ๑ ตัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงทองคำทั้งหมด เพราะการหล่อโลหะจะต้องมีการผสมส่วน จะหล่อด้วยทองคำบริสุทธิ์ล้วนๆ ได้เฉพาะปฐมิมาขนาดเล็ก อีกอย่างหนึ่งพุทธศิลป์ในองค์พระก็เป็นพยานบอกแก่เราว่าพระองค์นี้เป็นปฐมิมากรรมสมัยสุโขทัยตอนต้น เพราะพระดัชนีทำไม่เสมอกัน ถ้าเป็นพุทธศิลป์สมัยสุโขทัยตอนกลางและตอนปลายแล้ว พระดัชนีจะทำเสมอกันอย่างชุดพระพุทธชินราชเป็นต้น

สำหรับพระพุทธรูปอิริยาบถนอน (ไสยาสน์) ในสมัยสุโขทัย มิได้หมายถึงปางปรินิพพาน หรือปางบรรทมธรรมดา แต่เป็นปางทรงทรมาณอสุรินทราหูซึ่งมีความอหังการว่าตนเองมีรูปร่างใหญ่โตเหลือประมาณ จะมาเฝ้าพระพุทธองค์ซึ่งเป็นมนุษย์ คงเป็นเหมือนพญาช้างเหลือบคุมด พระศาสดาจึงทรงเนรมิตพระองค์แม้แต่ประทับอิริยาบถไสยาสน์ ก็สูงใหญ่ยิ่งกว่าเขาจักรวาล อสุรินทราหูครั้นมาเฝ้าก็กลายเป็นมดปลวกเล็กๆ ไป จึงยอมลดทิวาฐานะ พระพุทธรูปปางนี้เป็น สัญลักษณ์สำคัญสำหรับชาวไทยสมัยสุโขทัย โดยหมายถึงความเก่งกล้าสามารถของชาวไทย ที่ตั้งราชอาณาจักรข่มความยิ่งใหญ่ของจักรวรรดิขอมได้หมด พระพุทธรูปปางไสยาสน์องค์งามที่สุดในสมัยสุโขทัย ปัจจุบัน ประดิษฐานอยู่ในวิหารวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

ด้านการคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนา : ในสมัยสุโขทัยตอนต้น มีคณะสงฆ์สองคณะ คือ คณะสงฆ์ที่สืบต่อมาจากคณะสงฆ์มอญในอาณาจักรทวารวดี และคณะสงฆ์ที่สืบมาจาก สมัยลพบุรี มีทั้งเถรวาทและมหายาน พอมาถึงสมัย**พ่อขุนรามคำแหงมหาราช** พระองค์ทรงส่งทูตไปนิมนต์พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์จากนครศรีธรรมราชมายังกรุงสุโขทัย ดังในจารึกของพระองค์ได้พรรณนาความว่า “ในเมืองสุโขทัยนี้มีปู่ครู มีเถระมหาเถระ สังฆราชปราชญ์เรียนจบไตร ฉลาดกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกตนลูกมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช”

สำหรับปูมหลังของคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ (นิกายลังกา หรือ ลัทธิลังกา ก็เรียก) นี้มีกล่าวไว้ว่า ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ **พระเจ้าปรีกษมาพมหาราช** แห่งศรีลังกา ได้ทรงฟื้นฟูการพระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา ครั้นนั้น พระองค์ทรงโปรดให้มีการประชุมพระสงฆ์แต่งคัมภีร์ฎีกาเป็นต้น ในคราวนั้นได้มีพระภิกษุชาวพม่า มอญ ทวารวดี และลพบุรี เดินทางไปศึกษาเล่าเรียนหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกานี้เป็นจำนวนมาก สำหรับประเทศไทยนั้นปรากฏว่าได้มีพระภิกษุสงฆ์ชาวไทยที่ไปศึกษาเล่าเรียนในประเทศศรีลังกา โดยทำพิธีอุปสมบทใหม่ที่ประเทศศรีลังกาแล้วกลับมาตั้งหลักเผยแผ่ที่**เมืองนครศรีธรรมราช** พร้อมทั้งชักชวนภิกษุชาวลังกามาอยู่ด้วย ได้ช่วยกันสร้างพระมหาธาตุที่นครศรีธรรมราช จึงนับว่าคณะสงฆ์แบบลังกาวงศ์นี้ได้เข้ามาเผยแผ่หลักลัทธิที่เมืองนครศรีธรรมราชเป็นแห่งแรก โดยสมัยนั้นนครศรีธรรมราชเป็นอาณาจักรที่มีชื่อว่า **ตามพรลิงค์** พระเถระที่เป็นสังฆปาโมกข์ (ประมุขสงฆ์) ในนิกายลังกานี้ชื่อว่า พระราหุลเถระ เหตุการณ์ดังกล่าวนี้เกิดก่อนอาณาจักรสุโขทัยเป็นราชธานี ประมาณ ๑๐๐ ปี จึงต่อมาถึงรัชสมัยแห่ง**พ่อขุนรามคำแหง** อาณาจักรสุโขทัยได้แผ่อิทธิพลลงไปถึงหัวเมืองมลายู พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงรู้ถึงกิตติศัพท์ความสามารถ ในการเผยแผ่พุทธธรรมสร้างศรัทธาแก่ประชาชนได้อย่างมั่นคงของพระสงฆ์นิกายลังกาที่ นครศรีธรรมราช จึงทรงส่งทูตไปอาราธนาท่านเหล่านั้นมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนิกายลังกา ณ กรุงสุโขทัยดังกล่าวนับแต่นั้นมาพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบลังกาก็ได้รับการยอมรับนับถือเป็นศาสนาประจำชีวิตของชนชาติไทย เพราะพระสงฆ์ในนิกายนี้กลายเป็นพระสงฆ์คณะใหญ่

ของอาณาจักรสุโขทัย และเป็นที่นิยมเลื่อมใสของชาวสุโขทัยทั่วไปทั้งผู้สูงศักดิ์และราษฎรสามัญ ส่วนพระพุทธรูปศาสนานิกายเดิมรวมทั้งพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานที่มีอยู่ในสุโขทัยครั้งนั้นก็ค่อยๆ เลื่อมความนิยมไป อนึ่ง พระสงฆ์ในคณะที่มาจากนครศรีธรรมราชซึ่งสืบเนื่องมาจากลังกาวงศ์นี้นิยมอยู่ในเสนาสนะป่า เพราะในประเทศศรีลังกามีป่ามาก เมื่อมาอยู่ในสุโขทัย ก็นิยมอยู่ป่า พ่อขุนรามคำแหงจึงทรงโปรดให้สร้างวัดในป่าถวาย จึงเกิดเป็น **คณะอรัญวาสี** ขึ้น ส่วนพระสงฆ์ที่ตั้งวัดอยู่ในบ้านหรือใกล้เมืองเรียกว่า **คณะคามวาสี** วัดป่าที่ตั้งอยู่รอบกรุงสุโขทัยในสมัยนั้น เช่น วัดป่ามะม่วง วัดสะพานหิน วัดเขาพระบาทน้อย เป็นต้น

ผลสัมฤทธิ์จากการนับถือพระพุทธรูปศาสนาลังกาวงศ์ : เมื่อพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานได้เลื่อมลงจนสูญไปจากกรุงสุโขทัย ชนชาวสยามประเทศในเวลานั้นต่างพากันนับถือพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบลังกาวงศ์นิกายเดียว ซึ่งมีอิทธิพลก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์เป็นความสำเร็จที่น่ายกย่องต่อการพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทยทั้งในด้านการศึกษาสงฆ์ หรือการเรียนภาษาบาลี การกำหนดสมณศักดิ์สงฆ์ การปกครองสงฆ์ และด้านศาสนประเพณี รวมถึงด้านศิลปกรรมทางพระพุทธรูปศาสนาอื่นๆ อีกด้วย โดยสรุปกล่าวแต่ละด้านดังต่อไปนี้

๑. **ด้านการศึกษาสงฆ์** ทำให้คณะสงฆ์ไทยได้รับคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธรูปศาสนาฉบับภาษาบาลี อักษรสิงหล (อักษรของชาติลังกา) จากประเทศศรีลังกามาไว้เป็นหลักในการศึกษาเล่าเรียนหลักพระบาลีพุทธพจน์อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ซึ่งมีทั้งคัมภีร์พระไตรปิฎก อันเป็นหลักฐานอ้างอิงหลักพระพุทธรูปพจน์ชั้นที่ ๑ และคัมภีร์อรรถกถาพร้อมทั้งคัมภีร์ฎีกา (คือคัมภีร์ขยายความหมายแห่งพระพุทธรูปพจน์ในพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นรองลงมา) แม้มาก่อนหน้านี้ ในสมัยทวารวดี จะปรากฏว่ามีคัมภีร์พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทเป็นหลักฐานให้พระสงฆ์ได้ศึกษาพระธรรมวินัยอยู่บ้างแล้ว แต่ด้วยระยะเวลาอันยาวนานและเปลี่ยนผ่านยุคสมัย อาจทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นมีความตกหล่นหรือสูญหายไปบ้างเป็นบางเล่ม ดังนั้น เมื่อได้รับคัมภีร์สำคัญของพระพุทธรูปศาสนาอย่างครบถ้วนจากคณะสงฆ์ลังกาในสมัยต้นสุโขทัย พระภิกษุสามเณรชาวไทยจึงทุ่มเทให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าหลักพระบาลีพุทธพจน์จากคัมภีร์เหล่านั้นอย่างขะมักเขม้น เป็นเหตุให้การศึกษาภาษาบาลีในสมัยนั้นมีความเข้มแข็งเป็นไปอย่างเข้มข้น โดย พระสงฆ์ไทยสามารถออกเสียงสวดพระพุทธรูปมนต์ภาษาบาลีได้ชัดถ้อยชัดคำตามสำเนียงมคธแบบพระเถระชาวลังกามากที่สุดยิ่งกว่าชนชาติอื่นๆ ในสมัยนั้น

คัมภีร์สำคัญทางพระพุทธรูปศาสนาที่ได้รับมาจากประเทศศรีลังกาในยุคแรกนั้น ฉบับเดิมเป็นบาลีอักษรสิงหล ต่อมาได้มีการประชุมคณะกรรมการดำเนินการปฏิรูปธรรมคือถ่ายอักษรสิงหลเป็นอักษรขอม จึงเป็นเหตุให้อนุชนรุ่นหลังตั้งข้อสงสัยว่า เหตุใดจึงไม่ใช้อักษรไทย ซึ่งในครั้งนั้น พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงประดิษฐ์อักษรไทยเป็นแบบเฉพาะขึ้นแล้ว ท่านผู้รู้จึงแก้ข้อสงสัยนั้นดังนี้

อันที่จริง ตัวหนังสือไทยมีมาก่อนที่พ่อขุนรามคำแหงจะทรงประดิษฐ์ขึ้นแล้ว เช่น อักษรไทยลือในแคว้นยูนนานเป็นต้น พ่อขุนรามคำแหงเพียงแต่ดัดแปลงอักษรไทยเดิม เหตุที่ใช้ตัวอักษรขอมก็เพราะพระไตรปิฎกฉบับเดิมเป็นของพวกขอมในสมัยลพบุรี ซึ่งได้ใช้อักษรขอมจารึกแพร่หลายแล้ว อีกทั้งอักษรไทยที่พ่อขุนรามคำแหงประดิษฐ์ขึ้นนั้น มีพยัญชนะไม่พอเขียนคำบาลีมคธ จึงตกลงให้ใช้อักษรขอมเป็นหลักในการจารึกเป็นเบื้องต้นก่อน

๒. **ด้านการกำหนดสมณศักดิ์สงฆ์** พระพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ได้มีอิทธิพลต่อการทำให้เกิดสมณศักดิ์ (ลำดับชั้นยศพระสงฆ์) ขึ้นในประเทศไทย ซึ่งแม้แต่ในประเทศอินเดียก็ยังไม่เคยมี ศรีลังกาเป็นประเทศแรกที่กำหนดให้มีสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา โดยในเบื้องต้น ได้กำหนดให้มี ๒ ตำแหน่ง คือ **ตำแหน่งสวามี** และ**ตำแหน่งมหาสวามี** ส่วนชื่อสมณศักดิ์นั้นกำหนดให้แตกต่างออกไปตามเกียรติคุณของพระเถระผู้ได้รับ คตินแนวทางข้อกำหนดเรื่องสมณศักดิ์ของศรีลังกานี้พอมาถึงสุโขทัยเข้า พระสงฆ์และชาวพุทธไทยได้ปรับปรุงสมณศักดิ์เทียบด้วยยศของพวกพราหมณ์ในทางโลก จึงเกิดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นเป็นครั้งแรก จัดตามลำดับ คือ (๑) **ครูปา** (๒) **เถระ** (๓) **มหาเถระ** (๔) **สังฆราช** (สังฆราชาเทียบตำแหน่งมหาสวามี) (๕) **สังฆปริณายกสิทธิ**

๓. **ด้านการปกครองสงฆ์** ในสมัยกรุงสุโขทัย การคณะสงฆ์ได้แบ่งการบริหารปกครองออกเป็น **คณะคามวาสี** กับ**คณะอรัญญวาสี** โดยคณะคามวาสี มีพระสังฆราชญาณรุจิรมหาเถระเป็นเจ้าคณะ ส่วนคณะอรัญญวาสี มีพระบรมครูติโลกติลกิตริตนสีลคันธวนวาสีธรรมกิตติสังฆราชมหาสวามี เป็นเจ้าคณะ (ตำราว่า ยังมีอีกคณะหนึ่งเรียกว่า คณะพระรูป แต่ไม่มีข้อมูลชัดเจน)

๔. **ด้านศาสนประเพณี** คนไทยในสมัยสุโขทัยได้ยึดมั่นศรัทธาในหลักพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จึงนำคตินิยมหรือพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไปปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตประจำวัน จนเกิดเป็นวิถีพุทธคือวิถีไทย ดังเช่นในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ได้พรรณนาถึงสภาพความเป็นคนดีมีศีลธรรมที่ยึดมั่นในหลักพระธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัดของชาวสุโขทัยและประเพณีทางพระพุทธศาสนา มีข้อความว่า “คนในเมืองสุโขทัยนี้มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยบัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ผู้่งท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษา กรานกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรานกฐินมีพนมเบี๊ยมพนมหมากมีพนมดอกไม้ม มีหมอนนั่งหมอนนอน บริพารกฐินโอยทานแลปีแลญปล้ำน ไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิกพื้น ... ใครจะมักเล่น เล่น ใครจะมักหัวหัว (หัวเราะ) ใครจะมักเลื้อน เลื้อน เมืองสุโขทัยนี้มีสี่ปากประตูหลวง เทียนญอมคนเสียดกันเข้าดูท่านเผาเทียน เล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจะแตก”

การที่ชาวสุโขทัยเคร่งครัดในพระพุทธศาสนา ซึ่งตรงกันข้ามกับข้อกล่าวหาของคนบางคนที่ว่านับถือศาสนาพุทธ ทำให้ชี้แจง เพราะในจารึกพ่อขุนรามพรรณาต่อไปว่า “...แต่คนในเมืองสุโขทัยนี้ด้วยรู้ด้วยหรวก (ฉลาด) ด้วยกล้าด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง หากคนเสมอมิได้” เพราะฉะนั้น เมื่อประชาชนขยันขันแข็งทำมาหากิน จึงเป็นเหตุให้สุโขทัย...มีวิหาร มีปูศรี มีทะเลหลวง มีป่าหมาก ป่าพลู มีไร่ มีนา มีถิ่นฐาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีปาม่วงป่าขามดงามดังกล่า”

๕. เพราะคนในสมัยสุโขทัยได้เคารพนับถือปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนากันอย่างเคร่งครัด ดังนั้น ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จึงไม่มีการค้าทาสกดขี่มนุษย์ด้วยกันแต่อย่างใดเลย ระบบทาสเพิ่งจะเริ่มในสมัยอยุธยา เพราะได้แบบอย่างมาจากสังคมขอมหรือเขมร ซึ่งถือว่ากษัตริย์เป็นเทพวาทตามคติศาสนาพราหมณ์ แต่ในสมัยสุโขทัย กษัตริย์ทรงเป็นพ่อเมืองปกครองราษฎรเหมือนพ่อปกครองลูก ราษฎรทุกคนจึงเป็นดุจลูกของพระองค์เสมอกันหมด และแม้แต่คนที่ป็นทาสจากถิ่นอื่น เมื่อหนีมาอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย ก็จะได้รับอิสระไม่ถูกตามจับ ดังเช่นในสมัยพระเจ้าอู่ทองแห่งอยุธยา เคยมีกรณีทีทาสหนีไปสู่เมืองในอาณาจักรสุโขทัย เจ้านายของทาสได้ขอให้ทางการอยุธยาไปติดตามจับ พระเจ้าอู่ทองรับสั่งว่า “แม้แต่ชายก้นในกรุงอยุธยายังบังคับเรียกค่าไถ่ ไถ่เบี้ยกันยาก ทีหนีไปถึงแดนสุโขทัยได้หล้าฟ้าเขียว จักทำเอาอย่างเช่น เพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณ บ่ชอบเลย ทาสที่หนีไปสู่อาณาจักรสุโขทัย จะได้รับอิสระ รัฐบาลสุโขทัยจะมอบทุนทรัพย์ทำกินให้” แม้ในสมัยพระเจ้าไสยลือไท ครองกรุงสุโขทัยเมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราชของอยุธยาแล้ว ถึงกระนั้นทางการสุโขทัยก็ยังถือเป็นกฎหมายว่า “ทาสขลยใดที่หนีมามีกำหนดระยะเวลา ถ้าไม่มีเจ้าทาสตามมา พันระยะกำหนดแล้ว ก็จะเป็นอิสระทันที”

๖. เนื่องจากกษัตริย์สุโขทัยทรงปกครองอาณาจักรด้วยจิตเมตตาปกครองบุตร (ตั้งพระองค์เป็นพ่อ) ทรงใกล้ชิดกับราษฎรผู้เปรียบเสมือนบุตรอยู่เสมอ ทรงนำหลักการดำเนินชีวิตที่แฝงไว้ด้วยหลักธรรมทางพระศาสนามาตรัสสอนราษฎรอยู่เสมอ จึงได้เกิดสุภาษิตสอนราษฎรเช่นพ่อสอนลูก เรียกว่า สุภาษิตพระร่วง ที่ลึกซึ้งกินใจเป็นคำคมอมตพจน์ที่คนในปัจจุบันสามารถนำมาใช้ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่าง เช่น “อาสาเจ้าจนตัวตาย อาสาขายจนพอแรง ปลุกไมตรีอย่ารู้ร้าง สร้างกุศลอย่ารู้โรย อย่าชูดคนด้วยปาก อย่าถากคนด้วยตา อย่าแผ่เผื่อความผิด อย่าผูกมิตรคนจร อย่ารักเหากว่าผม อย่ารักลมกว่าน้ำ อย่ารักถ้ำกว่าเรือน อย่ารักเดือนกว่าตะวัน” เป็นต้น

๗. อิทธิพลทางด้านพุทธศิลปะ เพราะนับถือพระพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ ดังนั้น พุทธศาสนิกชนคนไทยในสมัยสุโขทัยจึงได้รับพระพุทธสิหิงค์มาจากศรีลังกา ซึ่งเป็นแม่แบบของ

พระพุทธรูปสุโขทัยที่ถือว่าเป็นแบบพระพุทธรูปที่สวยงามมากมาจนถึงบัดนี้ พระพุทธรูปในอาณาจักรไทยก่อนหน้านั้นทุกยุคทุกสมัยไม่เคยมีเปลวรัศมีสูง เพิ่งจะมีขึ้นครั้งแรกในสมัยสุโขทัยนี้เอง แม้แต่สงฆ์ของพระพุทธรูปในสมัยก่อนหน้านั้นไม่เคยเป็นแกนชนิดที่เรียกว่าเขี้ยวตะขาบ แต่สงฆ์ของพระพุทธรูปแบบสุโขทัยกลับสร้างมีแกนชนิดนั้น พุทธเจดีย์แบบลอมฟางซึ่งถ่ายแบบมาจากพุทธเจดีย์ในประเทศศรีลังกา พวกชาวพุทธไทยสมัยสุโขทัยก็ได้พากันสร้างขึ้นไว้เป็นมรดกทางพระพุทธศาสนา เช่น พระมหาธาตุ วัดช้างร้อง เมืองชะเลียง

คณะสงฆ์นิายอุทุมพร : ในรัชสมัยพระเจ้าเลอไท พระโอรสของพ่อขุนรามคำแหง ได้เกิดคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ชุดที่ ๒ ขึ้น เนื่องจากพระคณาจารย์ชาวลังการูปหนึ่ง ชื่อ**พระมติมา** ได้เข้ามาบวชเรียนในสำนักของ**พระอุทุมพรเถระ** ซึ่งได้รับการยกย่องนับถือกันว่าเป็นพระเถระที่มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัดที่สุดในประเทศศรีลังกา หลังจากนั้น พระมติมารูปนี้ได้เดินทางตั้งสำนักเผยแผ่หลักปฏิบัติพระพุทธศาสนาตามแบบอย่างพระอุทุมพรเถระในเมืองนครพนั เข้าใจว่าเป็นเมืองเกาะตะมะ ในสมัยพระสุตโสมเป็นพ่อเมือง ชาวเมืองนครพนัมีความศรัทธาเลื่อมใส จึงพร้อมใจกันประกอบพิธีถวายสมณศักดิ์ท่านขึ้นเป็น **พระอุทุมพรบุปผามหาสวามี** ครั้งนั้นมีพระเถระชาวสุโขทัย ๒ รูป ชื่อพระสมณะ และพระอนมทสสี ซึ่งเป็นศิษย์ของพระสังฆราชปิพพะ ได้ยินกิตติศัพท์ จึงเดินทางไปขออยู่เป็นศิษย์ ท่านพระอุทุมพรฯ (พระมติมา) ได้ให้พระเถระทั้งสองสึกและรับอุปสมบทใหม่ แล้วให้อยู่ศึกษาเล่าเรียนกับท่านจนจบครบ ๕ พรรษา หลังจากนั้น พระเถระทั้งสองก็ลากลับมายังกรุงสุโขทัย ต่อมาอีก ๕ ปี พระเถระทั้งสองได้นำพระเถระชาวไทย ๘ รูป คือ พระอนันท์ พระพุทธศาสตร์ พระสุชาติ พระเขมะ พระปิยทสสี พระสุวัณณศิริ พระเวสสกุ และพระสัทธาติสสะ ไปขออุปสมบทใหม่เพื่อศึกษาเล่าเรียนหลักปฏิบัติกับท่านพระอุทุมพรฯ ที่เมืองเกาะตะมะ แต่ท่านพระอุทุมพรฯ ได้มอบหมายให้พระสมณะ พระอนมทสสี ทำหน้าที่เป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทใหม่ให้ท่านทั้ง ๘ รูปนั้น แล้วไป ต ก ล ำ ว ว ำ จ ำ ปากิตว่า “อาวุโสทั้งหลาย ศาสนาอันกูนำมาแต่ลังกาทวีปนั้น จักไม่มั่นคงในเมืองเม็งนีนา จักไปตั้งมั่นอยู่ในเมืองสุโขทัยต่อเท่า ๕ พันปีแล” เพราะฉะนั้น เมื่อพระสงฆ์คณะนี้กลับสู่สุโขทัยแล้วจึงได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทตามแบบลัทธิลังกาวงศ์ใหม่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **นิายอุทุมพร** ตามชื่อพระเถระผู้เป็นต้นเดิมคือพระอุทุมพรบุปผามหาสวามี จนแพร่หลายออกไปทั่วกระทั่งถึงอาณาจักรล้านนาไทยและลานช้าง

พระมหาธรรมราชาลิไทกับการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

พระมหาธรรมราชาลิไท หรือ **พระเจ้าลิไท** กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยพระองค์นี้ปรากฏในจารึกอักษรขอม เรียกว่า **กมรเตังอัญศรีสุริยพงษ์รามมหาธรรมราชา** เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี

พระองค์ทรงเป็นพุทธมามกษัตริย์ผู้ทรงมีพระราชศรัทธาอันประเสริฐในพระพุทธศาสนา ทรงกระทำพระองค์ให้เป็นแบบอย่างที่ดีในการปฏิบัติหน้าที่ชาวพุทธด้วยการศึกษา ปฏิบัติ เผยแผ่ และอุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนา ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเยี่ยงกษัตริย์พุทธมามกชนต้นแบบในครั้งพุทธกาลอย่างยิ่งใหญ่ทั้งในด้านการอุปถัมภ์คณะสงฆ์ การทำนุบำรุงส่งเสริมและพัฒนากิจการพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองทุกด้าน จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยถึงความเจริญรุ่งเรืองที่สุดในรัชสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไท

พระราชกรณียกิจในการอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองของพระมหาธรรมราชาลิไท สามารถจำแนกกล่าวเป็นหัวข้อได้ดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในสมัยที่ยังเป็นพระราชบุตรผู้ทรงพระเยาว์พระองค์ได้ทรงสนพระทัยในการศึกษาภาษาขอม (บาลี) และคัมภีร์พระไตรปิฎกกับคณาจารย์ผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ดังปรากฏนาม เช่น พระโณมทัสสี พระสารีบุตร และอุปเสนาราชบัณฑิต เป็นต้น จนเชี่ยวชาญแตกฉานในหลักพระพุทธศาสนาถึงขั้นทรงพระปรีชาสามารถพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่อง **เตภูมิกถา** ซึ่งเป็นวรรณคดีพระพุทธศาสนาเล่มแรกในภาษาไทยที่คนไทยเขียนขึ้น (ต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเปลี่ยนเป็นชื่อว่า **ไตรภูมิพระร่วง** เพื่อให้เข้ากับสุภาษิตพระร่วง) จึงนับว่าพระเจ้าลิไททรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาจนถึงกับทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเพื่อการเผยแผ่หลักศีลธรรมทางพระพุทธศาสนาแก่คนทั่วไปได้ โดยในคำนำบานแผนก (สารบัญ) ของหนังสือนี้ พระองค์ได้ทรงอ้างถึงตำรับตำราที่ใช้เรียบเรียง ซึ่งล้วนแต่เป็นคัมภีร์ภาษาบาลีทั้งอรรถกถา-ฎีกาประมาณ ๓๐ คัมภีร์ บางคัมภีร์หาต้นฉบับไม่ได้ในปัจจุบัน สำหรับวรรณคดีในเตภูมิกถานี้ทรงนิพนธ์เป็นลักษณะร่ายยาว มีสัมผัสในบางตอน พรรณนาความเป็นไปของสัตว์ในไตรภูมิ

๒. การอุปถัมภ์คณะสงฆ์ พระเจ้าลิไททรงส่งทูตไปนิมนต์พระสงฆ์ชาวลังกาซึ่งมีสำนักอยู่ที่นครพันหรือเกาะตะมะ (ในพม่า) ได้นิมนต์พระเถระซึ่งมีสมณศักดิ์เป็นมหาสวามี ท่านรูปนี้จากรีกวัดป่ามะม่วง เรียกว่า พระสังฆราชลังกา พระองค์ได้ทรงทำพิธีต้อนรับอย่างมโหฬาร โดยทรงรับสั่งให้ตัดถนนจากสุโขทัยไปกำแพงเพชร จากกำแพงเพชรไปเกาะตะมะ เมื่อคณะสงฆ์ชาวลังกามาถึงสุโขทัย ได้จำพรรษาอยู่ในวัดป่ามะม่วง **พระเจ้าลิไทเองก็ทรงพระราชศรัทธาออกผนวชเป็นกษัตริย์ไทยองค์แรกที่บวชในขณะเสวยราชย์** พิธีผนวชทำเป็นสองตอน คือตอนบรรพชาเป็นสามเณร ทำในพระราชมณเฑียร ต่อหน้าพระสุวรรณปฏิมา (คือพระพุทธรูปทอง) ก่อนจะบรรพชา พระองค์ทรงเทศเป็นดาบส และทรงประกาศพระราชปฏิญาณท่ามกลางสงฆ์ มุ่งปรารถนาพระโพธิญาณ (ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต) อย่างเดียว พระสังฆราชลังกาได้สรรเสริญพระจริยาวัตร หลังจากบรรพชาแล้ว ในขณะที่เสด็จไปเพื่อประกอบพิธีอุปสมบท

พระองค์ทรงมีอินทรียี่สิบสอง (สำหรับระวางพระอิริยาบถ) ยิ่งนัก อุปมาดังพระมหาเถระผู้บำเพ็ญสมาธิได้ ๖๐ พรรษา ตอนสองทำพิธีสวดมนต์อุปัชฌาย์ในวัดป่ามะม่วง และทรงประทับอยู่ที่นั่นตลอดเวลาอุปัชฌาย์ และถ้าไม่มีกองทัพไทยใต้ (อยุธยา) ขึ้นไปรบรุกรานอาณาจักรแล้ว พระองค์คงจะเพลิดเพลินในเนกขัมมสุข (ความสุขในการปลีกตนออกบวช) คือผนวชไม่สึก และต่อมาได้ปริวรรตเพศ (สึก หรือลาสิกขา) ออกมาในท่ามกลางความอ้อนวอนขอร้องของเหล่าอำมาตย์

๓. สถานศึกษาหรือโรงเรียนไทยแห่งแรกเกิดขึ้นในแผ่นดินนี้ กล่าวคือ พระเจ้าลิไทได้ทรงอุทิศพระราชมณเฑียรเป็นที่บอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรขึ้นครั้งแรก อันเป็นแบบอย่างให้กษัตริย์ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ทรงทำตาม

๔. พระเจ้าลิไทได้ทรงส่งทูตไปจำลองรอยพระพุทธรูปขนาดหน้าตักสามวาในพระนครศรีลังกา มาสร้างไว้ตามไหล่เขา ตามหัวเมืองสำคัญ เช่น เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุโลก รอยพระบาทนี้พึงเห็นตัวอย่างได้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร จึงทำให้เกิดประเพณีไหว้พระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระเจ้าลิไท

๕. พระเจ้าลิไทได้ทรงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปปฏิมา (พระพุทธรูป) ขึ้นใหม่หลายชุดหลายครั้ง ครั้งละหลายสิบองค์ ครั้งที่สำคัญที่สุด คือ ชุดพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์ และพระศรีศาสดา ข้อสังเกตปฏิมากรรมในรัชสมัยนี้ชอบทำนิ้วพระหัตถ์พระบาทเสมอกัน ผิดกับปฏิมากรรมสุโขทัยยุคก่อน ที่นิ้วพระบาทและพระหัตถ์ไม่เสมอกัน

๖. พระเจ้าลิไททรงก่อพระมหาธาตุที่สำคัญไว้ในเมืองกำแพงเพชร พระมหาธาตุนี้อยู่ที่ปากคลองสวนหมาก ในเมืองกำแพงเพชร เดิมมีรูปอย่างพระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ต่อมามีคหบดีชาวกะเหรี่ยงคนหนึ่ง ชื่อพระยาเก่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รื้อพระเจดีย์ออกแล้วก่อใหม่เป็นรูปเจดีย์พม่า ยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้

๗. พระเจ้าลิไททรงโปรดให้ทูตไปเชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์จากเมืองอนูราธปุระ ในประเทศศรีลังกาไปปลูกไว้ในอาณาจักรสุโขทัยหลายแห่ง จึงทำให้เกิดประเพณีบูชาต้นโพธิ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในเมืองไทย

๘. พระเจ้าลิไทนอกจากจะทรงรอบรู้เชี่ยวชาญแตกฉานในพุทธศาสตร์ (ความรู้เกี่ยวกับหลักพระพุทธศาสนา) แล้ว ยังทรงแตกฉานในโหราศาสตร์และไสยศาสตร์เป็นอย่างมากอีกด้วย โดยปรากฏว่าพระองค์ทรงทำพิธีทางไสยศาสตร์หล่อเทวรูปชุดสำคัญมีพระอิศวร พระนารายณ์ และพระอุมาขนาดโตกว่าคน ฝีมือนับว่าเป็นเยี่ยม ปัจจุบันดูได้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

มีบางคนกล่าวว่า เป็นเพราะพระเจ้าลิไททรงสนพระทัยในพระพุทธศาสนามากเกินไป ทำให้การปกครองประเทศในสมัยสุโขทัยต้องอ่อนแอลง แต่ถ้ามองกันด้วยความเป็นธรรมแล้ว

เฉกเช่นพระเจ้าลิไท แต่บ้านเมืองในสุโขทัยสมัยนั้นก็ไม่อ่อนแอ และความจริง ในสมัยพระเจ้าลิไทนี้ การปกครองก็ไม่ได้อ่อนแอแต่อย่างใด เพราะพระองค์ ทรงสามารถยับยั้งการรุกรานของกรุงศรีอยุธยาได้ แม้อาณาจักรอุทองซึ่งเป็นรัฐอิสระยอมให้ สุโขทัยเป็นผู้นำทางการเมือง จะไปโทษว่าพระองค์ทรงมัวสนพระทัยในการพระพุทธศาสนา จึง ทำให้การปกครองประเทศอ่อนแอลง เช่นนี้ไม่ถูกต้อง

เมื่อสิ้นรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทยหรือพระเจ้าลิไทแล้ว **พระเจ้าไสยลือไท**ได้เสวย ราชย์สืบมา ในรัชสมัยนี้ กรุงสุโขทัยต้องรับศึกสองด้าน คือ ศึกเชียงใหม่ทางเหนือด้านหนึ่ง ศึกอยุธยาทางใต้ อีกด้านหนึ่ง แต่ศึกเชียงใหม่ทางเหนือ นั้นยังพอต่อสู้สะกัดไว้ได้ บางครั้ง สุโขทัยก็กลับเป็นฝ่ายรุก ไปตีได้ถึงเมืองลำปาง แต่สำหรับศึกอยุธยาประจวบกับเป็นรัชสมัยพระ เจ้าบรมราชาธิราชที่ ๑ ซึ่งเป็นนักรบ จนสามารถตีอาณาจักรกัมพูชาแตก พระเจ้าไสยลือไท ต้องย้ายราชธานีลงมาประทับที่เมืองพิษณุโลก เพื่อจะรับมือกับพระเจ้าบรมราชาเต็มที แต่ผล สุดท้ายพระองค์กลับเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ยอมสวามิภักดิ์ ยอมถวายบังคมพระเจ้าบรมราชา นับแต่นั้นมาสุโขทัยจึงตกเป็นประเทศราชเมืองขึ้นของอยุธยา และมีกษัตริย์สืบมาอีก ๒ พระองค์แล้ว ต่อมาถูกยุบรวมเข้าเป็นราชอาณาจักรเดียวกับอยุธยาในสมัยพระเจ้าสามพระยา

พระพุทธรูปวัดศรีชุม สุโขทัย

จดหมายเหตุ

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา-ธนบุรี

(พ.ศ. ๑๘๕๓–๒๓๒๕)

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา

บทสรุปนำ

พระเจ้าอู่ทอง ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแห่งสยามประเทศ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๑๘๙๓ ซึ่งขณะนั้น อาณาจักรสุโขทัยเริ่มเสื่อมอำนาจลงและในที่สุดได้เป็นเมืองขึ้นของอยุธยาในปี พ.ศ. ๑๙๒๑ บริเวณที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาสมัยนี้ เดิมมีเมืองโบราณตั้งอยู่ก่อนแล้วหลายเมือง เช่นเมือง อโยธยา และเมืองเสนาราชนคร ซึ่งตั้งขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ ต่อมา ในสมัยพระเจ้าอู่ทองยกทัพเข้ามายึดครองและสร้างนครขึ้นมาใหม่บนแหลม โดยมีความประสงค์เอาแม่น้ำสามสายเป็นคูเมืองตามธรรมชาติ นี่คือการตั้งพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่นานกว่า ๔ ศตวรรษ

กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทยอยู่ยาวนานถึง ๔๑๗ ปี (พ.ศ. ๑๘๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐) โดยถูกพม่ารุกรานตีแตกตกเป็นเมืองขึ้นถึง ๒ ครั้ง คือครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ และครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ซึ่งได้รับความเสียหายยับเยินเกินที่จะได้รับการบูรณะเป็นราชธานีขึ้นมาอีกได้ พระเจ้าตากสินจึงทรงย้ายราชธานีไปตั้งอยู่ที่กรุงธนบุรี

ตลอดระยะเวลา ๔๑๗ ปีที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทยนั้น มีพระมหากษัตริย์ ๕ ราชวงศ์ทรงครองราชย์สืบต่อกันนับได้ ๓๓ พระองค์ และไม่มีกษัตริย์พระองค์ใดเลยที่ไม่นับถือพระพุทธศาสนา ทุกพระองค์ล้วนเป็นพุทธมามกะและทรงเป็นองค์อัครพุทธศาสนูปถัมภกทั้งสิ้น บางพระองค์นอกจากจะทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังสนพระทัยเป็นพิเศษในด้านการศึกษาและปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เป็นต้น

ทางฝ่ายประชาชนทั่วไปก็เลื่อมใสและสนใจในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ได้ช่วยกันอุปถัมภ์ทำนุบำรุงวัดวาอารามศาสนสถานและศาสนวัตถุทางพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง โดยวัดและพระสงฆ์เป็นที่รวมใจของชาวไทยสมัยอยุธยา วัดเป็นศูนย์กลางชุมชน เป็นสโมสร เป็นศาล เป็นโรงพยาบาล เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ เป็นโรงเรียนแหล่งศึกษาเรียนรู้วิชาการต่างๆ และเป็นศูนย์รวมบ่อเกิดศิลปวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของไทยต่างๆ อีกมากมาย

ในสมัยอยุธยา มีประเพณีการบวชเรียนสำหรับชายไทยเกิดขึ้น โดยถือว่าการบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาช่วงระยะหนึ่งเป็นกิจสำคัญของชายไทยทุกคนเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี บริบูรณ์ ทั้งนี้เพื่อจะได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนหลักพระธรรมวินัยอันเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและนำมาประพฤติปฏิบัติในชีวิตการครองเรือนภายหลังจากพ้นระยะเวลาการครองเพศเป็นพระภิกษุแล้ว และเพื่อทดแทนพระคุณบิดามารดาตามที่ถือสืบๆ กันมาว่าการบวชเป็นพระภิกษุเป็นการทดแทนคุณบิดามารดาประการหนึ่ง

ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงหล่อพระพุทธรูปสูงใหญ่ชื่อ **พระศรีสรรเพชญ์** ด้วยทองคำหนัก ๕๓,๐๐๐ ชั่ง แล้วหุ้มด้วยทองคำอีก ๒๘๖ ชั่ง หรือ ๒๒,๘๘๐ บาท หลังจากสิ้นรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๒ พระพุทธศาสนาก็ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์เรื่อยมาจนกระทั่งถึงรัชกาลของ**สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม** กษัตริย์องค์ที่ ๒๑ แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งทรงครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๑๕๓ ก่อนเสวยราชสมบัติพระองค์เคยออกผนวช ทรงเป็นผู้รอบรู้ในพระไตรปิฎก ต่อมาเมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วได้เสด็จลงพระที่นั่งจอมทองสามหลัง เพื่อสอนพระบาลีแก่ภิกษุสามเณรทุกวัน มีพระภิกษุสามเณรไปเรียนกันจำนวนมาก ในสมัยของพระองค์มีการส่งพระภิกษุไปเรียนที่ลังกาด้วย การพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น โดยภาพรวมมุ่งแต่เรื่องการบุญการกุศล บำรุงพระสงฆ์ สร้างวัด ปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ พิธีกรรม งานฉลอง และงานนมัสการ เช่นการไหว้พระธาตุ ไหว้พระพุทธรูป เป็นต้น

อยุธยาเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ดังคำกล่าวว่า **ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว** ทั่วทั้งจังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีวัดวาอาราม ปราสาท พระราชวัง ปูชนียสถาน และปูชนียวัตถุมากมาย จึงกล่าวได้ว่า ในสมัยอยุธยาเป็นราชธานีของไทย **พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแบบลังกาวงศ์ยังคงเจริญรุ่งเรืองอยู่ พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก** มีการแต่งหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากหลายฉบับหลายสำนวน เช่น มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ นันทोปนันทสูตร พระมาลัยคำหลวง และปณณวาทคำฉันท์ เป็นต้น

ในสมัยอยุธยานี้ ชาตินะวันตกเข้ามาล่าอาณานิคมในแถบเอเชีย ประเทศต่างๆ ตกเป็นเมืองขึ้นโดยมาก แต่ไทยรอดพ้นมาได้ทั้งด้านอาณาจักรและศาสนจักรด้วยพระปรีชาสามารถของ

กษัตริย์อยุธยาในแต่ละสมัย ในปลายสมัยอยุธยา ปรากฏว่า สังคมไทยมีความเชื่อหมกมุ่นใน โชคลางและไสยศาสตร์มาก ซึ่งแสดงถึงความไม่สงบของเหตุการณ์บ้านเมือง ต่อมา กรุงศรีอยุธยา ก็เสียเอกราชให้แก่ประเทศพม่า ในปี พ.ศ. ๒๓๑๐

พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยานั้นได้รับอิทธิพลของพราหมณ์เข้ามามาก คือมีความเป็น ฮินดูปนอยู่ค่อนข้างมาก พิธีกรรมต่างๆ ได้ปะปนพิธีของพราหมณ์เน้นความขลังความศักดิ์สิทธิ์ และอิทธิปาฏิหาริย์มีเรื่องไสยศาสตร์เข้ามาปะปนมากกว่าที่ใดๆ ราษฎรอยุธยามุ่งในเรื่องการบุญ การกุศล สร้างวัดวาอาราม สร้างปูชนียวัตถุ บำรุงศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ในสมัยอยุธยาต้อง ประสบกับภาวะสงครามกับพม่า จนเกิดภาวะวิกฤตทางศาสนาหลายครั้ง

เนื่องจากสมัยอยุธยาเป็นราชธานีนั้นมีระยะเวลาอันยาวนานถึง ๔๑๗ ปี พระมหากษัตริย์ผู้ครองราชย์ก็มีจำนวนถึง ๓๓ พระองค์ และแต่ละพระองค์ก็ทรงให้ความอุปถัมภ์ทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ดังนั้น ในการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา สมัยอยุธยา จึงกำหนดแบ่งเป็น ๔ ยุคสมัย ดังต่อไปนี้

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคแรก (พ.ศ. ๑๘๕๓ – ๑๙๕๑)

ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือพระเจ้าอู่ทอง ภายหลังจากที่ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ แล้ว ต่อมาอีก ๓ ปี คือ พ.ศ. ๑๘๕๖ ได้ทรงสร้างวัดสำคัญขึ้นวัดหนึ่งชื่อว่า **วัดพุทไธสวรรย์** ณ ตำบลเวียงเหล็ก เป็นวัดแห่งแรกของอยุธยา สถานที่สร้างนั้นเคยเป็นที่ตั้งพลับพลา ก่อนสร้างพระนคร พระพุทธเจดีย์ที่สำคัญของวัดนี้คือพระปรางค์องค์ใหญ่ พระวิหาร พระพุทธรูปตามระเบียบคดซึ่งทำด้วยศิลา และกุฏิสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์ฝ่ายคันถธุระตำแหน่งพระสังฆราชฝ่ายซ้ายในสมัยนั้น วัดพุทไธสวรรย์นี้เป็นสถานที่ประสิทธิประสาทสรรพวิชาการศึกษาสงครามตลอดสมัยอยุธยา โดยแม่ทัพนายกองส่วนมากได้รับการศึกษาอบรมจากวัดแห่งนี้ ต่อมาอีก ๔ ปี คือ พ.ศ. ๑๙๐๐ ปลายสมัยแผ่นดินพระองค์ได้ทรงสร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่งชื่อว่า **วัดเจ้าพญาไท** (บางแห่งเขียนว่า วัดเจ้าพระยาไทย) คือ **วัดใหญ่ชัยมงคล** ในปัจจุบัน ทรงสร้างถวายคณะสงฆ์ที่ไปเรียนหลักพระพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกา ในสำนักพระวันรัตน์ แปลว่าป่าแก้ว คณะสงฆ์คณะนี้จึงได้นามอีกอย่างหนึ่งว่า **คณะป่าแก้ว** และวัดที่อยู่ก็เรียกว่า **วัดป่าแก้ว** สืบมา คณะสงฆ์คณะนี้สนใจปฏิบัติในวิปัสสนาธุระ เมื่อมีพุทธบริษัทเป็นคณะมากขึ้น พระเจ้าอู่ทองจึงทรงสถาปนาอธิบดีสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระนี้เป็น **สมเด็จพระวันรัตน์** (ปัจจุบันเขียนว่า สมเด็จพระวันรัต) ตำแหน่งพระสังฆราชฝ่ายขวา ในสมัยนั้นเรียกพระสงฆ์ว่า **เจ้าไท** วัดนี้จึงเรียกกันว่า **วัดเจ้าพญาไท** ซึ่งหมายถึงพระสังฆราชนั่นเอง

ต่อมาสมัยขุนหลวงพะงั่ว หรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (พ.ศ. ๑๙๑๓-๑๙๓๑) ทรงได้เมืองสุโขทัยเป็นเมืองขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ ทรงสร้างวัดมหาธาตุขึ้นที่อยุธยา และสถาปนาพระธาตุสูงเส้นเศษ (แต่บางตำนานกล่าวว่า พระราเมศวรทรงสร้าง พงศาสดารณับถหลวง ประเสริฐกล่าวว่า สร้างสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชนี้แหละ พระราเมศวรคงบูรณะหรือสร้างต่อมาจนสำเร็จ) สมัยนั้นเป็นธรรมเนียมของเมืองหลวงหรือเมืองลูกหลวงจะต้องสร้างวัดประทับพระนคร ๓ วัด คือ วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดราชประดิษฐฐาน โดยวัดมหาธาตุนั้นต้องมีพระบรมธาตุเป็นหลักสำคัญของวัดซึ่งจะพบวัดมหาธาตุนี้ในเมืองเก่าที่สำคัญเกือบทุกเมืองของอาณาจักรไทย และวัดมหาธาตุในสมัยอยุธยานี้มีฐานะสำคัญมากเพราะเป็นวัดที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชมาทุกรัชกาล

เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สวรรคตแล้ว พระราเมศวรเสด็จมาจากลพบุรี ได้ทรงปลงพระชนม์เจ้าทองลัน หรือทองจันทร์ ซึ่งเป็นราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ ทรงครองราชย์อยู่ ๗ ปี ก็สวรรคตเมื่อปี พ.ศ. ๑๙๓๘ อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยของกษัตริย์พระองค์นี้ ก็ได้ทรงสร้างวัดไว้ในพระพุทธศาสนา ๒ วัดใหญ่ด้วยกัน คือ วัดพระราม และวัดภูเขาทอง โดยทรงสร้างวัดพระรามตรงสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมชนก คือ พระเจ้าอู่ทอง ริมฝั่งหน้าพระราชวัง ปัจจุบันยังมีซากพระปรางค์และวิหารเหลืออยู่ และทรงสร้างวัดภูเขาทองไว้ภายนอกพระนครออกไป

ส่วนกษัตริย์ที่ทรงสร้างวัดราชบูรณะนั้นคือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๖๗-๑๙๙๑) หรือเจ้าสามพระยา ผู้ทรงปิดฉากความเจริญรุ่งเรืองแห่งจักรวรรดิขอมหรือเขมร เพราะทรงสามารถบุกไปตีนครธมของเขมรแตก จึงเป็นอันว่าจักรวรรดิขอมได้สิ้นสุดลงเพราะน้ำพระหัตถ์ของกษัตริย์ไทยพระองค์นี้ โดยพระองค์ได้ทรงสร้างวัดราชบูรณะขึ้นตรงสถานที่ถวายพระเพลิงพระเชษฐาทั้งสองพระองค์ คือ เจ้าอ้ายพระยา และเจ้ายี่พระยา วัดราชบูรณะนี้อยู่ติดกับวัดมหาธาตุ กล่าวกันว่าวัดทั้งสองนี้เป็นวัดที่พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาเสด็จไปถวายผ้าพระกฐินแด่พระสงฆ์เป็นประจำทุกปี

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๙๑ – พ.ศ. ๒๑๓๓)

ยุคนี้นับเป็นยุคที่พระพุทธศาสนาเจริญสูงสุด เริ่มที่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งทรงครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑ พระองค์ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยความสงบร่มเย็น ทรงทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง ทรงสร้างและบูรณะวัดต่างๆเป็นจำนวนมากในปี พ.ศ. ๒๐๐๘ (บ้างว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๘) พระองค์เสด็จผนวชเป็นเวลา ๘ เดือน มีข้าราชการและบรมวงศานุวงศ์ออกบวชตามมากถึง ๒,๓๘๘ คน ซึ่งเป็นประจวบกับการออกบวช

ของพระบรมโพธิสัตว์ทั้งหลายในอดีต และทรงให้พระราชโอรสกับพระราชนัดดาผนวชเป็นสามเณรด้วย สันนิษฐานว่าเป็นจุดเริ่มต้นของประเพณีบวชเรียนของเจ้านายและข้าราชการ พระองค์ทรงโปรดได้มีการประชุมราชบัณฑิตรจนานั่งล้อมหาชาติคำหลวง ในปี พ.ศ. ๒๐๒๕

ข้อแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนาสมัยอยุธยายุคแรกกับยุคที่สองนี้แตกต่างเพราะศิลปะ คือ ในยุคแรก นิยมสร้างพระปรางค์กันมาก แต่ในยุคที่สองนี้หันเปลี่ยนมาสร้างสถูปแบบลอมฟางหรือแบบลังกาก็มาก ในยุคแรกพระพุทธรูปมีอิทธิพลของลพบุรีและอู่ทองมาก ในยุคนี้อิทธิพลศิลปะสุโขทัยเข้ามาแทนที่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าสมเด็จพระเจ้าบรมไตรโลกนาถนั้นทรงมีพระราชมารดาเป็นเจ้าหญิงผู้มีศักดิ์ของสุโขทัย พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปประทับที่หัวเมืองเหนือแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงคุ้นเคยกับศิลปะแบบสุโขทัยมาก ครั้นเมื่อเสวยราชย์แล้ว ความจำเป็นทางการเมืองบังคับให้พระองค์ต้องเสด็จขึ้นไปประทับเมืองพิษณุโลกเป็นระยะติดต่อกันหลายปี ทั้งนี้เพื่อรับศึกกับทางเชียงใหม่ ฝ่ายทางพระนครศรีอยุธยาขึ้นโปรดให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ คือ พระบรมราชา ปกครอง

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงอุทิศพระราชวังเดิมซึ่งสร้างมาแต่ครั้งพระเจ้าอู่ทองให้เป็นวัด แล้วย้ายพระราชวังไปติดอยู่ทางริมน้ำ วัดที่เวลานี้อยู่เขตกำแพงวัง ไม่มีเขตสังฆาวาสสำหรับให้พระสงฆ์อยู่ มีแต่เขตพุทธาวาสอย่างวัดพระแก้ว (วัดพระศรีรัตนศาสดาราม) ในกรุงเทพมหานคร เรียกว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทรงหล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ ชาติไว้ในวัดนี้ ปัจจุบันยังเหลืออยู่สอง-สามรูป แล้วทรงนิพนธ์มหาชาติคำหลวงสำหรับใช้เทศนาตามวัด จึงเกิดร่ายมหาชาติขึ้นครั้งแรก ความจริงประเพณีฟังเทศน์มหาชาติมีมาแต่ครั้งสุโขทัยแล้ว แต่ยังไม่มีการหนังสือคำเทศน์ฉบับหลวง เพิ่งจะมีขึ้นในครั้งนี้ มูลเหตุที่คนไทยนิยมฟังเทศน์มหาชาติ ก็เพราะอิทธิพลในหนังสือมาลัยสูตร ซึ่งแสดงว่าพระศรีอริยเมตไตรย (พระโพธิสัตว์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ต่อไป) ตรัสบอกผ่านพระมาลัยเทวเถระว่า ผู้ใดปรารถนาไปเกิดทันศาสนาของพระองค์ต้องฟังเทศน์มหาชาติให้จบ ๑๓ กัณฑ์ในวันเดียวกัน และบูชาด้วยรูป เทียน ดอกบัวอย่างละพัน

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในคณะสงฆ์ที่สืบเนื่องมาจากสำนักของพระวันรัตน์ วัดป่าแก้ว หรือวัดเจ้าพญาไท สงฆ์คณะนี้สืบเนื่องมาจากสำนักพระวันรัตน์ แห่งประเทศศรีลังกา ดังนั้น เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นไปเสวยราชย์ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖ และต่อมาอีก ๒ ปี คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ ทรงมีพระราชศรัทธาจะอุปสมบทในพระพุทธศาสนา เนื่องจากครั้งทรงพระเยาว์พระองค์ได้ทรงศึกษาขนบธรรมเนียมในสมัยสุโขทัยเป็นอย่างดี จึงทรงทราบราชประเพณีของกษัตริย์สุโขทัยอย่างถ่องแท้ ทรงประสงค์จะเอาอย่างสุโขทัยสมัยพระมหาธรรมราชาลิไททรงผนวช จึงโปรดให้พระราชโอรสเป็นหัวหน้าคณะทูตไป

นิมนต์พระมหาสวามีสังฆราชลังกามาเป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงบูรณะวัดจุฬามณีที่พิษณุโลก เรียบร้อยแล้วเสด็จออกผนวชพร้อมด้วยพระราชโอรส พระราชนัดดา และข้าราชการบริพาร รวมทั้งหมด ๒,๓๘๘ รูป นับเป็นการอุปสมบทที่มีการจัดพิธีมหิหารยิ่ง ในการนี้ พระเจ้าติโลกราช แห่งอาณาจักรล้านนาเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงหงสาวดีแห่งพม่า และพระเจ้ากรุงล้านช้างได้ทรงแต่งราชทูตส่งสมณบริวารมาถวาย เพื่อร่วมอนุโมทนาในพระราชกุศลครั้งนี้ด้วย พระองค์ทรงผนวชอยู่ ๘ เดือน กับ ๑๕ วัน ทรงลาผนวชเพราะพระราชโอรสและข้าราชการบริพารทูลให้ลาผนวชเพื่อครองราชย์ต่อไป เมื่อทรงลาผนวชแล้ว ทรงได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี นับเป็นช้างเผือกเชือกแรกสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่กล่าวถึงในสมัยอยุธยา

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงครองราชย์สมบัติอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ๑๕ ปี ที่พิษณุโลก ๒๕ ปี รวม ๔๐ ปี สวรรคตที่เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ ขณะพระชนมายุ ๕๗ พรรษา และ **พระบรมราชา** ราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเสวยราชย์ เถลิงพระนามว่า **สมเด็จพระบรมราชาธิราช** อยู่ในราชสมบัติเพียง ๓ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ **พระมหาอุปราชา** ราชอนุชาได้ครองราชย์สมบัติต่อมา เถลิงพระนามว่า **สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒**

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ประสูติและทรงพระเจริญ ณ เมืองพิษณุโลก เสวยราชย์เป็นกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ พระองค์ได้ทรงสร้างพระสถูปแบบลังกาสูงเส้นเศษ ๒ องค์กร ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทรงอุทิศให้พระบรมชนก (สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) และพระเชษฐาธิราช (สมเด็จพระบรมราชาธิราช) และได้ทรงหล่อพระพุทธรูปยืน หน้าด้วยโลหะต่างๆ ๕ หมั่นกว่าซั้ง หล่อแล้วแผ่ทองคำหุ้มหนัก ๒๐๐ กว่าซั้ง เป็นพระยืนสูง ๘ วา พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก พระพักตร์ยาว ๔ ศอก ใช้เวลาหล่อและตกแต่ง ๓ ปีจึงแล้วเสร็จ ทรงถวายพระนามว่า **พระศรีสรรเพชญ์** และประดิษฐานไว้ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ นับว่าเป็นพระทององค์ใหญ่ที่สุดในโลก

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีรัชสมัยอันยืนยาวที่สุดในบรรดากษัตริย์แห่งกรุงอยุธยา คือเสวยราชย์กว่า ๔๐ ปี บ้านเมืองสงบเรียบร้อย เศรษฐกิจก็เจริญ เป็นเหตุให้ทรงมีเงินสามารถหล่อพระพุทธรูปทองคำขนาดใหญ่ และได้รับยกย่องจากราชทูตว่า **พระพันวรรษา** กล่าวกันว่าวรรณคดีพื้นบ้านเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน น่าจะเป็นเรื่องเกิดขึ้นในรัชสมัยนี้ แต่นักกวีเอามาแต่งในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ภายหลัง ศิลปะพระเจดีย์ในสมัยนี้เราดูได้จากสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์ สำหรับองค์พระศรีสรรเพชญ์นั้นได้รับอันตรายอันเนื่องมาจากสงครามเมื่อคราวพม่าตีกรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กล่าวกันว่า ทหารพม่าเอาไฟสุ่มลอกเอาทองไปหมด แต่ถึงกระนั้น เรายังหาตัวอย่างดูได้จากพระพุทธรูปใหญ่อีกองค์หนึ่งคือ **พระโลกนาถ** ซึ่งหล่อในสมัยพระเจ้าบรมราชาหน่อพุทธางกูร ราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระโลกนาถนี้สูง ๕ วา

เป็นพระยืนเหมือนกัน เดิมอยู่ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ปัจจุบันนี้อยู่ในวิหารมุขตะวันออก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร หลังจากสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แล้ว การพระพุทธรูปศาสนาในสมัยอยุธยาที่อยู่ในฐานะทรงตัว ไม่เจริญรุ่งเรืองขึ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการสงครามและเรื่องเศรษฐกิจเป็นสาเหตุสำคัญ

สงครามนั้นนับแต่รัชสมัยของ**สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ** พ.ศ. ๒๐๙๑ ถึงแผ่นดิน**สมเด็จพระนเรศวรมหาราช** ซึ่งเริ่มเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ และไปสิ้นรัชกาล เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘ ในช่วงระยะนี้ไทยต้องทำศึกกับพม่าบ้าง เขมรบ้าง ถึง ๑๗ ครั้ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเอง ทรงสนพระทัยแต่กับเรื่องการเมือง การกอบกู้อิสรภาพและการรักษาชาติไทยให้พ้นจากศัตรูจนไม่สามารถจะทรงแบ่งเวลามาทางพระพุทธรูปได้ พระองค์ไม่ทรงมีเวลาแม้แต่จะมีพระอัศรมเหสี ไม่ปรากฏว่าพระองค์ทรงมีพระโอรส-ธิดา มีแต่พระสนมที่ชื่อว่าเจ้าขรรค์สนธิ์ นับว่าพระองค์ทรงอุบัติมาเป็นกษัตริย์ชาตินักรบโดยแท้ แต่ถึงกระนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อชนช้างชนะพระมหาอุปราชแห่งพม่าแล้ว ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ฉลองเป็นที่ระลึกในชัยชนะครั้งนั้นไว้ที่วัดเจ้าพญาไท เป็นพระเจดีย์แบบทรงลังกาสูงเสียดฟ้า ทรงได้แบบอย่างจากการที่พระเจ้าทูลุคคามินีอภัยแห่งลังกาชนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬแล้วสร้างพระสถูปใหญ่ฉลองชัย

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชสวรรคตแล้ว พระราชอนุชาได้เสวยราชย์เฉลิมพระนามว่า **สมเด็จพระเอกาทศรถ** สืบลำดับมา เมื่อถวายพระเพลิงพระเชษฐาธิราชแล้ว พระองค์ได้ทรงสร้าง**วัดวรเชษฐาราม** ขึ้นในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเชษฐาธิราชเพื่ออนุสรณ์ถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราช นอกจากนี้ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปสนองพระองค์พระนเรศวร เพราะในเวลานั้นยังไม่นิยมการปั้นหรือหล่อพระบรมรูปไว้สักการบูชาเหมือนอย่างสมัยปัจจุบันนี้ จึงต้องสร้างพระพุทธรูปแทนพระองค์ไว้ให้คนสักการบูชา ผลที่ได้จากพระวีรกรรมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระราชอนุชาทั้งสองนี้ได้คุ้มครองเมืองไทยให้ปลอดภัยจากศึกพม่าตั้งหลายร้อยปี เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถสวรรคต พระโอรสได้เสวยราชย์ต่อมา

การพระพุทธรูปศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเจริญกระตือรือร้นอีกครั้งหนึ่งในรัชสมัย**สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม** ซึ่งทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๑๗๑ รวม ๘ ปี (ตามพระมติของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แต่บางแห่งว่า ทรงครองราชย์ ๒๕ ปี ซึ่งเป็นหลักฐานทางพงศาวดารที่แต่งขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์)

พระเจ้าทรงธรรมนี้ตามพระราชประวัติ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งประสูติจากพระสนม พระนามเดิมว่า พระศรีสิงห์ ทรงผนวชอยู่ ๘ พรรษา แล้วทรงปริวรรตเพศ (สึก) ออกมาเสวยราชสมบัติต่อจากพระศรีสวภาคย์ วิธีการที่พระศรีสิงห์ทรงสึกจากพระมาครองราชสมบัติเป็นกษัตริย์แห่งอยุธยาพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม นั้นยัง

หาหลักฐานข้อยุติไม่ได้ บ้างก็ว่าเกิดกบฏพระพิมลธรรม คือ พระศรีสังฆาทรงผนวชแล้วมีสมณศักดิ์เป็นที่ พระพิมลธรรม มีศิษย์บริวารมาก ได้ชุมนุมพรรคพวกเป็นกบฏที่วัดมหาธาตุ แล้วสีก่อออกมาคุมกำลังทัพยกเข้าตีพระราชวัง เมื่อชนะแล้วสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าทรงธรรม

ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมนี้ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้รู้พระไตรปิฎก แม้เสวยราชย์แล้วก็ยังเสด็จลงพระที่นั่งจอมทองสามหลัง ทรงบอกบาติแก่พระภิกษุสามเณรทุกวัน โดยมีพระภิกษุสามเณรในวัดต่างๆ ผลัดกันเข้ามาเรียน เมื่อพวกญี่ปุ่นเป็นกบฏยกกองทัพเข้าปล้นพระราชวัง กำลังจะจับพระเจ้าทรงธรรม วันนั้นเป็นวันที่พระภิกษุสามเณรวัดประดู่เข้ามาเรียนหนังสือพระภิกษุสามเณรเหล่านั้นได้ช่วยกันปกป้องพระเจ้าทรงธรรมให้พ้นภัยจากกบฏครั้งนั้นไปได้

ต่อมา มีพระสงฆ์ไทยพวกหนึ่งซึ่งกลับจากประเทศศรีลังกามาทูลพระองค์ว่า พระสงฆ์ชาวลังกายืนยันว่ามีรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยแน่นอน เพราะพระบรมศาสดาได้ประทับรอยพระบาทในมณฑลสถาน ๕ แห่งด้วยกัน คือ เขาสุวรรณมาลิก เขาสุวรรณบรรพต เขาสุมนกูฏ เมืองโยนก และริมหาดแม่น้ำนันทมา โดยเขาสุวรรณบรรพตนั้นอยู่ในเมืองไทย

พระเจ้าทรงธรรมจึงมีพระบรมราชโองการให้สอบถามเขาสุวรรณบรรพตตามหัวเมืองทั่วไป ต่อมาเจ้าเมืองสระบุรีมีหนังสือมากราบทูลว่า “พราณป่าในเมืองนี้ไปล่าเนื้อ ยิ่งเนื้อตัวหนึ่งบาดเจ็บ เนื้อนั้นวิ่งหายไปนอกหินแห่งหนึ่ง ครั้นกลับออกมาบาดเจ็บพลายเป็นอัศจรรย์ พราณบุญจึงตามเข้าไปดู เห็นเป็นรอยเท้ามนุษย์บนแผ่นดิน ในรอยเท้ามีน้ำขังอยู่ พราณบุญจึงวกน้ำในรอยเท้านั้นลูบไล่ตามผิวหนังของตนซึ่งเป็นกลากเกลื้อน ปรากฏว่าโรคผิวหนังได้หายเป็นปกติทั้ง และนำเรื่องราวมาแจ้งให้เจ้าเมืองสระบุรีทราบ” พระเจ้าทรงธรรมเมื่อทรงทราบเรื่องเช่นนี้ จึงรีบเสด็จออกไปทอดพระเนตรสอบสวนรายละเอียดรอยฝ่าเท้า นั้น เมื่อทรงเห็นต้องตามมหาปฐิสลักษณะ จึงมีพระราชศรัทธาอุทิศที่ดินโดยรอบภูเขาภูนั้นเป็นพุทธบูชา แล้วทรงสถาปนามณฑปครอบรอยพระพุทธรูป พร้อมทั้งทรงตั้งเจ้าพนักงานรักษาตามตำแหน่ง และพระราชทานชายฉกรรจ์ให้เป็นข้าพระ (ศิษย์รับใช้) ต่อมาจึงเกิดเป็นประเพณีเทศกาลไหว้พระพุทธรูปขึ้นในกลางเดือน ๓ เดือน ๔ ทุกปีมานับแต่นั้น

สำหรับพระเจ้าแผ่นดินนั้นมีพระราชประเพณีอยู่อย่างหนึ่ง คือ ต้องเสด็จออกไปทรงช้างรำพระแสง ถวายพระพุทธรูปบนคอกช ซึ่งธรรมเนียมเกิดขึ้นตอนปลายกรุงศรีอยุธยา พระพุทธรูปนี้จะเป็นของจริงหรือไม่จริง ไม่เป็นปัญหาสำคัญ เพราะแม้มีไชของจริง ก็จัดเป็นอุทเทสิกเจดีย์เช่นพระพุทธรูป ไม่เป็นเหตุทำลายศรัทธาปสาทะให้น้อยไปเลย พระพุทธรูปเป็นของเกิดในอินเดียก่อน มีขึ้นก่อนสมัยมีพระพุทธรูปด้วยซ้ำ คือ เริ่มสร้างกันแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา และมีหลายแบบ คือพระบาทคู่ก็มี สร้างเป็นรูปตะแคงพระบาทก็มี สร้างพระบาทคู่แต่รอยไม่เสมอกันก็มี อย่างหลังนี้หมายถึงพุทธลีลา ส่วนอย่างตะแคงพระบาทนั้นเข้าใจว่าเป็น

เครื่องหมายปางปรีนิพพาน ที่เป็นรอยคู่เสมอกันเป็นเครื่องหมายประทับยืน ที่เป็นรอยเดียวก็มี เป็นเครื่องหมายว่าพระพุทธศาสนาได้แผ่มาถึงที่นั่น ที่ทำเป็นพระบาท ๕ รอยก็มี เป็นเครื่องหมายว่าพระพุทธเจ้าในภัททกัปนี้มี ๕ พระองค์ รอยพระบาทในไทยชั้นเก่าที่สุดเป็นของ สมัยทวาราวดี ซึ่งพบที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณที่ราบสูงนครราชสีมา และเข้าใจว่าจะมีการสร้างติดต่อกันเรื่อยมา ในสมัยสุโขทัยได้มีการไปพิมพ์รอยพระบาทจากลังกาแล้วนำเข้ามา สร้างประดิษฐานไว้บนภูเขาต่างๆ แต่ตามความเชื่อถือของประชาชน เชื่อว่า**พระพุทธองค์เสด็จมาถึงเมืองสระบุรี** ซึ่งในครั้งนั้นมีชื่อว่า**เมืองสุนาปรีนตะ** ส่วนใหญ่เขานี้ชื่อว่าสังจพรรณคีรี ตามชื่อของดาบสตนหนึ่ง ซึ่งมีสำนักอยู่ที่ภูเขานี้ โดยทรงโปรดดาบสตนนี้ เมื่อจะเสด็จกลับได้ ประทานรอยพระบาทไว้ให้ ชาวบ้านมีศรัทธาเชื่อว่าผู้ใดขึ้นได้เจ็ดครั้ง ผู้นั้นสามารถปิตอบายภูมิ คือตายไม่ตกนรกหรือเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น ฉะนั้น เทศกาลไหว้รอยพระพุทบาทจึงเป็น งานมหกรรมใหญ่มาตั้งแต่สมัยโบราณครั้งกรุงศรีอยุธยา

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยาครั้งที่ ๓ (พ.ศ. ๒๑๓๓ – พ.ศ. ๒๒๓๑)

เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของอยุธยาในช่วงนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต แล้วได้ผ่านรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระเจ้าฟ้าชัย และสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ทั้งหมดนี้เป็นระยะเวลา ๒๖ ปี เจ้าฟ้าชัยครองราชย์เพียงปีเดียว ส่วนพระศรีสุธรรมราชา ครองราชย์เพียง ๓ เดือนเท่านั้นก็ถูกจับไปสำเร็จโทษที่วัดโคกพระยา และก็มีรัชสมัยแห่ง พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระนามยิ่งใหญ่ที่สุดในศตวรรษนี้ นั่นคือ **สมเด็จพระนารายณ์มหาราช**

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์หนึ่งของพระเจ้าปราสาททอง เมื่อประสูติทรงแหว่งพระกรขวักไขว่ไปมา จนพสกนิกรทั้งหลายเห็นเป็นสิกร จึงขนานพระนามว่า **พระนารายณ์** ทรงครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๔๙ – ๒๒๓๑ พระองค์ทรงมีบทบาทอย่างมากทั้งต่อฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร (พระพุทธศาสนา) ทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ทรงเอาพระทัยใส่กิจพระศาสนา เสด็จทรงบาตรทุกวัน แต่ก็ทรงให้เสรีภาพประชาชนในการเลือกนับถือศาสนา และยังออกพระราชกฤษฎีกาอนุญาตให้ประชาชนนับถือศาสนาต่างๆ ได้นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงอุปถัมภ์ศาสนาอื่นๆ อีกด้วย โดยเฉพาะศาสนาคริสต์ที่มาจากยุโรป เช่น โปรดให้สร้างวัดเซนต์โยเซฟ ที่สถิตของสังฆนายกที่อยุธยา เป็นต้น ทั้งนี้ เนื่องจากว่า

ครั้งหนึ่ง (ปี พ.ศ. ๒๒๒๘) พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ส่งพระราชสาส์นมาถึง พระองค์มีใจความว่า “พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสขอชักชวนพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้มาร่วมแผ่นดินเดียวกัน โดยขอให้พระองค์เปลี่ยนศาสนามานับถือคริสต์ศาสนาเดียวกับฝรั่งเศส” พระองค์ทรงขอบพระทัยพระเจ้าฝรั่งเศสหนักหนาที่มีความสนิทเสนหาในพระองค์ แต่ทรงประหลาดใจว่า

“เหตุใด พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมาท้าทายกับฤทธิ์อำนาจของพระผู้เป็นเจ้า เพราะการที่มีศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ ไม่ใช่เป็นความประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้าหรือ พระองค์จึงปล่อยให้มีไปตั้งนั้น มิได้บันดาลให้มีเพียงศาสนาเดียว เมื่อพระผู้เป็นเจ้ามีฤทธิ์มากในเวลานี้ พระองค์คงปรารถนาให้ตัวเรานับถือพุทธศาสนาไปก่อน เพราะฉะนั้นเราจึงจะรอคอยพระกรุณาของพระองค์ บันดาลให้เราเลื่อมใสในคริสต์ศาสนาในวันใด เราก็จะเข้ารับในวันนั้น จึงขอฝากชะตากรรมของเราและกรุงศรีอยุธยาสุดแต่พระเจ้าจะบันดาลเถิด” ดังนี้แล้ว พระองค์ทรงโปรดให้มีพระราชโองการประกาศว่า ให้คนไทยนับถือศาสนาได้ตามชอบใจ แล้วพระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์คริสต์ใหม่ ทั้งนี้เพื่อไม่ให้ทูตฝรั่งเศสผิดหวังมากเกินไป สมัยนั้น มีคนไทยบางส่วนหันไปเข้ารับนับถือคริสต์ศาสนา แต่ก็เพียงน้อยนิด แม้กาลเวลาผ่านมา ๓ ร้อยกว่าปีจนถึงปัจจุบัน คริสต์ศาสนิกชนในประเทศไทยก็ยังมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับพุทธศาสนิกชนคนไทย กุศโลบายของพระนารายณ์มหาราชนี้นับเป็นการเสียน้อยเพื่อรักษาส่วนใหญ่เอาไว้ กล่าวในทางตรงกันข้าม ถ้าพระองค์ทรงเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนาเสียแล้ว อาจเป็นไปได้ว่า ในยุคนั้นและยุคต่อมา ชาวไทยโดยส่วนใหญ่ก็คงจะเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนาตามพระองค์ ปัจจุบันชาวพุทธอาจจะเป็นชนกลุ่มน้อยในท่ามกลางคริสต์ศาสนิกชนที่เป็นชนกลุ่มใหญ่ในประเทศไทยก็เป็นไปได้

อนึ่ง ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้ ได้เกิดวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาขึ้นหลายเรื่อง กล่าวเฉพาะที่สำคัญ เช่น **นันทोบทันตสูตร พระมาลัยคำหลวง ปุณณวาทคำฉันท์ และพระราชปฐจาถามคณะสงฆ์ เป็นต้น**

เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงมีอุปการต่อพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างยิ่งใหญ่ โดยทรงอุปถัมภ์คุ้มครองให้พระพุทธศาสนาอยู่รอดปลอดภัยพ้นจากภัยภายนอกคือการบ่อนเบียนทำลายของศาสนาอื่น ดังนั้น จึงขอพระราชประวัติของพระองค์และเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการอุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระองค์มาเสนอไว้โดยพิสดาร ซึ่งข้อมูลในการนำเสนอได้คัดมาจากสำนวนถ้อยคำที่**ท่านอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ** เล่าไว้ในหนังสือ “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒” ดังต่อไปนี้

พระราชประวัติการขึ้นครองราชย์ : สมเด็จพระนารายณ์ เป็นพระโอรสของพระเจ้าปราสาททองที่เกิดจากจอมมารดา มิได้ประสูติแต่พระราชินี ต่อมาได้ร่วมมือพระเจ้าอา สำเร็จโทษพระเชษฐา (สมเด็จพระเจ้าฟ้าชัย) แล้วก็ยกพระเจ้าอาขึ้นเป็นกษัตริย์นามว่า **พระศรีสุธรรมราชา** แต่กษัตริย์พระองค์นี้มีนิสัยกักขฬะหยาบช้ำ จนถึงกับพระเจ้าปราสาททองลั่นพระโอษฐ์ว่า “น้องเราคนนี้ไม่สมควรตั้งให้เป็นใหญ่จะเป็นภัยแก่แผ่นดิน” ก็เป็นจริงดังว่า พระเจ้าอาพระองค์นี้มีจิตปฏิพัทธ์ในพระเจ้าหลานเธอพระราชกัลยาณี ซึ่งเป็นพระกนิษฐาของเจ้าฟ้านารายณ์ เข้าไปหมยปลุกปล้ำ แต่พระราชกัลยาณีหนีได้ทันทั่วทั้งที่ บรรดาพระสนมจึงหาอุบายซ่อนพระราชกัลยาณี

ไว้ในตู้หนังสือแล้วแบกออกไปยังวังหน้า พระราชกัลยาณีไปทูลฟ้องพระนารายณ์ อากับหลาน จึงทำสงครามกันขึ้น ผลก็คือ อาถูกจับสำเร็จโทษไป รัชสมัยพระนารายณ์มีเวลายืนยาว ประมาณ ๒๐ กว่าปี มีเรื่องสำคัญที่เกิดขึ้นโดยลำดับดังนี้

ความสัมพันธ์กับประเทศในยุโรป ในเวลานั้นพวกโปรตุเกส เนเธอร์แลนด์ อังกฤษ และฝรั่งเศส กำลังออกแสวงหาอาณาจักรในเอเชีย โปรตุเกสและเนเธอร์แลนด์กำลังแย่งชิงกันเป็นเจ้าของหมู่เกาะอินโดนีเซีย ส่วนอังกฤษกับฝรั่งเศสกำลังแย่งอำนาจกันเป็นใหญ่ในอินเดีย สำหรับไทยนั้นปลอดภัยจากการถูกล่าอาณานิคม เพราะไทยมีเอกภาพทางการเมืองมั่นคง และเพราะการดำเนินวิเทศব্যายบางอย่างของไทย ในสมัยนี้การค้าขายของไทยกว้างขวางออกไปมาก เมืองสินค้าของไทย คือเมืองนครศรีธรรมราช เมืองตะนาวศรี และมะริด ได้มีเรือหลวง ส่งสินค้าออกไปขายในอินเดีย สินค้าที่ว่าคือ ข้าว ไม้สัก และเครื่องเทศ เกิดมีปัญหาแย่งการค้าขายกันขึ้นในระหว่างไทยกับเนเธอร์แลนด์และอังกฤษ ทางฝ่ายตะวันออก เรือสินค้าได้เดินทางไปถึงญี่ปุ่น กรณีพิพาทกับอังกฤษและฮอลันดาก็เกี่ยวกับการแย่งผลประโยชน์ทางการค้า ไทยได้ประกาศสงครามกับบริษัทอีสต์อินเดียของอังกฤษ อังกฤษได้ส่งเรือรบมายังเมืองมะริด ตะนาวศรีของไทย แล้วยกพลขึ้นยึดเมืองไว้ แต่แล้วก็ถูกไทยขับไล่พร้อมกับปล่อยแพไฟไปเผาเรืออังกฤษ ส่วนฮอลันดาเวลานั้นมีอำนาจอยู่ในเมืองปัตตาเวียในชวา ได้ยกเรือรบมาเตรียมจะตีไทยทางเมืองนครศรีธรรมราช แต่ถูกไทยขับไล่ มีข้อที่น่าสังเกตว่า ทั้งอังกฤษและฮอลันดามิเมืองขึ้นในเอเชียนั้น ขึ้นแรกเป็นพวกพ่อค้า ทำการรบบ่งล่าอาณานิคมในนามของกษัตริย์ภายหลังจึงโอนไปให้รัฐบาลในประเทศนั้นรับงานล่าอาณานิคมต่อไป

แต่เหตุไรไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงรอดจากการถูกล่าเป็นอาณานิคมไปได้ นี่ก็เพราะเอกภาพทางการเมืองของไทยนั่นเองได้ช่วยไทยเอาไว้ คือ ไทยมิได้แบ่งแยกเป็นรัฐเล็กรัฐน้อย รบพุ่งกันเองอย่างในชวา อินเดีย ลังกา พวกล่าอาณานิคมไปประสบช่องเข้าที่ช่วยสนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เสร็จแล้วก็เรียกร้องเอาผลประโยชน์มีดินแดนเป็นต้น เมื่อไม่ได้จึงเข้ายึดบ้านเมือง เขาที่เดียว สภาพเช่นนี้ไทยไม่มี อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระนารายณ์ก็ต้องดำเนินวิเทศব্যายอาศัยกำลังชาวยุโรปไว้ดุลย์อำนาจชาวยุโรปด้วยกัน และชาตินั้นคือฝรั่งเศส เพราะเป็นศัตรูกับอังกฤษ และฮอลันดาในเรื่องลัทธิศาสนา คือฝรั่งเศสนับถือนิกายโรมันคาทอลิก พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระองค์เป็นศาสนูปถัมภ์ของนิกายนี้กดขี่นิกายอื่น อังกฤษกับฮอลันดานับถือนิกายโปรเตสแตนต์นิกายคาลวินในกลุ่มนิกายเชิร์ชออฟอิงแลนด์ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อโรมันคาทอลิกอย่างแรง อังกฤษกับฝรั่งเศสจึงขัดแย้งกันในเรื่องผลประโยชน์ในอินเดีย พระเจ้าหลุยส์เองก็ปรารถนาแสวงหาพันธมิตรในตะวันออกไว้ เพราะฉะนั้น สัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงมีขึ้น

ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกในเมืองไทย : นิกายนี้ได้เข้ามาเมืองไทยในสมัยพระ
ชัยราชาธิราชแล้ว โดยติดตามพวกโปรตุเกสเข้ามา แต่ไม่ได้แพร่หลายออกไปถึงคนไทย นับถือ
กันเฉพาะพวกโปรตุเกสเท่านั้น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์นี้จึงแพร่หลายกว้างขวางออกไป
เพราะพวกบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามา สมเด็จพระนารายณ์เองก็เคยมีพระราชสาส์นไปให้โป๊ป
อินโนเซนที่วาดิกัน โป๊ปก็ได้ส่งบาทหลวงมาที่กรุงศรีอยุธยาโดยตรง และถือว่าไทยเป็น
**ศูนย์กลางคริสตจักรคาทอลิกในเอเชีย ทั้งนี้เพราะไทยเป็นชาติแรกในเอเชียที่ถือนโยบายให้
เสรีภาพในการนับถือศาสนา** ในเวลานั้นรัฐบาลจีน รัฐบาลญี่ปุ่น รัฐบาลเวียดนามตั้งข้อรังเกียจ
พวกคริสต์ศาสนาว่าเป็นผู้มาบ่อนทำลายความสงบสุขของประเทศชาติ เช่นในญี่ปุ่น พวกคริสต์
ศาสนิกเชื่อฟังบาทหลวงยิ่งกว่าเชื่อฟังรัฐบาล เวลารบกับฝรั่งเศสชาวคริสต์ ญี่ปุ่นก็พร้อมจะเป็น
แนวหน้าให้ฝรั่ง จึงเป็นเหตุให้อัครอัครมาตย์ญี่ปุ่นชื่ออริเดโยชิถึงกับอุทานว่าประเทศญี่ปุ่นมีแนวที่
ห้ำหั่นสองแสนคน เพราะฉะนั้นคริสต์ศาสนาไปในบ้านเมืองเหล่านี้ จึงไม่ได้รับการต้อนรับจาก
รัฐบาล ตรงกันข้ามเมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานที่ให้สร้างโบสถ์
ทั้งที่พระนครและลพบุรี พระราชทานทรัพย์เกื้อกูล และมีพระราชโองการประกาศแก่ราษฎรให้
นับถือศาสนาได้ตามใจชอบ โปรดให้บาทหลวงแปลไบเบิลให้ทรงสดับ ขณะเดียวกันก็ให้ทูต
เปอร์เซียมาแปลกุรอ่านให้ทรงสดับ โป๊ปจึงตั้งศูนย์คริสตจักรขึ้นในเมืองไทย รวมทั้งตั้งโรงเรียน
ศาสนาสำหรับฝึกนักเผยแผ่ สำหรับส่งออกไปเผยแผ่ในลาว กัมพูชา พม่า ญวน และมลายูอีกด้วย
ปรากฏในจดหมายเหตุของพวกบาทหลวงว่ามีคนไทยไปเข้ารีตทั้งขุนนางและราษฎรเป็นจำนวน
พัน แต่ส่วนใหญ่เป็นพวกชาวป่าและเชลยที่ไทยไปกวาดเอามาในสงครามต่างๆ บาทหลวงเขียน
ว่า คนไทยที่มีการศึกษานั้นมีน้อยที่เข้ารีต ทั้งนี้เพราะอิทธิพลของพระสงฆ์ในพุทธศาสนา
บาทหลวงยกตัวอย่างว่า เช่น ครั้งหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา พวกบาทหลวงสามารถเกลี้ยกล่อมคณะ
ขุนนางไทยคณะหนึ่งหันมาเข้ารีตได้ แต่ทราบถึงพระสงฆ์เหล่านั้นท่านก็ได้มาชี้แจงเปรียบเทียบ
เรื่องศาสนาพุทธกับคริสต์ จนขุนนางเหล่านั้นก็กลับมานับถือพุทธศาสนาอีก บาทหลวงแสดงความ
ขัดเคืองไว้ในบันทึกว่า เหตุการณ์อย่างนี้มีเนืองๆ บางคนไปรับศีลมหาสนิทล้างบาปแล้ว
ก็ถูกพระสงฆ์ใช้อิทธิพลกลับใจคนเหล่านี้ให้กลับมาเป็นพุทธอีก โดยเหตุที่พวกบาทหลวงได้เห็น
สมเด็จพระนารายณ์ทรงโอบอุ้มคริสต์ศาสนาเช่นนี้ ความจริงก็เป็นธรรมดาของกษัตริย์ไทยทุก
องค์ที่ให้อุปการะทุกศาสนา รวมทั้งศาสนาอิสลาม นอกจากเพื่อผลในการปกครอง แล้วก็ยัง
แสดงถึงสปิริตของกษัตริย์ไทยผู้นับถือพระพุทธศาสนาอีกด้วย

บุคคลสำคัญในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับชาติฝรั่งเศสคือหัวหน้าคณะ
บาทหลวงในกรุงศรีอยุธยา ชื่อเดอนโตโลโปลิส และอีกผู้หนึ่งคือ **ออกญาวิชาเอนทร์** ออกญา
เทศ(ต่างชาติ)ผู้นี้ เป็นชาติกรีกชื่อเยรากี ภายหลังเปลี่ยนเป็น**ฟอลคอน** อาชีพเดิมเป็นเด็กจรจัด
ตามท่าเรือภายหลังสมัครเป็นกะลาสีติดตามเรือสินค้ามาตะวันออก ได้ท่องเที่ยวไปหลายหัวเมือง

อาทิเช่น ดามากัสกา ตริโปลี อินเดีย สุมาตรา แล้วติดตามเรือสินค้าอังกฤษเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ทำงานในบริษัทอีสต์อินเดีย ฟอลคอนมาอยู่กรุงศรีอยุธยาได้ไม่ถึง ๒ ปีก็พูดไทยคล่อง สาเหตุที่ได้รับราชการ ก็เพราะเป็นผู้คิดบัญชีทวงหนี้หลวงจากพ่อค้ามุสลิม พวกนี้ที่แรกตั้งตนเป็นเจ้าหนี้ กรมพระคลังสินค้า แต่แล้วโดยความสามารถของนายฟอลคอน กลับคิดบัญชีย้อนหลัง ปรากฏว่า เจ้าหนี้กลับเป็นลูกหนี้กรมพระคลังเสียอีก ด้วยความชอบครั้งนี้เจ้าพระยาพระคลังจึงแนะนำตัว นายฟอลคอนต่อสมเด็จพระนารายณ์ เขาจึงได้รับบรรดาศักดิ์เป็นนอกหลวง ได้ทำงานในกรมพระคลังพร้อมทั้งทำหน้าที่เป็นประหนึ่งเสนาบดีต่างประเทศจนกระทั่งได้เป็นออกญา ฟอลคอน อาจจะซื้อสัตย์ในสมเด็จพระนารายณ์เป็นการส่วนตัว แต่กับชาติไทยแล้วคนผู้นี้ได้วางแผนการร่วมมือกับพวกฝรั่งเศสที่จะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น แต่เดิม เยาวกีนับถือนิกายโปรเตสแตนต์ แต่เพื่ออาศัยอิทธิพลฝรั่งเศสก็เปลี่ยนเป็นโรมันคาทอลิก พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้พระราชทาน ฐานันดรศักดิ์แก่ฟอลคอน พร้อมทั้งอิสริยาภรณ์ริบองอนเนอร์ และให้สัญญาว่าถ้าเอา เมืองไทยเป็นเมืองขึ้นได้แล้ว ก็ให้กลับไปรับราชการในปารีสเลยทีเดียว แผนการเอาเมืองไทย เป็นเมืองขึ้น มีดังนี้

๑. ให้พยายามทำลายอิทธิพลพุทธศาสนา โดยส่งบาทหลวงเข้ามาเมืองไทยจำนวนมาก โดยมีสาส์นฝากฝังจากโป๊ปอินโนเซนต์ถึงสมเด็จพระนารายณ์โดยตรงให้ช่วยคุ้มครองโรมันคาทอลิก ในเมืองไทย เมื่อมีผู้นับถือนิกายศาสนาพุทธมาก พวกเหล่านี้จะเป็นกำลังพร้อมที่จะขายชาติไทยได้

๒. ให้เกลี้ยกล่อมสมเด็จพระนารายณ์เข้ารีต ถ้าทำไม่สำเร็จ ให้พยายามเกลี้ยกล่อม เจ้านายในราชวงศ์ชั้นสูงหรือขุนนางผู้มีอิทธิพลสูงเข้ารีตให้จงได้ สิ่งแลกเปลี่ยนคือตำแหน่งอันสูง ทางการเมือง เมื่อพวกฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองไทยแล้ว

๓. ส่งกำลังทหารเข้ามาเมืองไทย ให้ยึดป้อมสำคัญๆ เอาไว้ แผนการทั้งสามขั้นนี้ปรากฏ ผล คือ

ข้อแรก พวกบาทหลวงเข้ามาอาศัยในกรุงศรีอยุธยาจำนวนมากยิ่งกว่าเมืองใดๆ ใน ตะวันออก แต่ผู้เลื่อมใสคริสตศาสนามีแต่พวกเชลย พวกทาส พวกคนป่าคนดง เช่นพวกกะเหรี่ยง พวกข่า คนไทยที่มาเข้ารีตส่วนใหญ่ก็พวกยากจน ไม่ปรากฏที่คนชั้นกลางหรือชั้นสูงเลื่อมใส นักเรียนไทยชุดแรกที่ไปเรียนยุโรป เป็นนักเรียนที่ส่งไปโดยทุนพวกบาทหลวงในสมัยนี้ เพราะ ฉะนั้นแผนการข้อหนึ่งล้มเหลว กลับสร้างปฏิกิริยาให้คนไทยซึ่งเป็นชาตินิยมรังเกียจศาสนา คริสต์มากขึ้น เพราะพวกบาทหลวงชอบยุยงให้พวกเข้ารีตเลิกประพฤติตามวัฒนธรรมไทย ยก ตัวอย่างเช่นในงานพระราชพิธีนี้คือน้ำพิพัฒน์สัตยา พวกเข้ารีตไม่ยอมถือน้ำ อ้างว่าผิดธรรมเนียม ในไบเบิล พวกเหล่านี้ทางการของไทยก็ตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นพวกกบฏ ถูกจับไปเชี่ยนตี ใส่คุก

จนกระทั่งหัวหน้าบาทหลวง ต้องถวายฎีกากับสมเด็จพระนารายณ์ให้ปลดปล่อยออกมา พฤติกรรมของพวกเข้ารีตที่กีดขวางวัฒนธรรมฝ่ายโบราณต่างๆ รวมทั้งพวกบาทหลวงชอบประกาศศาสนาด้วยวิธียกตนข่มท่านทุกครั้งทุกหน ยิ่งทำให้คนไทยที่เป็นชาตินิยมหมดความไว้วางใจพวกเหล่านี้อย่างเด็ดขาด

สำหรับข้อ ๒ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ส่งราชทูตพิเศษชื่อเซวาเลียร์ เดอ โชมองต์ พร้อมกับคณะบาทหลวงพิเศษสำหรับทำหน้าที่โปรดศีลให้สมเด็จพระนารายณ์เมื่อเข้ารีตแล้ว เข้ามากรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๒๒๙ มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมในหลวงให้เข้ารีตโดยเฉพาะ เมื่อมาถึงพระนคร ออกญาวิชาเยนทร์และหัวหน้าบาทหลวงเดอเมโตรูซ่าว ได้รับไปห้ามปรามทูตฝรั่งเศสมิให้ทำการรวดเร็วนัก เพราะสมเด็จพระนารายณ์ยังมีพระทัยมั่นคงในพุทธศาสนาอยู่มาก เมื่อเร็วๆ นี้พระองค์ยังโปรดให้หล่อพระพุทธรูปทองคำสูง ๔ ศอกเศษองค์หนึ่ง สูง ๒ ศอกเศษองค์หนึ่งถวายพระนามว่าพระบรมไตรโลกนาถและพระบรมไตรภพนาถ เสด็จออกทรงบาตรทุกวัน เพราะฉะนั้นการกราบทูลให้ทรงเข้ารีตอย่างอาจหาญเกินไป อาจจะมีผลร้าย แต่ทูตฝรั่งเศสคัดค้านความเห็นนี้ และถวายพระราชสาส์นเรื่องชวนเข้ารีตจนได้

ออกญาวิชาเยนทร์ซึ่งทำหน้าที่เป็นล่าม ก่อนจะแปลพระราชสาส์นฉบับนี้ ไดกราบทูลขอพระราชทานอภัย ใจความราชสาส์นฉบับนี้ซึ่งมีใจความว่า “พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสขอชักชวนพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้มาร่วมแผ่นดินเดียวกัน โดยขอให้พระองค์เปลี่ยนศาสนามาถือศาสนาเดียวกับฝรั่งเศส เพราะศาสนาที่เที่ยงแท้มีศาสนาเดียวในโลก คือศาสนาของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าองค์เดียว ถ้าฝ่ายกรุงศรีอยุธยานับถือในพระเจ้าผู้เป็นเจ้าองค์เดียวนี้ พระองค์เป็นผู้มีฤทธิ์อำนาจก็จะบันดาลให้กรุงศรีอยุธยารุ่งเรืองเหมือนฝรั่งเศส”

สมเด็จพระนารายณ์เมื่อสดับพระราชสาส์นนั้นแล้วตรัสถามออกญาวิชาเยนทร์ว่า “ใครเป็นผู้ไปทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสว่าเราจะนับถือคริสต์ศาสนา”

ออกญาทูตว่า “บรรดาชาวฝรั่งเศสในพระนครนี้ได้เห็นพระองค์พระราชทานความอุปถัมภ์ต่างๆ แก่คริสต์ศาสนา มาก จึงได้เลื่องลือออกไปถึงฝรั่งเศส ประกอบทั้งเห็นพระราชทูตเปอร์เซียมาถวายคัมภีร์โกหร่านแก่พระองค์ จึงเห็นว่าถ้าไม่รับกราบทูลให้เข้ารีตเสียก่อน พวกทูตเปอร์เซียก็คงกราบทูลให้พระองค์นับถือหมัด(อิสลาม)”

สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระสรวลแล้วรับสั่งใจความว่า “ถึงอย่างไร พระองค์ก็จะเลื่อมใสศาสนาหมัดไม่ได้ ทรงขอบพระทัยพระเจ้าฝรั่งเศสหนักหนาที่มีความสนทนหาในพระองค์ แต่การที่จะเปลี่ยนศาสนาที่เคยนับถือมาเป็นเวลา ๒๒๒๙ ปีแล้ว ไม่ใช่เป็นของง่าย ๆ ก่อนอื่นขอให้พวกบาทหลวงทำให้ราษฎรของพระองค์เข้ารีตให้หมดก่อน แล้วพระองค์จะเข้ารีตตามภายหลัง”

อีกประการหนึ่งทรงหลากพระทัยนักหนาว่า “เหตุใดพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงมาก้าวก่ายกับฤทธิ์

อำนาจของพระเจ้าเป็นเจ้า เพราะการที่มีศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ ไม่ใช่เป็นความประสงค์ของพระเจ้าเป็นผู้เป็นเจ้าของหรือ พระองค์จึงปล่อยให้มันไปตั้งนั้น มีไต่บันดาลให้มีเพียงศาสนาเดียว เมื่อพระเจ้าเป็นผู้เจ้ามีฤทธิ์มากในเวลานี้ พระองค์คงปรารถนาให้ตัวเรานับถือพุทธศาสนาไปก่อน เพราะฉะนั้นเราจึงจะรอคอยพระกรุณาของพระองค์ บันดาลให้เราเลื่อมใสคริสตศาสนาในวันใด เราก็จะเข้ารับในวันนั้น เราจึงขอฝากชะตากรรมของเราและกรุงศรีอยุธยาสุดแต่พระเจ้าผู้เป็นเจ้าจะบันดาลเถิด ขอพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสสหายเราอย่างทรงเสียพระทัยเลย”

ด้วยสิ้นการทูตขึ้นสูงอย่างนี้ ปัญหาเรื่องการเปลี่ยนศาสนาก็เลิกไป แต่ราชทูตฝรั่งเศสกับออกญาวิชาเยนทร์ก็กลายเป็นขมื่นกับขุนขึ้นมา ต่างคนต่างฟ้องร้องอีกฝ่ายหนึ่งทรมายไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์ทรงเอาใจทูตฝรั่งเศสไม่ให้ผิดหวังมากไป โปรดให้มีพระราชโองการประกาศว่าให้คนไทยนับถือศาสนาได้ตามชอบใจ แล้วพระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์คริสต์ใหม่ พระราชทานทรัพย์ให้โรงเรียนคริสต์ศาสนา

สำหรับแผนการข้อ ๓ ฝรั่งเศสได้ส่งทหาร ๑ กรมมาเมืองไทย อ้างว่าจะช่วยไทยรบอังกฤษ ทหารกลุ่มนี้ผู้บังคับบัญชาคือนายพลเดฟา ความจริงนั้นเป็นแผนการสำหรับยึดราชบัลลังก์ ทหารกรมนี้นำถึงเมืองไทยเหลือราวครึ่งหนึ่ง นอกนั้นตายในระหว่างทางบ้าง กลับไปบ้านบ้าง รัฐบาลไทยชักไม่ไว้วางใจ จึงไม่ยอมให้มาพักอยู่ในพระนคร ได้ส่งกำลังส่วนหนึ่งออกไปเมืองมะริดและตานาวศรี คงเหลือทหาร ๔๐๐ คน ให้อยู่รักษาป้อมเมืองธนบุรี นายทหารคนหนึ่ง Ingram ทหารฝรั่งเศสนี้ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น**ออกพระศักดิ์สงคราม** คนผู้นี้เป็นศัตรูอย่างร้ายแรงกับออกญาวิชาเยนทร์ ต่างฝ่ายต่างได้เขียนบันทึกเปิดโปงความชั่วร้ายซึ่งกันและกัน ทำให้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในยุคนั้น และรู้ความคิดของพวกคาธอลิกที่จะยึดครองเมืองไทย จากจดหมายเหตุบันทึกเหล่านี้ ออกพระศักดิ์สงครามเรียกวิชาเยนทร์ว่า อ้ายผู้ร้ายขี้โกง ฝ่ายวิชาเยนทร์เรียกคุณพระผู้นี้ว่า คนโง่บัดซบทรยศเก่ง

แผนการสำคัญของฝ่ายคาธอลิกได้บรรลุผลสำเร็จขึ้นหนึ่ง คือได้พระปิยะ ซึ่งเป็นโอรสเลี้ยงของสมเด็จพระนารายณ์มาเป็นสาวก พระปิยะผู้นี้เป็นลูกจีน ต่อมาได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงในฐานะพระโอรส พระปิยะได้เปลี่ยนศาสนามาถือคาธอลิก และเป็นบุคคลที่พวกนี้หวังกันว่าจะยกขึ้นเสวยราชย์เมื่อสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์แล้ว เพราะสมเด็จพระนารายณ์มีแต่พระราชธิดา ไม่มีพระราชโอรสเลย พระราชธิดานั้นทรงกรมเป็นกรมหลวงโยธาเทพ สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระอนุชาองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าอภัยทศ ก็ปราศจากอิทธิพลใดๆ เพราะฉะนั้นความมุ่งหวังของพวกคาธอลิกอยู่ที่พระปิยะ แต่เป็นคราวเคราะห์ดีของเมืองไทยที่มีคณะรักชาติซึ่งทำการปฏิวัติเสียก่อน

สงครามกับพม่าและเชียงใหม่ : ในรัชสมัยนี้ กองทัพไทยได้ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะของพม่า สาเหตุเนื่องมาแต่พวกมอญถูกพม่ากดขี่อพยพเข้ามาพึ่งไทย แม่ทัพพม่าตามมากวาดครีวมอญในเขตไทย ไทยจึงยกกองทัพออกไปจนขึ้นไปล้อมกรุงอังวะได้ แม่ทัพของไทยคือ **เจ้าพระยาโกษาเหล็ก** ศึกพม่าครั้งนี้มีเรื่องประหลาดเกิดขึ้น คือ **พระยาสีหราชเดโช** ซึ่งเป็นทหารเอกคนโปรดของสมเด็จพระนารายณ์ตลุมบอนพม่าจนถูกพม่าจับได้ มาเร็วเข้ามาราบบังคมทูล สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบแล้วให้นิมนต์พระพิมลธรรมวัดระฆัง เข้ามาจับยามตรีนตร พระพิมลธรรมถวายพระพรว่า พระยาสีหราชหลุดจากพันธนาการแล้วกลับได้ชัยชนะนำลาภสักการะมาให้ ห่างกันเพียง ๓ ชั่วโมง มาเร็วอีกชุดหนึ่งก็เข้ามาราบบังคมทูลว่า บัดนี้พระสีหราชได้ทำวิธีกาบังตนสะเดาะโซ่หลุดออกมา และนำกองทัพมาตีค่ายพม่าแตกจับเชลยเป็นอันมาก ทรงโสมนัสว่าพระพิมลธรรมดูแม่นนัก ให้ถวายไตรแพรเทศ ๑ ชุด กองทัพไทยล้อมกรุงอังวะอยู่กว่า ๓ เดือนก็ตีไม่ได้ พอจวนใกล้ฤดูฝนจึงต้องถอยทัพกลับ ส่วนศึกเชียงใหม่ นั้นเกิดจากพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่กลัวพวกฮ่อจะยกมาตีเมือง จึงส่งแสนสุรินทร์โมตรลิงมาขอกองทัพไทยไปช่วย แต่พอทัพไทยไปถึงกลางทาง แสนสุรินทร์โมตรก็หลบหนีขึ้นไปเชียงใหม่ เพราะรู้รหัสว่า ทัพฮ่อถอยไปแล้ว ไทยเห็นเป็นการล่อลวง จึงไปตีเมืองเชียงใหม่แตก

เหตุการณ์ปลายแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ : โดยปกติสมเด็จพระนารายณ์ประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุทธารสวรรค และพระที่นั่งอัญมณหาปราสาทในพระราชวังเมืองลพบุรี ต่อฤดูฝนจึงเสด็จลงมาประทับที่พระนคร ในบั้นปลายพระชนม์ชีพ ขณะประทับที่ลพบุรีทรงประชวรหนักออกญาวิชาเยนทร์ไหวตัวเกรงอันตราย ได้เรียกกำลังทหารฝรั่งจากเมืองธนบุรีขึ้นไปป้องกันตัว แต่พวกทหารฝรั่งก็ไม่กล้าขึ้นไป เพราะเกรงได้รับอันตรายจากทหารไทยกลางทาง คนสำคัญในขุนนางไทยที่อยู่เมืองลพบุรี คือ **พระเพทราชา** เจ้ากรมช้าง ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้รักษาการณ์พระราชวังในขณะนั้น พระเพทราชาเองไม่ใช่คนมักใหญ่ใฝ่สูงมาก่อน แต่เหตุการณ์บ้านเมืองบังคับ คือข้าราชการที่รักษาตึกเกิดความารู้สึกว่า ถ้าไม่รีบฉวยทำอะไรในตอนนี้อาจจะตกไปแก่พวกพระปียะ เมืองไทยก็จะเสียแก่ฝรั่งเศส พระพุทธศาสนาจะได้รับอันตราย จึงกำหนดประชุมลับขึ้นในพระราชวัง ในการนี้มีเหตุการณ์ถามตอบในที่ประชุมสำคัญตอนหนึ่งระหว่าง **หลวงสรศักดิ์**กับพระเพทราชา หลวงสรศักดิ์ถามว่า “ถ้าคิดการณ์สำเร็จ บิดาจะยกแผ่นดินให้แก่ผู้ใด พระเพทราชาตอบว่าจะยกถวายเจ้าฟ้าอภัยทศ หลวงสรศักดิ์หน้าบึ้งแสดงไม่พอใจกล่าวว่า “จะยกให้ผู้อื่นข้าพเจ้าหายอมไม่ เพราะเราทำงานด้วยเอาชีวิตเข้าแลก ผู้สมควรปกครองแผ่นดินก็คือบิดาท่านเท่านั้น” แล้วหลวงสรศักดิ์ก็ประกาศในที่ประชุม ให้ที่ประชุมถวายบังคมพระเพทราชา **พระเพทราชาจึงเป็นกษัตริย์แบบตกกระไดพลอยโจน**

แผนการขั้นต่อไป คือลวงออกญาวิชาเยนทร์มาประหารชีวิตแล้วลวงเจ้าฟ้าอภัยทศจากกรุงศรีอยุธยาว่า พระเจ้าอยู่หัวจะมอบราชสมบัติให้ เมื่อเจ้าฟ้าองค์นั้นมาถึงเมืองลพบุรีก็ถูกจับประหารชีวิต สำหรับพระปิยนั่นหลวงสรศักดิ์ให้พนักงานชาวที่ปลักตกกำแพงแก้วลงมา แล้วประหารชีวิต สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงรู้เห็นเหตุการณ์นี้ระแคะระคาย แต่เป็นเวลาประหารหนักมากแล้ว จึงได้แต่แข่งพอลูก ๒ คนบนที่บรรทมเท่านั้นจนสวรรคตสิ้นพระชนม์ไป ก่อนหน้าจะสวรรคตพระองค์ได้อุทิศพระราชวังลพบุรีให้เป็นวิสุคามสีมา ให้พระสงฆ์จัดการอุปสมบทพวกมหาดเล็กชาวที่ เพื่อให้พ้นอันตรายจากพวกหลวงสรศักดิ์ เพราะฉะนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เสด็จขึ้นไปประทับที่วังลพบุรี จึงโปรดให้ทำผาติกรรมสร้างวัดขึ้นใหม่อีกวัดหนึ่งชดใช้

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยาปลาย (พ.ศ. ๒๒๓๕ - พ.ศ. ๒๓๑๐)

เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในยุคนี้ก็หันไปในด้านที่เป็นการก่อสร้างและความเชื่อถือในทางโหราศาสตร์ เช่น พระเพทราชาก่อนจะเป็นกษัตริย์ได้รับคำทำนายจากพระอาจารย์วัดพระยาแมนว่า จะมีบุญญาธิการถึงเสวยฉัตร เมื่อทรงได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ทรงยกย่องพระอาจารย์วัดพระยาแมนให้เป็นพระราชาคณะที่ พระศรีสังฆญาณมุนี

สำหรับงานก่อสร้างที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ก็มีการสร้างพระพุทธรูป การสร้างวัด การบูรณะซ่อมแซมมณฑป ตลอดจนการหล่อพระพุทธรูปสำริด และมีกาต่อสู้แย่งราชสมบัติกัน โดยมีเจ้านายบรมวงศานุวงศ์หนีราชภัยเข้าไปบวชในพระพุทธศาสนาอีกด้วย

พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีบทบาทมากและทรงถวายความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนในยุคนี้ ได้แก่ **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ** (บางแห่งเขียนว่า **บรมโกษฐ์**) พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าเสือ มีพระเชษฐาองค์หนึ่ง คือ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นเวลา ๒๖ ปี ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระกมลสันดานต่างจากพระบิดาและพระเชษฐาธิราช คือ ทรงมีพระเมตตากรุณาและประพฤติพระองค์อยู่ในสุจริตธรรม

พระราชกรณียกิจของพระองค์ในด้านการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา กล่าวเฉพาะที่เด่นชัด คือ พระองค์ได้ทรงกำหนดให้การบวชเรียนในพระพุทธศาสนาเป็นประเพณีที่ชาวพุทธควรปฏิบัติสืบต่อกันมาใหถึงอนุชนยุคหลัง ถึงกับทรงกำหนดให้ผู้ที่จะเป็นขุนนาง มียศถาบรรดาศักดิ์ต้องเป็นผู้ที่ผ่านการบวชเรียนมาเท่านั้น จึงจะทรงแต่งตั้งตำแหน่งหน้าที่ให้

ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศนี้ เป็นสมัยที่มีการบำรุงศิลปะเป็นพิเศษ กล่าวคือ พระองค์ได้ทรงบูรณะวัดวาอารามใหญ่น้อยทั้งในพระนครและหัวเมืองจำนวนมาก เช่น ในพระนคร โปรด

ให้กรมขุนเสนาพิทักษ์ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชและเป็นเชษฐโอรสที่ประสูติแต่พระอัครมเหสีเป็นแม่งานบูรณะวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดพระราม สำหรับวัดภูเขาทองนั้น พระองค์ได้สถาปนาพระเจดีย์ใหญ่แบบไทยแท้ คือพระเจดีย์ที่เรียกว่าแบบย่อไม้สิบสอง นอกจากนี้ ยังทรงบูรณะวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เมืองอตรดิตถ์ (ทุ่งยั้ง) วัดมหาธาตุเมืองลพบุรี พิษณุโลก ชัยนาท สุพรรณบุรี จังหวัดเพชรบุรี ราชบุรี บานประตู่วิหารวัดมหาธาตุ พิษณุโลก บานประตู่วิหารวัดพระแท่น อตรดิตถ์ เป็นศิลปะสลักไม้ ศิลปะมุขทิ้งดงงามที่สุดในสมัยพระองค์

ในสมัยพระเจ้าบรมโกศ มีกวีในทางพระศาสนาที่มีชื่อเสียงอยู่มาก เช่น พระมหานาค วัดท่าทราย ได้นิพนธ์เรื่องปุนโณวาทคำฉันท์ และยกย่องเกียรติพระเจ้าบรมโกศซึ่งปฏิสังขรณ์วัดพระพุทธบาท มีข้อความบางตอนที่ไพเราะมาก เช่น

“ไปโพสุวรรณห้อย	ระยานย้อยบรู้งรัง
ลมพัดกระดิ่งดัง	เสนาะศัพทอลเวง
เสียงดุจสังคีต	อันดั่งคีตประโคมเพลง
เสียงเทพบรรเลง	ระเรื่อจับระบำถวาย”

นอกจากนี้ ก็มีเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ หรือกรมขุนเสนาพิทักษ์ ที่ทรงนิพนธ์พระมาลัยคำหลวง และนันทโศปน์นันทสูตร

สำหรับพระราชกรณียกิจในเรื่องบำรุงพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยนี้ ก็คือการตั้ง **สมณวงศ์ในลังกาทวีป** หรือการประดิษฐานสยามนิทายในลังกา ดังมีเรื่องเล่าไว้ว่า

ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เกาะลังกาต้องผจญกับสมัยสงครามเนืองๆ และยังถูกกดขี่จากพวกโปรตุเกสห้ามมิให้นับถือพระพุทธศาสนา ตามบริเวณรอบชายแดนคงเหลือรัฐเอกราชอยู่ใจกลางเกาะที่พวกโปรตุเกสไปไม่ถึง พระสงฆ์ในลังกาจึงสูญวงศ์ลง เพราะไม่ได้อุปสมบทกันช้านาน มีแต่สามเณร และสามเณรรูปหนึ่งชื่อ **สรณังกร** ได้เพียรพยายามชวนชวนที่จะให้ฟื้นสมณวงศ์ขึ้นใหม่ในลังกา พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะ กษัตริย์ลังกาในครั้งนั้น ได้ทรงพยายามแสวงหาพระสงฆ์ต่างประเทศเข้ามาบวช ได้สอบถามพวกพ่อค้าพาณิชยว่าเคยเห็นเมืองใดที่มีคนนุ่งห่มเหลืองมากบ้าง พวกลูกค้าพากันชี้กรุงศรีอยุธยา (หมอแถมเฟอร์ซึ่งเคยเดินทางผ่านกรุงศรีอยุธยาได้มีจดหมายเหตุว่า กรุงศรีอยุธยามีวัดราว ๒ พันวัด มีพระสงฆ์หลายหมื่นรูป)

พระเจ้าลังกาจึงได้ส่งราชทูตมากรุงศรีอยุธยา ทูลขอคณะสงฆ์ไทยออกไป พวกทูตลังกาได้เขียนจดหมายเหตุไว้ละเอียด พวกนี้ตื่นเต้นกับสภาพแวดล้อมของพระนครศรีอยุธยา มาก บอกว่าจะแลไปทางไหนก็เห็นแต่ทอง คือ หลังกาโบสถ์ วัด และเจดีย์ล้วนเป็นทองทั้งนั้น พวกทูตลังกามีโอกาสชมขบวนกฐินพยุหยาตรา และได้ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท ที่สระบุรี พักอยู่ใน

พระนครปีเศษ ฝ่ายไทยได้มอบหน้าที่ให้สมเด็จพระสังฆราชวัดมหาธาตุเป็นผู้คัดเลือกพระสงฆ์ที่จะออกไปลังกา ได้**พระอุบาลีเป็นหัวหน้าคณะ** เมื่อคณะสงฆ์ไทยซึ่งได้ออกเดินทางไปไม่ไกลได้ถูกมรสุมพัดทำลายเรือเสียในอ่าวไทย ต้องขึ้นบกที่นครศรีธรรมราช พระเจ้าบรมโกศทรงท้อพระทัย แต่พวกทูตลังกาก็กราบทูลวิงวอนเรื่อยๆ พระองค์จึงให้คณะสงฆ์ไทยโดยสารเรือกำปั่นฝรั่งโดยว่าจ้างให้เขานำส่งไปลังกา ในการเดินทางเที่ยวนี้คณะสงฆ์ไทยได้ถึงเกาะลังกา ในปี พ.ศ. ๒๒๙๖ พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะได้นิมนต์พระอุบาลีไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดบุปผาราม แล้วโปรดให้ทำพิธีผูกพัทธสีมาขึ้น คณะพระอุบาลีได้อุปสมบทสามเณรสรณังกรเป็นพระภิกษุสังการูปแรก แล้วอยู่จำพรรษาที่ลังกาประมาณ ๔ ปี ได้ดำเนินการอุปสมบทกุลบุตรชาวลังกาเป็นภิกษุสืบพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา จำนวน ๖ พันกว่ารูป จนทำให้พระพุทธศาสนากลับเจริญรุ่งเรืองในประเทศศรีลังกาอีกครั้ง จนถึงปัจจุบัน และเกิดนิยายของคณะสงฆ์ไทยขึ้นในประเทศศรีลังกา ชื่อว่า**นิยายสยามวงศ์ หรืออุบาลีวงศ์** อันเป็นนิยายที่ใหญ่ที่สุดในศรีลังกาสืบมาจนทุกวันนี้ และพระอุบาลีนั้นได้ถึงแก่กรรมภาพที่ลังกานั้นเอง

ในปลายรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไม่มีงานเด่นที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา นอกจากมีการทะเลาะวิวาทแย่งชิงราชสมบัติกัน มีการหนีเข้าไปบวช แต่ผู้ที่บวชแล้วก็สึกออกมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และในที่สุดเมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยา ก็จบลงด้วยความระส่ำระสายทั้งทางฝ่ายบ้านเมืองและฝ่ายพระศาสนา ถึงขนาดที่มีคนซึ่งพระจัดตั้งขึ้นเป็นกองทัพคือ**ก๊กพระฝาง** ความเชื่อถือของคนในปลายสมัยอยุธยานี้กล่าวกันว่าหนักไปในด้านไสยศาสตร์ และเมื่อบ้านเมืองตกอยู่ในวิกฤติการณ์เช่นนั้น ก็มีพระบางรูปออกมาร่วมในกิจกรรมกู้ชาติบ้านเมืองกับพวกชาวบ้านด้วย เช่น พระอาจารย์ธรรมโชติ วัดเขานางบวช มาลงเลขยันต์ให้แก่ชาวหมู่บ้านบางระจัน ซึ่งสามารถต่อสู้กับพม่าได้เป็นเวลาถึง ๙ เดือน ในด้านการทำศึกสงครามนั้นเล่า ก็ไปให้ความสำคัญแก่ไสยศาสตร์ เช่น ให้อาจารย์ไสยศาสตร์เป็นผู้นำทัพ เมื่ออาจารย์ถูกยิงตาย กองทัพทั้งกองก็แตก อย่างคราวหนึ่ง ให้อาจารย์ฤกษ์ ซึ่งเป็นอาจารย์ไสยศาสตร์นำทัพเรือไปตีพม่าที่วัดภูเขาทอง พออาจารย์ฤกษ์ถูกยิงตาย ทหาร ๔ พันก็แตกหนีไปหมด เหตุการณ์ในการเสียกรุงอยุธยาครั้งนั้น พระพุทธเจดีย์และพระพุทธรูปต่างๆ ได้ถูกทำลายไปจำนวนมาก พระภิกษุสงฆ์ก็ถูกจับเป็นเชลย และกระจัดกระจายกันไปอยู่ในที่ต่างๆ เหตุการณ์ที่นับว่ากระทบกระเทือนต่อสถาบันศาสนามากในสมัยนั้น ก็คือ หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว คนไทยได้รวมกลุ่มกันเป็นก๊กต่างๆ มีก๊กหนึ่งคือ**ก๊กเจ้าพระฝาง** ซึ่งเป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระพากลเถระ ได้รับแต่งตั้งเป็นพระสังฆราชเมืองฝางในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ตั้งตนขึ้นเป็นเจ้า โดยยังครองจีวรอยู่ แต่ใช้สีแดงย้อมจีวรลงผ้าประเจียดแจกแก่บรรดาพระสงฆ์ แต่งตั้งพระสงฆ์ให้เป็นแม่ทัพนายกอง โดยแม่ทัพเอกชื่อว่าพระครูสิริमानนท์ คุมกองทัพพระสงฆ์ออกปล้นตีชิงทรัพย์สินราษฎรในเขตอิทธิพลของตนตั้งแต่เมืองอุตรดิตถ์ขึ้นไป ซึ่งสร้างความสะเทือนใจแก่อนุชนพุทธบริษัทเป็นอย่างมาก

พระพุทธศาสนาสมัยธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐–๒๓๒๕)

พระเจ้าตาก เป็นบุตรของนายอากรจีน สกูล แซ่แต้ มารดาชื่อนกเอี้ยง เป็นคนไทย เกิดในพระนครศรีอยุธยา แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ บิดาได้ยกพระองค์ให้เป็นบุตรบุญธรรมของ เจ้าพระยาจักรี สมุหนายกสมัยแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ต่อมาได้ถวายตนเป็นมหาดเล็กแล้ว ได้รับแต่งตั้งให้ขึ้นไปเป็น **พระยาตาก** มีความชอบได้เลื่อนขึ้นไปเป็น **พระยาวชิรปราการ** แต่ยังไม่ทันออกไปรับตำแหน่ง ก็เกิดศึกพม่า พระองค์ทรงมีพระอภัยาคัยห้าวหาญ มีความเสียสละมาก ในการรบทุกครั้งได้เสด็จนำหน้าทหารเหมือนพระนเรศวร ครั้งหนึ่งต้องปีนข้ามศึกที่เกยชัย นครสวรรค์ ก็รับสั่งให้พยุหะพระองค์รุกไล่ข้าศึกต่อไป เมื่อเสด็จไปรบข้ามศึกที่ทำดินแดง พระมารดาประชวรหนักจนจะสิ้นชีวิตอยู่แล้ว ก็ยอมสละไปรบข้าศึกจนได้รับชนะ

ภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาสูญเสียเอกราชให้แก่พม่าในปีพุทธศักราช ๒๓๑๐ **พระเจ้าตาก** ทรงกอบกู้เอกราชได้ในปลายปีเดียวกัน แล้วทรงสถาปนากษัตริย์เป็นราชธานีแห่งใหม่ เพราะพม่าเข้าศึกได้เผาทำลายบ้านเมืองจนเสียหายย่อยยับ แล้วยังล้างผลาญชีวิตคน ข่มขืนผู้หญิงไทย เก็บเอาทรัพย์สมบัติ กวาดต้อนประชาชนแม้กระทั่งพระสงฆ์ไปเป็นเชลยจำนวนมาก วัดวาอารามถูกเผาทำลาย พุทธเจดีย์ และพระไตรปิฎกอันเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนา ได้รับความเสียหายอย่างมากมาย พระองค์จึงจำต้องย้ายราชธานีมาตั้ง ณ เมืองธนบุรี ซึ่งเป็นยุคที่เริ่มฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นมาอีกครั้ง เมื่อจัดตั้งราชธานีแห่งใหม่เสร็จแล้ว พระองค์ได้โปรดให้พวกข้าราชการมาตย์ปรับปรุงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาทันที นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๑๑ โดยมีพระราชดำริว่าพระสงฆ์ของไทยในขณะนั้นยังบกพร่องเรื่องศีลหรือพระวินัยอยู่เป็นอันมาก เพราะสภาพสงคราม ดังนั้น จึงมีรับสั่งให้สืบหาพระสงฆ์ที่ทรงคุณธรรมทั่วทุกหนทุกแห่ง โดยให้มาประชุมกัน ณ วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) และคณะสงฆ์ได้พร้อมใจกันเลือกพระอาจารย์ดี วัดประดู่ แห่งกรุงศรีอยุธยาให้รับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช องค์แรกในสมัยกรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี และโปรดให้รวบรวมพระไตรปิฎกจากที่ต่างๆ มาเก็บรักษาไว้ด้วย พร้อมทั้งทรงสนับสนุนปัจจัย ๔ แก่พระภิกษุสามเณรที่ตั้งใจเล่าเรียนพระไตรปิฎก และทรงขอร้องให้พระภิกษุสงฆ์ตั้งมั่นอยู่ในพระธรรมวินัย หากขัดข้องสิ่งใดพระองค์จะจัดการอนุเคราะห์ให้ ในตอนปลายรัชสมัย พระองค์ได้ทรงสนพระทัยในการปฏิบัติสมถะ-วิปัสสนากรรมฐานเป็นพิเศษ จนสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕

จบ ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตอน ๑

บรรณานุกรม
ลำดับชื่อคัมภีร์/หนังสือ/
แหล่งสืบค้นที่ใช้เป็นข้อมูลรวบรวมเรียบเรียง

ก. คัมภีร์

๑. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๔๙ มหาเถรสมาคมจัดพิมพ์ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด พ.ศ. ๒๕๕๑
๒. สมณุตปาสาทิกา ปฐมภาค : อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คณะพุทธบัณฑิตสำนักคัมภีร์ทางวิญญูณตรวจชำระ : โรงพิมพ์วิญญูณ พ.ศ. ๒๕๓๔
๓. ปฐมสมันตปาสาทิกา แปล เล่ม ๑ : พิมพ์ครั้งที่ ๗ โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐

ข. หนังสือ

๑. คำโครงการเผยแผ่ พระพุทธศาสนาสมัยปัจจุบัน พุทธทาสภิกขุ : มูลนิธิวัดพุทธปัญญา และธรรมสภา พิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๔๙
๒. จาริกอโคก พระราชวรมณี (ประยูร ปยุตโต) : พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๖
๓. จาริกอโคก (ธรรมจักรบนเคียวสี่ลึงค์) รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ พ.ศ. ๒๕๕๒
๔. โบราณวิทยาเรื่องเมืองอู่ทอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๙
๕. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พระราชวรมณีเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ) : พิมพ์ครั้งที่ ๓ โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๖
๖. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา วศิน อินทสระ : พิมพ์ครั้งที่ ๒ โรงพิมพ์เจริญกิจ พ.ศ. ๒๕๓๕
๗. ประวัติศาสตร์ศาสนา สุขีพ ปุญญานุภาพ : พิมพ์ครั้งที่ ๘ โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐
๘. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๒ เสถียร โพธิ์นันทะ : โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๕

๙. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เสถียร โพธิ์นันทะ : พิมพ์ครั้งที่ ๓ สำนักพิมพ์บรรณาคาร พ.ศ. ๒๕๒๒
๑๐. เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม เนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย กรมศิลปากร จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๙
๑๑. ภูมิประวัติพระพุทธศาสนา เสถียร โพธิ์นันทะ : โรงพิมพ์โพธิ์สามต้นการพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕
๑๒. พระพุทธศาสนาในเอเชีย พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) : ธรรมสภา พ.ศ. ๒๕๔๐.
๑๓. สวดมนต์ฉบับหลวง สมเด็จพระสังฆราช (ปสุสเทว) : พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘

ก. แหล่งสืบค้นทางอินเทอร์เน็ต

www.khaosod.co.th/view. บทความคอลัมน์ “ธรรมะใต้ธรรมาสน์” เสถียรพงษ์ วรรณปก
<http://board.palungit.com>
www.dmc.tr/forum/index
www.history.mbu.ac.th/buddhism/bud3.html
www.blonggang.com/viewdiary
www.vikrom.net.net/update/file/ptkingasoke130408.pdf
www.watkoh.com
www.thammajak.net/forums.

